CUPRINS

C U V Â N T Î N A I N T E 11
I N T R O D U C E R E 14
E L E M E N T E P R E L I M I N A R E 14
OBIECTUL LEXICOLOGIEI.....14
DISCIPLINE ÎNRUDITE.....16
CUVÂNTUL ŞI LEXICUL.....17
Faptele relativ sistematizabile.....18
I. *Fonologia lexicală*.....18
II. *Morfologia lexicală*.....19
1. *Punctul de vedere fonetic*.....21
Constrângerile fonetice.....**22**
2. *Punctul de vedere sintactico-semantic*.....23
Elementele definitorii ale cuvântului.....24
A. FORMA.....25
a. *Unitate lexicală şi cuvânt flexionat*.....25
b. *Unitate lexicală şi cuvânt grafic*.....26
B. SENSUL.....27
C. CLASA GRAMATICALĂ.....27
Concluzii.....28
DIFERITELE TIPURI DE MORFEME ŞI DIFERITELE TIPURI DE CUVINTE.....29
***Cuvinte mono- şi polimorfematice*.....29**
***Cuvinte derivate şi cuvinte flexionate*.....31**
DIFERITELE TIPURI DE MORFEME.....32
***Alomorfele*.....35**
CUVINTE COMPUSE ŞI LOCUȚIUNI.....37

LEXICUL ŞI PĂRȚILE DE VORBIRE.....39
TREI TIPURI DE LEXIC.....41
***Ansamblul tuturor morfemelor unei limbi*.....41**
***Ansamblul cuvintelor unei limbi*.....43**
***Ansamblul morfemelor lexicale ale unei limbi*.....44**
LEXICUL ŞI GRAMATICA.....45
LEXICUL ŞI VOCABILARUL.....47
IDIOLECT.....48
LEXIC COMUN, LEXIC TOTAL.....51
SUB-LEXICUL.....52
***Limbile regionale*.....53**
***Limbile sociale*.....54**
***Limbile generațiilor*.....54**
***Limbile tematice*.....55**
CAPITOLUL I
L E X I C O L O G I A S E M A N T I C Ă 57
A N A L I Z A S E M A N T I C Ă 57
LEXICOGRAFIA ŞI TIPURILE DE DICȚIONARE61
NOȚIUNILE DE BAZĂ.....65
***Semnul lingvistic şi referentul*.....66**
CAPITOLUL II
A R B I T R A R ŞI M O T I V A T 73
NATURALISMUL LUI CRATYLOS.....74
TIPURI DE MOTIVARE.....80
(I) *Motivare externă*.....80
1) *Motivare fonetică*.....80
a) *Motivare acustică*.....80
b) *Motivare fono-cinetică*.....81
c) *Motivare fono-metaforică*.....81
2) *Motivare metasemică*.....82
(II) *Motivare internă*.....82

1) *Motivare morfologică*.....**83**
2) *Motivare paronimică*.....**83**
PIERDEREA MOTIVĂRII.....**84**
a) *Transformarea formei*.....**88**
b) *transformarea sensului*.....**89**
CAPITOLUL III
R E L A Ț I I L E L E X I C A L E**91**
POLISEMIA.....**92**
Polisemia şi monosemia.....**93**
a) *Criteriul etimologic*.....**97**
b) *Criteriul semantic*.....**98**
c) *Criteriile formale, sintactice şi morfologice*.....**98**
OMONIMIA.....**100**
PARONIMIA.....**102**
SINONIMIA ŞI ANTONIMIA.....**103**
Sinonimia.....**103**
Antonimia.....**107**
1) *Antonimele complementare*.....**109**
2) *Antonimele graduale*.....**109**
3) *Antonimele reciproce*.....**110**
4) *Termenii incompatibili*.....**110**
ADJECTIVELE.....**111**
SUBSTANTIVELE.....**113**
VERBELE.....**113**
HIPERONIMIA ŞI HIPONIMIA.....**114**
CAPITOLUL IV
S E N S Ş I E F E C T E D E S E N S**118**
SENS DE BAZĂ ŞI SENS CONTEXTUAL.....**118**
SENS ŞI VALORI STILISTICE.....**119**
a) *Valorile expresive*.....**120**
b) *Valorile socio-culturale*.....**122**

CREAȚIA SEMANTICĂ.....127
a) *Onomatopeele*.....128
b) *Împrumuturile*.....129
c) *Derivarea şi compunerea*.....130
d) Transferul de sens.....131
EVOLUȚIA SEMANTICĂ.....132
CAPITOLUL V
P O L I S E M I A ŞI S C H I M B Ă R I L E D E S E N S 136
I. Retorica: un inventar descriptiv.....137
II. Forma logică a schimbărilor de sens.....138
III. Forma semantică a schimbărilor de sens.....139
SCHIMBĂRI EXTERNE.....140
SCHIMBĂRI LINGVISTICE.....140
I. Schimbări ale relației verbale (sau nominale)..141
ANALOGIA.....141
a) *Analogie combinatorie*.....**141**
b) *Analogie corelativă*.....**141**
c) *Analogie fonetică*.....**142**
SCURTAREA.....142
a) *Scurtare prin trunchiere*.....**142**
b) *Scurtare prin elipsă sau omitere*.....**142**
NOMINALIZAREA.....142
a) *Nominalizare intenționată*.....**142**
b) *Transfer intenționat*.....**143**
c) *Figuri de stil expresive*.....**143**
TRANSFERUL.....**143**
PERMUTAREA.....**143**
ADECVAREA.....**144**
CAUZELE SCHIMBĂRILOR DE SENS.....144
I. NOMINALIZAREA.....145

1. *Nominalizarea cognitivă*.....145
2. *Nominalizarea expresivă*.....147
3. *Forța emotivă subconştientă*.....149
4. *Tabu şi eufemism*.....150
5. *Economia*.....153
6.*Claritatea comunicării;conflictele omonimice*154
II. EVOLUȚIA SENSULUI.....155
1. *Evoluția referentului*.....156
2. *Estomparea motivării etimologice*.....157
3. *Stratificarea socială*.....158
4. *Contaminarea*.....159
5. *Etimologia populară*.....161
III. CLASIFICĂRILE CAUZELOR.....161
CAPITOLUL VI
S T R U C T U R A L E X I C U L U I 164
I. LIMBĂ ŞI STRUCTURĂ.....164
II. CÂMPURILE LINGVISTICE.....165
III. CÂMPURILE SEMANTICE.....166
PARAFRAZA.....171
A. *Sinonime*.....172
B. *Contexte*.....172
C. *Explicația restrânsă*.....172
COMUTAREA.....173
PUNEREA ÎN EVIDENȚĂ A UNOR IERARHII...174
(I) ***lărgirea semantică*.....177**
FONDUL INDO-EUROPEAN AL LIMBII LATINE.....177
(II) ***lărgirea lexicală*.....182**
(III) ***lărgirea morfologică*.....185**
BIBLIOGRAFIE.....186
INDEX DE TERMENI.....192

LATINĂ.....192
GREACĂ.....209
SANSCRITĂ.....209
LIMBI ITALICE.....209
ROMÂNĂ.....210
FRANCEZĂ.....215
ENGLEZĂ.....218
GERMANĂ.....218
ALTE LIMBI.....218

CUVÂNT ÎNAINTE

Paginile de față reprezintă rezultatul cursului de *Lexicologie latină* predat, vreme îndelungată, studenților de la Filologia Clasică şi, în ultimii ani, şi celor care studiază limba latină ca specializare B. Disciplina nu este nouă în cadrul acestei secții. Decenii la rând, cursul a purtat inconfundabila amprentă a profesorului Iancu Fischer.

Prin tradiție, disciplina era axată pe l e x i c o l o g i a m o r f o l o g i c ă, cu scopul de a-i obişnui pe studenți cu mecanismele derivării şi compunerii atât de bogate în limba latină (mai ales într-o perspectivă diacronică), fără însa a neglija aspectele l e x i c o l o g i e i s e m a n t i c e, mai ales pentru prezentarea deschiderii lexicului latin către transformările lui romanice. Adeptă a teoriei că limba este o oglindă a vieții şi a gândirii celor care o folosesc, autoarea acestui volum s-a lăsat sedusă, an de an, tot mai mult de perspectivele semantice ale lexicologiei, pas cu pas, a pus una peste alta sumedenie de „cărămizi" descoperite, pe de o parte, în diferitele lucrări de specialitate parcurse, pe de alta, chiar în textele latine citite, ajungând, în momentul de față, la o formă inedită, dezvoltată în jurul lexicologiei semantice.

Propunem această *Lexicologie semantică* studenților noştri care studiază, sub o formă sau alta, limba latină, cu convingerea ca răspunde întru totul cerințelor noului plan de

învățământ, deoarece le oferă deschideri către mai multe alte discipline.

Lexicologia este o ştiinţă complexă, aflată la intersecţia mai multor discipline şi definindu-şi cu dificultate obiectul, în măsura în care graniţele acestuia nu sunt trasate cu strictețe şi în care rolul extralingvisticului este mereu cu mult mai sporit decât în orice alt domeniu lingvistic. În încercarea de ordonare a materialelor variate din care se alcătuieşte obiectul lexicologiei, scopul nostru a fost unul dublu. Pe de o parte, am dorit, din raţiuni didactice, să oferim un inventar cât mai complet şi cât mai util al „instrumentelor" cu care operează acestă ştiinţă, prezentând chiar exemple practice de folosire a instrumentelor specifice. Pe de altă parte, ne-am străduit să demonstrăm că nici în domeniul lexicologiei, latina, deşi este socotită o „limbă moartă", pentru simplul motiv că nu se mai vorbeşte, nu se deosebeşte de limbile moderne, vorbite, lexicului latin, deşi „încorsetat" de numărul limitat de termeni conservaţi şi „handacapat" de caracterul incomplet al inventarului de unităţi lexicale păstrate, putându-i fi aplicate toate metodele de studiu moderne. Din acest motiv, am renunţat cu regret la întinse capitole privind metafora, sinecdoca şi metonimia ca mijloace ale schimbărilor de sens (modalităţi tradiţionale şi savuroase de abordare a lexicului latin) în favoarea unei prezentări moderne, conforme celor mai recente tratate de lexicologie.

Îndrăznim să afirmăm că nu ne este cunoscută o lucrare de acest fel elaborată pe teren românesc şi nici în bibliografia străină nu am întâlnit decât decât abordări parţiale, care se ocupă mai ales de segmente limitate ale lexicului latin (câmpuri semantice sau sub-câmpuri

lexicale). Desigur, accesul atât de dificil la bibliografia străină de specialitate nu ne îngăduie să afirmăm cu siguranță ca acest volum ar reprezenta o primă lexicologie latină modernă, dar, în mod cert, cel puțin anumite capitole reprezintă o noutate în domeniu, fiind rodul contactului direct cu textele latine.

Subiectul este vast şi pasionant, riscul abordării lui fiind cu atât mai mare, întreprinzătorul fiind mereu tentat de noi perspective seducătoare şi ştiind că, atunci când are puterea de a pune un punct, acela nu este decât extrem de relativ şi, cu siguranță, temporar.

Unul dintre motivele care ne-au dat puterea de a pune prezentul punct a fost faptul de a oferi o lucrare coerentă şi ordonată, un material închis, cel puțin din perspectiva actualei abordări, referenților acestei lucrări, conferențiar dr. Ioana Costa şi profesor dr. Gabriela Creția. Nu este prima dată când beneficiem de bunăvoința şi de sfaturile lor, de aceea gratitudinea noastră se exprimă tot mai greu. În acelaşi timp, le suntem din ce în ce mai îndatorați; în aceste condiții, avem o datorie anevoioasă: aceea de a oferi spre apreciere o lucrare nouă superioară calitativ precedentei lucrări recenzate. Socotim că nu le putem mulțumi cum se cuvine decât prin promisiunea că acestui volum îi vor urma şi altele, mai utile, mai limpezi şi mai docte, cel puțin cealaltă parte a lexicologiei, l e x i c o l o g i a m o r f o l o g i c ă

În acelaşi timp, se cuvine să mulțumim studenților noştri care s-au apropiat cu interes şi placere de acest curs şi ne-au dat curajul de a încerca să-l oferim într-o formă scrisă.

Bucureşti,

12 martie 200 Florica Bechet

INTRODUCERE

ELEMENTE PRELIMINARE

OBIECTUL LEXICOLOGIEI

Lexicologia are drept sarcini stabilirea unităților care constituie lexicul şi descrierea relațiilor dintre aceste unități.

Ansamblul cuvintelor unei limbi formează lexicul acelei limbi. Acest ansamblu se împarte în sub-ansamble, după un anume număr de variabile. El nu este închis, iar granițele lui nu sunt fixate în mod absolut.

Unitățile lexicale nu sunt date, ci trebuie stabilite: bunăoară, pentru limba română, trebuie să se hotărască dacă *şcolar*, adjectiv, şi *şcolar*, substantiv, sunt două cuvinte diferite sau avem de-a face cu acelaşi cuvânt; ori dacă *apă tare* este un cuvânt al lexicului, dar nu şi *apă limpede*. Aceeaşi problemă se pune şi în cazul unor termeni latini, precum *infans*, adjectiv, şi *infans*, substantiv, sau *Luca bos* (spre deosebire de *fessus bos*).

Pe de altă parte, lexicul nu este o simplă listă de unități, care n-ar putea fi ordonată decât în ordine alfabetică; lexicul se organizează pe două planuri, cel al sensului şi cel al formei:

– ***semantica lexicală*** studiază organizarea semantică a lexicului: ea analizează sensul cuvintelor şi relațiile de sens pe care le au acestea între ele;

– ***morfologia lexicală*** studiază organizarea formală a lexicului: ea analizează structura cuvintelor şi relațiile de formă care există între ele.

La rândul lor, clasele semantice şi seriile morfologice întrețin relații complexe. Astfel, lexicul apare în acelaşi timp ca ansamblu al limbii şi ca « structură a structurilor ». În plus, el este legat de sintaxă, deoarece cuvintele sunt folosite în propoziții.

Sensul enunțurilor nu este făcut numai din sensul cuvintelor care le compun: el depinde şi de sintaxa propoziției şi de situația comunicării. Aşadar, semantica lexicală este o parte a semanticii, disciplină care studiază sensul.

Forma cuvintelor variabile este legată de folosirea lor în propoziție: această variație, numită flexiune (conjugare, declinare, variație de număr şi de gen) este obiectul *morfologiei flexionare*. Morfologia lexicală este, aşadar, o parte a morfologiei. Opoziția dintre ***morfología flexionară*** şi ***morfología lexicală*** corespunde opoziției dintre gramatică şi lexic. Cea dintâi mai este numită şi ***morfo-sintaxă***, deoarece flexiunea cuvântului depinde de construcția sa sintactică; unii autori folosesc termenul corespunzător

morfo-semantică pentru a denumi morfologia lexicală.

Aşadar, ***lexicologia*** este o ramură a lingvisticii, care studiază unităţile lexicale, cuvintele unei limbi. Ea se ocupă atât de forma, cât şi de sensul cuvintelor, ca şi de relaţiile care există între lexic şi sintaxă. Cum se vede, lexicul se află la intersecţia altor sectoare ale lingvisticii. Pentru analiza formei, el se află la intersecţia dintre ***fonologie*** (ştiinţa care studiază fonemele, nu în sine, ci în ceea ce priveşte funcţia lor în limbă) şi ***morfologie*** (studiul formării cuvintelor şi al variaţiei formei pe care o suferă acestea în propoziţie). Pentru analiza sensului, lexicul se intersectează cu ***semantica*** (studiul limbii considerat din punctul de vedere al sensului), iar, pentru analiza proprietăţilor combinatorii ale lexemelor, se intersectează cu ***sintaxa*** (studiul relaţiilor dintre formele elementare ale discursului).

Privit din această perspectivă, lexicul nu formează un sistem în sens strict, ci constituie un ansamblu deschis şi neautonom, căruia nu i se poate da o descriere sistematică sau simplă, ci doar descrieri complementare, conform punctului de vedere adoptat. Totodată, lexicul apare ca un tot extrem de haotic. Reflex al multiplicităţii realului, el constituie rezerva din care locutorii unei limbi îşi iau cuvintele în funcţie de necesităţi. Astfel, a defini lexicul ar însemna mai degrabă a-i arăta complexitatea şi eterogenitatea.

DISCIPLINE ÎNRUDITE

Există două perspective de cercetare a lexicului: (1) ***semasiologică***, perspectivă din care se urmăreşte evoluția sensului unui cuvânt real, şi (2) ***onomasiologică***, perspectivă din care se cercetează modul în care este exprimată într-o limbă dată o anumită noține. Disciplina care ilustrează prima perspectivă este ***semasiologia*** sau ***semantica***, în timp ce în cea de-a doua perspectivă se plasează ***onomasiologia***.

Lexicul este parțial reprezentat şi descris în dicționare, iar alcătuirea şi studiul dicționarelor este obiectul ***lexicografiei***. Arta alcătuirii dicționarelor este o formă specifică a lexicologiei aplicate. Lexicologia şi lexicografia s-au influențat constant în mod reciproc, dar obiectul „limbă" şi obiectul „dicționar" sunt de natură diferită.

De asemenea, se distinge lexicul general sau comun şi vocabularele speciale (folosite de disciplinele ştiințifice, tehnice, de diferitele meserii sau sectoare de activitate etc.); disciplina care se ocupă cu studiul vocabularelor de specialitate este ***terminologia***.

Cuvintele sunt atestate în texte, iar studiul textelor beneficiază de un tip de analiză specifică; prin aceasta lexicologia se învecinează cu ***stilistica*** şi cu ***analiza discursului***. Unul dintre instrumentele acestor discipline este ***lexicometria*** sau ***statistica lexicală***, care măsoară frecvența cuvintelor într-un text sau într-un ansamblu de texte (corpus).

CUVÂNTUL ŞI LEXICUL

Lexicul desemnează convențional ansamblul cuvintelor cu ajutorul cărora membrii unei comunități lingvistice comunică între ei. Această definiție a lexicului ne obligă să dăm o definiție precisă a u n i t ă ț i i l e x i c a l e , a cuvântului ca element de bază al ansamblului. Această noțiune, familiară şi evidentă pentru marele public, constituie pentru lingvist o sursă de dificultăți teoretice considerabile. Şi aceasta deoarece cuvântului i se poate da o definiție relativ simplă şi riguroasă numai la nivelul manifestării grafice, el fiind considerat a fi o grupare de litere separată la stânga şi la dreapta printr-un spațiu (blanc) de celelalte elemente ale textului. Numai că spațiile din text nu coincid decât rar cu limitele codului oral, iar pentru o limbă veche (precum latina sau elina) sistemul spațiilor este extrem de relativ.

Văzut ca unitate minimală de sens, cuvântul este mult mai greu de definit şi de sesizat decât unitățile minimale cu care operează fonologia sau morfologia.

Faptele relativ sistematizabile

I. *Fonologia lexicală*

Fonologia studiază sunetele limbii în relație cu variațiile de sens pe care le permit acestea. Ea izolează şi analizează unitățile minimale distincitve, f o n e m e l e .

Aşadar, fonologia operează cu foneme. Două sau mai multe unități de expresie non-echivalente şi utilizate ca unități minimale în vorbire se numesc f o n e m e . Fonemul este amprenta mentală a unui sunet. El reprezintă un ansamblu de trăsături fonematice distinctive. Două

asemenea ansambluri sunt foneme dacă se află în r a p o r t d e c o m u t a r e şi anume dacă unei corelații dintre două unități de expresie îi corespunde o corelație între două unități de conținut. Asemenea unități se află în d i s t r i b u ț i e d e f e c t i v ă, precum /a/ şi /o/ din cuvintele româneşti *ras* şi *ros* ori din cuvintele latineşti *sal* şi *sol*, sau /r/ şi /l/ din cuvintele *ramă* şi *lamă* ori *rego* şi *lego*. Desigur, există şi variante condiționate ale acestor foneme, în cazul cărora unei variații a expresiei nu îi corespunde o variație a conținutului (cf. rom. [*ğoc*] – *joc* sau lat. [*roza*] – *rosa*). Fonemele sunt unități cu care se poate exprima un sens, dar nu poartă sens. Ele nu sunt decât ***u n i t ă ț i d i s t i n c t i v e***, în timp ce cuvintele (semnele lingvistice) sunt ***u n i t ă ț i s e m n i f i c a t i v e***. Simplitatea şi eficacitatea operațiunilor de analiză utilizate în fonologie (segmentarea şi comutarea) au făcut din fonologie cea mai sistematică dintre disciplinele lingvistice, aceea care le furnizează tuturor celorlalte moalitățile de operare. Fonologia interesează lexicologia în ceea ce priveşte modul în care sunt asociate fonemele: tipuri de foneme, ordinea îmbinării lor, lungimea cuvintelor. Ea limpezeşte informațiile grafice, condițiile de adaptare a unui cuvânt străin, cele ale creării unei noi unități.

II. ***Morfologia lexicală***

Scopul morfologiei lexicale este de a identifica şi a analiza elementele minimale înzestrate cu sens, m o r f e m e l e, şi de a explica asocierea lor în formarea cuvintelor. Morfemele sunt elemente inferioare sau egale ca dimensiune cu cuvintele. Metoda, identică aceleia din

fonologie, este relativ limpede: unitatea examinată poate fi segmentată sau nu, elementele obținute pot comuta sau nu.

Astfel, un termen ca *floreus* poate fi segmentat în morfemele *flor-* şi *-eus*, deoarece se pot recunoşte două axe paradigmatice: *flor-*, *arbor-*, *niu-*, *ros-* + *-eus* şi *flor-* + *-idus*, *-etum*, *-arium*, şi deeoare unitățile astfel izolate sunt morfeme care păstrează aceleaşi caracteristici în alte grupări. Acest lucru nu este valabil şi pentru *laqueus*, unde *laqu* şi *eus* nu au niciuna dintre caracteristicile morfemelor. Aşadar, în cazul morfologiei lexicale, lexicologul profită de sistematizarea operată de morfolog, deoarece materialul este relativ sistematizabil[1]. Nu acelaşi lucru se poate spune despre morfologia gramaticală.

În cazul ***morfemelor gramaticale***, unitățile minimale de formă (precum desinența de acuzativ singular *-em*, din formele *sol-em* sau *urb-em*, aflată în distributie defectivă cu desinenta de dativ singular *-i*: *soli*, *urbi*) şi a deosebirii dintre acestea şi cuvinte lucrurile sunt destul de complicate. Bunăoară, se constată că, în sintagmele *ad sol-em* şi *in urb-em*, *ad* şi *in* au aceeaşi funcție cu desinența de acuzativ, de unde întrebarea legitimă dacă *in* sau *ad* sunt sau nu cuvinte? Analizând un asemenea caz (*extra urbem*), J. Kuriłowicz ajunge la concluzia că avem de-a face cu un

[1] Cu toate acestea, lexicologul nu are de-a face decât cu ocurențe autentice şi, odată ce a răspuns la întrebarea *cum* se realizează formarea cuvintelor, munca lui nu se termină; mai trebuie să răspundă la întrebarea *de ce* se asociază anumite morfeme. Unele cuvinte derivate şi compuse nu sunt decât virtuale (de exemplu, în română nu există în mod real cuvântul nume de agent **îndepărtător* – de la verbul (*a*) *îndepărta*, ca *lucrător* – de la verbul (*a*) *lucra*), nici un diminutiv **pisicică* – de la *pisică*, la fel ca *scândurică* – de la *scândură*). În plus, nu se poate presupune dinainte sensul exact al unui cuvânt compus (cum ar fi *vierme-de-mătase*, dacă îl comparăm cu *gândac de bălegar*) sau chiar al unui diminutiv (precum lat. *osculum* « sărutare » – de la substantivul *os* « gură »).

morfem compus din prepoziția *extra* şi desinența cazuală -*em*[2].

În fața unor asemenea dificultăți, s-au căutat diferite criterii pe baza cărora să poată fi definit cuvântul.

1. *Punctul de vedere fonetic*

Accentul, constrângerile fonologice şi lovitura glotală demarcativă pot contribui la identificare unităților lexicale din punct de vedere sonor.

Într-un mare număr de limbi, ***accentul*** joacă un rol demarcativ important. Este cazul limbilor cu accent lexical. Astfel, unele limbi, precum ceha, maghiara, finlandeza, au accent pe prima silabă. În alte limbi (italiană, engleză, rusă), accentul poate ocupa poziții diferite, dar locul său este acelaşi pentru un cuvânt dat; în poloneză accentul cade totdeauna pe penultima silabă. Franceza este o limbă cu accent sintactic: astfel, în această limbă, cuvântul izolat poartă accent pe ultima silabă (*maisón*). Numai că un cuvânt nu funcționează decât rar singur, unitatea accentuată fiind sintagma, iar într-o sintagmă accentul „intern", neemfatic, este dublat de un accent „extern", emfatic (*une maison roúge*).

Tot de emfază putem vorbi şi în cazul în care accentul este legat de factori expresivi şi intelectuali. Dacă se urmăreşte expresivitatea, acesta poate fi deplasat (ex. rom. *Fórmidabil!*).

Acelaşi lucru este valabil şi pentru latină. Numai că, în latină, problema accentului ca demarcator este complicată

[2] Cf. J. Kuriłowicz, *Le problème du classement des cas*, in *Esquisses linguistiques* I, München, Fink, ed. a 2-a, 1973, pp. 131-135.

de cuvintele atone, enclitice şi proclitice. Astfel, din punctul de vedere al sensului, sintagmele *senatus et populus* şi *senatus populusque* sunt echivalente. Se pune însă întrebarea câte unități lexicale există în unitatea fonetică *populusque*? Dar in *quamobrem*? În formele verbale *laudatur* „el este laudat" şi *laudatus est* „el a fost laudat" diferă numai timpul; *laudatus est* are o semnificație unitară; putem oare vorbi de două unități lexicale? *Est* şi *-que* sunt unități lexicale atone enclitice, la fel cum pronumele nehotărât *quis* sau prepoziția *in* sunt atone proclitice. Cuvintele atone se sprijină pe accentul elementului tonic; de aceea, bunăoară, *quis* nu poate ocupa niciodată primul loc în frază, caz în care este folosită forma întărită *aliquis*; ca aton, *quis* devine tonic numai după un alt clitic (*ne quis*, unde *quis* devine elementul principal al grupului). Numai că *in* poate ocupa primul loc în frază. Este oare *in* un cuvânt mai important decât *quis*? Se poate vorbi de o ierarhizare a cliticelor sau unele sunt cuvinte şi altele nu?

Singura concluzie certă este faptul că accentul nu poate reprezenta element de recunoaştere a unui cuvânt. Granița dintre cuvinte nu se poate stabili prin accent.

Între cuvinte, atunci când există, pauza este numai grafică. Pentru latină, versificație este cea mai limpede dovadă a acestui lucru, deorece un picior metric îmbrățişează mai multe cuvinte:

/

Te sequi/tur cupi/de

Clamo/res simu/ horren/dos ad/ sidera/ tollit.

Constrângerile fonetice

În diverse limbi, există foneme şi grupuri de foneme care pot apărea în orice loc al cuvântului, acestea având valoare demarcativă nulă. Altele însă nu sunt posibile la începutul sau la sfârşitul cuvântului. Bunăoară, în franceză, /œ/ este imposibil în poziție finală absolută, iar /j/, /w/ semivocale, ca şi /h/ aspirat sunt foarte puține la început de cuvânt. În latină, /n/ şi /d/ sunt destul de rare în finală, iar /m/, în aceeaşi poziție, este foarte debil (dovadă faptul că se poate elida în vers).

În limbi ca germana există **lovitura glotală demarcativă**.

2. ***Punctul de vedere sintactico-semantic***

Unitățile lexicale sunt înscrise ca unități în codul memoriei subiectului locutor, care trebuie să le reproducă în bloc, ca atare, în discurs. Locutorul nu are libertatea nici de a schimba ordinea elementelor în aceste unități, nici de a le separa prin inserții:

rom. *căsuță*, nu **ță căsu*; fr. *maisonette*, nu **ettemaison*; lat. *casula*, nu **lacasu*;

rom. *floare-de-colț*, nu **de-colț-floare*; fr. *pomme de terre*, nu **de terre pomme*; lat. *terra marique*, nu **marique terra*;

nici

rom. **floare-de-alb-colț*; fr. **pomme jaune de terre*; lat. **terra uasta marique*.

În plan sintactic, se pot izola unități funcționale folosind diferite criterii, printre care principalele sunt procedeele i n s e p a r a b i l i t ă ț i i şi c o m u t ă r i i .

Procedeul i n s e p a r a b i l i t ă ț i i constă în imposibilitatea de a insera un element oarecare în interiorul

unei unități lexicale, atât cele simple, cât şi cele compuse. Rolul său principal este de a testa caracterul lexical al unor unități complexe din punct de vedere grafic:

rom. **gura-roşie-(a)-leului*; fr. **assistante très sociale*; lat. **pater diues familias*.

C o m u t a r e a este operația care permite înlocuirea unui element lexical printr-un altul:

rom. *Cristalul-de-stâncă este o rocă.*
Bazaltul este o rocă.
Calcarul este o rocă.

fr. *La pomme de terre est un légume.*
La carotte est un légume.
Le navet est un légume.

lat. *Pater familias omnibus ius uitae necisque habebat.*
Erus omnibus ius uitae necisque habebat.
Dominus omnibus ius uitae necisque habebat.

Criteriul comutării, care permite punerea în evidență a claselor de echivalență (*cristal-de-stâncă*, *bazalt*, *calcar*; *pomme de terre*, *carotte*, *navet*; *pater familias*, *erus*, *dominus*) confirmă ceea ce relevă criteriul inseparabilității[3].

Elementele definitorii ale cuvântului

Aşadar, cuvântul este unitatea lexicală. Identitatea unui cuvânt este constituită din trei elemente: o f o r m ă , un s e n s şi o c a t e g o r i e g r a m a t i c a l ă .

« *Un mot résulte de l'association d'un sens donné à un ensemble de sons donnés susceptible d'un emploi*

[3] Este unul dintre motivele pentru care cel mai recent *Dicționar ortografic, ortoepic şi morfologic* al limbii române a propus scrierea cu cratimă a cuvintelor ale căror componente formează unități inseparabile.

grammatical donné. » (A. Meillet, *Linguistique historique et linguistique générale*, Champion, 1921, p. 30) – definiție la care revin, în mod invariabil, toate tratatele de lexicologie.

Acestor trei aspecte le corespund trei tipuri de dificultăți în stabilirea listei de unități lexicale.

A. FORMA

a. *Unitate lexicală şi cuvânt flexionat*

Cuvintele variabile, care au o flexiune (conjugare, declinare, variație de gen şi de număr), au mai multe forme:

rom. (*a*) *mânca*: *mănânc*, *mâncam*, *mâncarăți*, *va mânca*,
mâncat, *mâncând*;
eu: *mie*,
, (*pe*) *mine*, *mă*
văr: (*al*) *vărului*, *veri*, *verilor*, *vară*, (*al*) *verii*

fr. *manger*: *mange*, *mangions*, *mangeaient*, *mangeant*, *mangé*.
je: *me*, *moi*;
cousin: *cousins*, *cousine*, *cousines*.

lat. *edere*: *edo*, *edebat*, *edent*, *ediui*, *edissem*, *esse*, *edendum*
ego: *mei*, *mihi*, *me*
consobrinus: *consobrino*, *consobrinum*, *consobrini*, *consobrinis*, *consobrina*, *consobrinae*.

Aceste forme sunt şi ele cuvinte: se poate vorbi de cuvântul *lupus* aşa cum apare el în dicționar, dar şi de

cuvântul *lupi* din propoziția: *Noctu, lupi castra circumdabant*.

Convențional, se foloseşte cel puțin una dintre formele cuvântului pentru a-l numi ca unitate lexicală: cazul subiect al cuvintelor cu declinare – masculinul singular al numelui (în latină, neapărat şi cazul genitiv, pentru substantiv, formele tuturor genurilor, pentru adjectiv), infinitivul verbelor (în latină, neapărat cele patru forme fundamentale din care se deduc temele temporale).

În acest context, pentru a evita ambiguitatea termenului ***cuvânt***, unii lingvişti au propus termenul ***lexem*** pentru sensul « unitate lexicală » şi ***cuvânt-formă*** pentru sensul « cuvânt flexionat ».

b. ***Unitate lexicală şi cuvânt grafic***

Rom. *talmeş*, *dura*, fr. *guingois*, *prou*, lat. *susque*, *amussim* sunt cuvinte grafice, pentru că sunt delimitate în scris prin pauze. Ele nu sunt unități lexicale; integranții propoziției (componenții propoziției) sunt rom. *talmeş balmeş*, *de-a dura*, fr. *de guingois*, *peu ou prou*, lat. *susque deque*, *ad amussim*, cu toatele adverbe. *Floricele*, *de*, *porumb*, *pomme*, *de*, *terre* sunt trei unități lexicale ale românei, respectiv, ale francezei: o a patra este *floricele-de-porumb*, respectiv *pomme de terre*, compusă din cele trei anterioare. Acelaşi lucru se poate spune despre lexemele latineşti *res publica*, *patres conscripti*, *faba uitrea*. Într-o situație inversă se află *populusque* (*senatus populusque Romanus*) sau *quamobrem*. Ortografia nu delimitează totdeauna cuvintele: identificarea şi delimitarea cuvintelor compuse din mai multe cuvinte grafice trebuie sa se facă după criterii lingvistice.

Când o unitate complexă este lexicalizată, deci simțită ca un cuvânt, ea joacă acelaşi rol cu un cuvânt simplu: *patres conscripti = senatores*, *sarta tecta = sarturae* = lucrări de reparație.

B. SENSUL

În toate limbile, unor forme le corespund mai multe sensuri. Rom. *ochi* semnifică « organul vederii », « loc circular acoperit cu apă, vârtej, copcă », « buclă formată prin curbarea unui fir » etc., *perlă* desemnează o « mică bilă de sidef », o « persoană remarcabilă », o « eroare ridicolă într-un text », fr. *bise* semnifică « vânt din nord » şi « sărut », *perle* are aceleaşi accepții ca în română, lat. *acies* semnifică « tăiş, ascuțiş, vârf », « pătrundere cu privirea, vedere, ochi », « putere de pătrundere a minții, atenție », « linie de luptă, luptă », *unio* desemnează o « perlă mare, solitaire », « un fel de ceapă », « cifra unu pe un zar », « unitate, unicitate », *lupa* « lupoaică », « prostituată ».

Ar trebui, pentru a respecta definiția dată de Meillet, să considerăm că există tot atâtea cuvinte câte sensuri se înregistrează. Dar legătura dintre diferitele sensuri poate sugera faptul că avem de-a face cu un singur cuvânt.

Exemplul cel mai clar îl reprezintă *perla*. Spre întărire, am adăuga şi corespondentul latin al acestui cuvânt, *margarita*, cu varianta *margaritum*, care desemnează o persoană remarcabilă (cf. Petr. *Sat*. 63: *ipsimi nostri delicatus decessit, margaritum mehercules et omnium numerum*).

C. CLASA GRAMATICALĂ

Lexicul grupează unități care se distribuie pe mai multe nivele:

1.nivelul morfemelor;

2.nivelul cuvintelor;

3.nivelul expresiilor.

Fiecare unitate lingvistică intră în compoziția unei unități superioare, unde aceasta funcționează ca integrant, iar această integrare permite să se producă un număr incalculabil de semne cu ajutorul unui număr restrâns de unități.

O unitate se defineşte prin relația sa de integrare în unitatea de rang superior: cuvântul este integrantul propoziției[4]. Integrarea cuvântului în propoziție trece prin clasificarea sa gramaticală.

În latină, există opt părți de vorbire (*partes orationis*), numite astfel („părți") în raport cu „tot-ul" discursului (*oratio*). Acestea formează unitățile constituente ale propoziției.

Interjecția formează ea singură o a noua clasă, deosebită de celelalte, deorece interjecțiile reprezintă cuvinte-fraze.

Unele forme corespund mai multor categorii:

rom. *laudă* (substantiv) şi *laudă* (verb), fr. *boucher* (substantiv) şi *boucher* (verb), lat. *carpe* (substantiv în vocativ) şi *carpe* (verb la imperativ), *latus* (adjectiv) şi *latus* (substantiv).

Concluzii

[4] cf. E. Benveniste, *Problèmes de linguistique générale*, vol. I, Paris, Gallimard, 1974, p. 124.

Aşadar, cuvântul poate fi definit drept unitatea lingvistică fundamentală. El aparţine mai multor nivele, existând o mare dificultate în definirea sa.

Principalele criterii de definire:

– criteriul i n v e r s ă r i i morfemelor; dacă un lanţ de două morfeme nu admite inversarea acestora, înseamnă că lanţul respectiv formează un cuvânt: *sol-em* (imposibil **em-sol*);

– criteriul p e r m u t a b i l i t ă ţ i i cuvintelor în enunţ; acesta duce la definiţii de tipul:

a) cea mai mică unitate cu sens formată din foneme şi permutabilă în propoziţie;

b) unitate în interiorul căreia posibilităţile de inserare a elementelor sunt limitate (între două cuvinte posibilităţile de inserare sunt infinite).

– criteriul e n u n ţ u l u i m i n i m a l : este cuvânt orice segment minimal de expresie dotat cu sens şi care poate fi rostit izolat cu valoare de enunţ.

Cuvântul este deci definit prin capacitatea sa de a forma singur o comunicare (cf. L. Bloomfield). În realitate, numărul categoriilor de cuvinte care nu apar cu valoare de enunţ, în condiţii normale, e destul de mare pentru a infirma valoarea acestei definiţii descriptiviste (cf. conjuncţiile şi prepoziţiile: *să, ca, pe* etc.).

În cele din urmă, se ajunge la o definiţie negativă: cuvântul nu este o realitate sintactică, pentru că nu are valoare sintactică – definiţie cu totul nemulţumitoare.

DIFERITELE TIPURI DE MORFEME ŞI DIFERITELE TIPURI DE CUVINTE

Cuvinte mono- şi polimorfematice

Când cuvântul este format dintr-un singur ***m o r f e m*** (= cuvânt monomorfematic), avem de-a face, conform unei terminologii destul de curente, cu un *cuvânt* s i m p l u : *sol, homo, mare, animal ...*

M o r f e m u l este definit drept cea mai mică unitate de semnificație a limbii. De exemplu, *sol* este un morfem segmentabil în f o n e m e l e /*s*/-/*o*/-/*l*/, unități care, prin combinarea lor contribuie la semnificație, dar care, prin ele însele, nu sunt purtătoare ale unui sens. Un cuvânt monomorfematic poate comporta una sau mai multe s i l a b e :

sol [sol], *sal* [sal], *mox* [mocs], *et* [et], *si* [si], *i* [i]

homo [ho-mo], *mare* [ma-re], *calcar* [cal-car], *animal* [a-ni-mal]

Există morfeme care nu conțin decât un singur fonem. Este cazul formei de imperativ, persoana a II-a singular, a verbului *ire* « a merge » (*i*), al prepozițiilor *a* « de la », *e* « din », dar, deoarece aceste unități au un sens, ele prezintă un statut diferit de cel al fonemului.

Pe de altă parte, cuvântul-morfem acoperă două nivele de codificare şi, de aceea, este o permanentă sursă de confuzie. Morfemul constituie o unitate lingvistică, deoarece există mijloace de a-l izola (*sol-em*). Acelaşi lucru se poate spune despre *cuvânt*, care poate fi definit drept *c e a m a i m i c ă f o r m ă l i n g v i s t i c ă a u t o n o m ă* . Într-adevăr, fonemul nu are câtuşi de puțin autonomie şi acelaşi lucru se poate spune şi despre o mare parte dintre morfeme, care nu se întâlnesc niciodată în stare liberă şi au nevoie să se combine cu alte morfeme: în această situație se

află morfemul *-tor* din cuvântul *amator,* morfemul *re-* din cuvântul *referre* etc. Aşadar, un morfem autonom capătă statut de cuvânt, la fel cum un fonem care beneficiază de sens constituie un morfem (de exemplu *-i,* din forma de genitiv *lup-i*).

Cuvinte derivate şi cuvinte flexionate

O foarte mare parte dintre cuvintele limbii latine sunt compuse din două sau mai multe morfeme. În acest caz, avem de-a face adesea cu ***cuvinte derivate*** (tip *sector*) şi cu ***cuvinte flexionate*** (tip *lup-i* sau *leg-e-ba-m*). C o m u t a r e a permite segmentarea cuvintelor în morfeme. De exemplu, *lector* trebuie analizat în două morfeme [*lec*]-[*tor*], iar forma de conjunctiv *legam* trebuie analizată în trei morfeme [*leg*]-[*a*]-[*m*], fiecare dintre segmentele astfel determinate purtând un sens. Astfel, condiția necesară ca o parte a unui cuvânt să constituie un morfem este ca aceasta să poată fi înlocuită de un alt element, deci să comute cu acesta:

sec-tor
-ula
-tio
etc.

Comutarea trebuie să se facă neapărat în ambele părți ale cuvântului:

lec-tor
can-
duc-
scrip-
etc.

Aşadar, este necesar ca eleméntele astfel izolate să aibă sens. Morfemul *-tor* din *sector, cantor, ductor, scriptor* etc. desemnează agentul acțiunii, cel care taie, cântă, conduce, scrie etc. Dacă o formă este asociată cu sensuri foarte diferite, se ataşează morfeme diferite. Totuşi, uneori, în mai multe formații se poate izola un morfem de care sunt legate sensuri foarte diferite. În această situație se află morfemul *-tus*, care, pe de o parte, dă valoare abstractă (indicând capacitatea) unor formații deverbative precum *iactus, saltus, sumptus*, pe de alta, exprimă înzestrarea, o anumită calitate, ca în denominativele *barbatus* « înzestrat cu barbă, bărbos », *auritus* « înzerstrat cu urechi, urecheat ». În acest caz, avem de-a face cu două morfeme omonime (= două forme cu formă identică, dar cu sens diferit).

Diferitele tipuri de morfeme

Prin comutare se ajunge la distingerea a două mari clase de morfeme: 1) ***morfeme lexicale*** sau ***lexeme***; 2) ***morfeme gramaticale*** sau ***gramateme***.

Morfemele lexicale îi îngăduie cuvântului să aibă autonomie semantică, în vreme ce morfemele gramaticale inserează cuvântul într-o serie şi indică adesea relațiile acestuia cu alte elemente ale propoziției. Astfel, în cuvântul *cantor, can-* este un morfem lexical care distinge cuvântul *cantor* de altele din aceeaşi serie: *lector, ductor, scriptor, pictor* etc., în vreme ce *-tor* este un morfem gramatical, care indică agentul acțiunii, creând seria termenilor de agent ilustrată mai sus. Cuvântul flexionat *leget* se descompune în morfemul lexical care exprimă idea de « a culege » (*leg-*), *-e-*, morfem gramatical care exprimă

ideea de viitor, şi *-t*, alt morfem gramatical, care exprimă ideea de persoana a III-a singular.

Aceste două tipuri de unități se deosebesc prin următoarele trăsături: morfemele lexicale sunt extrem de numeroase, iar lista lor este deschisă în măsura în care aceasta primeşte în mod regulat noi unități. În ceea ce priveşte morfemele gramaticale, acestea sunt în număr restrâns, iar lista lor este închisă. Ele pot fi inventariate.

M o r f e m e l e g r a m a t i c a l e joacă un rol hotărâtor în organizarea gramaticală a propoziției, indiferent dacă este vorba de m ă r c i m o r f o l o g i c e (număr, gen, persoană, timp, mod), de c u v i n t e i n s t r u m e n t , care marchează relațiile dintre cuvinte şi grupuri de cuvinte din structura propoziției (prepoziții şi conjuncții) sau asigură actualizarea unei alte părți a discursului (determinanții). Morfemele gramaticale slujesc la transmiterea noțiunilor generale axate adesea pe situația enunțului, în vreme ce morfemele lexicale vehiculează concepte cu specificitate proprie.

Printre morfemele gramaticale se deosebesc m o r f e m e l e g a t e sau a f i x e (*-tor, -tus, -tio, -em, -i, -m,-t*), care nu pot apărea decât în cadrul unității cuvântului, şi m o r f e m e n e l e g a t e , precum prepozițiile *ad* (indicând inițial ținta, concretă sau abstractă, şi ajungând, în latina vulgară şi târzie, să concureze, mai întâi, dativul, apoi genitivul, de unde articolul pronominal genitival din română: *a, al, ai, ale*), *de* (indicând inițial separația, dar ajungând, prin contiguitate semantică, să desemneze partiția şi, prin aceasta, să concureze genitivul în funcția sa partitivă, de unde, de pildă, genitivul din franceză), cărora li se acordă, în general, statutul de cuvânt.

La rândul lor, printre morfemele gramaticale legate sau afixe, se pot distinge două tipuri de morfeme: afixele derivaționale (*-tor, -tus, -tio*) şi afixele flexionare (*-em, -i, -m, -t*). Afixele derivaționale au o funcție semantică. Ele servesc la crearea unei noi unități lexicale plecând de la un cuvânt deja existent:

cano, canere (verb) → *can-tor* (substantiv)

iacio, iacere (verb) → *iac-tus* (substantiv)

sanus (adjectiv) → *in-sanus* (adjectiv)

decet (verb) → *dedecet* (verb)

Afixele care se plasează înaintea bazei se numesc « prefixe » (*in-sanus, de-decet, e-gregius, ad-ductus*), iar afixele care se găsesc după bază se numesc « sufixe » (*pic-tor, barba-tus, sec-tio, car-men*). În limbile vechi, precum latina şi greaca, un rol important joacă şi afixele plasate în interiorul unei baze, numite « infixe » (*iu-n-g-o,* R. *iug-*; *pa-n-g-o,* R. *pag-*).

Afixele flexionare nu ceează niciodată noi unități lexicale. Dimpotrivă, acestea indică raporturile pe care baza le are cu enunțul în care sunt folosite: de exemplu, morfemul de număr la un adjectiv indică substantivul cu care este legat acest adjectiv: *paruuli pueri*. Morfologia flexionară conține ***flexiunea nominală***, şi anume variația formei (după gen şi număr) a substantivului şi a adjectivului:

canis, canes

lupus, lupa

auus, auia

magnus, magna, magnum

paruus, parua, paruum

grandis, grande

şi ***f l e x i u n e a v e b a l ă*** care se ocupă de mărcile temporale, personale şi modale ale verbelor:

leg-e-mus (*-e-*: viitor, *-mus*: persoana I plural)

leg-e-ba-tis (*-ba-*: imperfect, *-tis*: persoana a II-a plural).

Un afix flexionar nu modifică niciodată categoria gramaticală a bazei căreia i se adaugă. Dacă baza este un verb, elementul obținut după adăugarea sufixului sau infixului rămâne verb. Dimpotrivă, un afix derivațional poate schimba categoria bazei sale, chiar dacă acest lucru nu se produce în toate cazurile.

În ceea ce priveşte regularitatea, se poate constata că un afix flexionar intră într-o serie închisă, ca aceea a terminațiilor verbale, şi că acesta se combină cu toate bazele de acelaşi tip: toate bazele verbale se combină cu afixele conjugării. Dimpotrivă, adăugarea unui afix derivațional este mult mai puțin regulată. Latina posedă derivate precum: *amator, lector, sutor, auditor* etc., dar **fertor, *itor* sau **dictor* nu există. Un termen *frictor* (fem. *frictrix*) nu apare decât târziu.

Este absolut necesar să se facă deosebirea dintre b a z a şi r a d i c a l u l unui cuvânt derivat. Dacă se scoate un afix dintr-un cuvânt, se obține baza pe care este construit acesta: baza la care se adaugă sufixul *-mentum* în cuvântul *dissimulamentum dissimula-*. Baza la care se adaugă prefixul *dis-* şi sufixul *-a-* este *simil* < *semel*, el însuşi format din radicalul **sem-* şi sufixul *-lo-/-le-/-l-*. Aşadar, baza este un element care poate conține mai multe morfeme. Când sunt înlăturate toate afixele, rămâne o bază minimală numită « radical ».

Alomorfele

Trebuie ştiut că un morfem poate avea două sau mai multe forme scrise şi orale. Într-adevăr, comutarea poate izola forme diferite care prezintă acelaşi sens. În acest caz, se vorbeşte de ***variante*** sau de ***alomorfe***. Pentru a se putea vorbi de două sau mai multe alomorfe ale aceluiaşi morfem, formele diferite prezentând acelaşi sens trebuie să se afle în d i s t r i b i ţ i e c o m p l e m e n t a r ă . Bunăoară, în franceză, în cuvintele *prunier*, *cerisier*, *pommier*, *oranger*, *citronnier*, se ajunge să se izoleze, datorită comutării, elementele *-ier* [je] şi *-er* [e][5]. Aceste unităţi prezintă un sens: ele permit construirea numelui unui arbore fructifer plecând de la fructul corespunzător. Deoarece avem de-a face cu două forme diferite, atât grafic (*-ier, -er*), cât şi fonic ([je], [e]), ne putem întreba dacă este vorba de două morfeme diferite sau de două alomorfe ale aceluiaşi morfem. Studiul distribuţiei relevă că *-ier* [je] se găseşte după orice altă consoană în afară de [ʃ] şi [ʒ], după care se întâlneşte numai *-er* [e], care nu se întâlneşte în nicio altă parte. Aşadar, *-ier* şi *-er* sunt în distribuţie complementară. Acelaşi lucru se poate spune despre preverbul latin *cum-* (provenit din adverbul *cum* < **com*), care apare cu forma originară numai înaintea unei consoane labiale (*compello, comprimo, commaneo, committo*), înaintea tuturor celorlalte consoane căpătând forma *con-* (*conferro, conicio, contendo, consumo, conuenio*), asimilată total lichidei următoare (*colligo, corrego*), în vreme ce înaintea unei vocale apare fie

[5] Cf. Joëlle Gardes-Tamine, *La Grammaire I*, Paris, Armand Colin, 1988, p. 42.

sub forma *com-* (*comedo*), fie sub forma *co-* (*coire*, *coorior*, *cogo* < **co-ago*)[6].

Acestea sunt alomorfe sau variante ale aceluiaşi morfem. Natura fonemului care precede sau care urmează afixului determină prezența unui alomorf sau a altuia. În acest caz, distribuția este condiționată fonologic. Uneori, condiționarea este morfologică, alomorfele repartizându-se în funcție de morfemele cu care se combină. De exemplu, în franceză, morfemul care corespunde persoanei a II-a plural este, în general, *-ez* [e]: (*vous*) *dans-ez*, *dans-i-ez*, *dans-er-ez*, *dans-eri-ez* ... Se întâmplă totuşi să se întâlnească şi altă formă care corespunde aceleiaşi persoane: *-tes* [t]: (*vous*) *dans-â-tes*, *chant-â-tes* ... Această formă se întâlneşte numai după morfemul de perfect simplu, *â* [ɑ]. Aşadar, cele două desinențe se află în distribuție complementară, reprezentând, în pofida diferenței de formă, două alomorfe ale aceluiaşi morfem. Tot alomorfe ale aceluiaşi morfem şi tot cel reprezentând desinența de persoana a II-a plural, sunt şi desinențele latineşti *-tis*, *-is-tis* şi *-te*, aflate în distribuție condiționată morfologic: *-tis* se foloseşte la aproape toate modurile şi timpurile activului (*lauda-tis*, *habe-ba-tis*, *leg-a-tis*, *habu-is-se-tis*, *audi-e-tis*), *-is-tis* este condiționată de tema perfectului (*cantau-is-tis*, , *dix-is-tis*, *lēg-is-tis*), iar *-te*, de modul imperativ (*canta-te*, *mane-te*, *leg-i-te*, *audi-te*).

[6] În aceeaşi situație se află sufixul cu ajutorul căruia, de la o formă de masculin, se creează forma feminiă: vechiul sufix *-ia* < **ya* nu se mai regăseşte decât în numele de rudenie *auia*, derivat de la *auus*, în rest generalizîndu-se sufixul *-a*: *puera* (de la *puer*), *lupa* (de la *lupus*), *ursa* (de la *ursus*), *equa* (de la *equus*), teoretic putâdu-se creea o formă de feminin în *-a* de la orice termen masculin (cf. femininul *milua*, de la *miluus*, care apare o singură dată la Petronius); şi pentru *auia* forma târzie este *aua*.

Cuvinte compuse şi locuțiuni

Printre unitățile lexicale se pot întâlni unități care sunt adesea (nu totdeauna) complexe din punct de vedere grafic, dar care funcționează exact ca nişte cuvinte simple din punct de vedere grafic:

rom. *floare-de-colț, cristal-de-stincă, viță-de-vie, floarea-soarelui, condurul-doamnei*; *mărită-mă mamă* (numele unei plante înalte, cu flori decorative), *nu-mă-uita, oenologie, de-a v-ați ascunselea, de-a buşelea, târâş-grăpiş, Ucigă-l toaca, maşină de cusut, moară / râşniță de cafea, a ciuli urechile, a-şi freca mâinile* etc.

fr. *pomme de terre, chou-fleur, chemin de fer, machine à coudre, anthropologue, pouboire, qu'en dira-t-on, à pas de loup*;

lat. *patres conscripti, sartus tectus, equus fluuiatilis, agricola, iudex, ficedula, erifuga, millefolium, in forum agere, armare naues*.

În interiorul acestor unități, se pot distinge c u v i n t e l e c o m p u s e şi l o c uț i u n i l e .

C o m p u n e r e a poate fi definită drept alăturarea a (cel puțin) două elemente care pot sluji drept bază unor derivate. Unii lingvişti au tendința de a o defini drept alăturare a două elemente care pot exista în stare liberă. Această definiție ar permite să fie integrate în această categorie cuvinte ca rom. *floarea-soarelui*, fr. *chou-fleur*, lat. *respublica*, dar nu şi rom. *cosmogonie*, fr. *anthropologue*, lat. *iudicium*, unde nici *cosmo*, nici *gonie*, respectiv, *anthrop, logue, iu, dicium* nu se întâlnesc singure, chiar dacă, spre deosebire de sufixe şi de prefixe, ele pot servi drept bază de derivare: rom. *cosmic, gonade*, respectiv, fr. *anthropien, logistique*, lat. *iustus, dicare* etc. Acestea nu pot fi considerate afixe. Sunt baze a

căror funcționare este absolut aceeaşi ca a cuvintelor *floare*, *fleur*, *flos*.

Adeseori sunt clasate printre cuvintele compuse u n i t ă ț i l e c o m p l e x e , mai ales nominale, formate din doi termeni (rom. *floarea-soarelui*, *coada-şoricelului*, fr. *chou-fleur*, *porte-mine*, lat. *patres conscripti*, *sarta tecta*, *equus fluuiatilis*) şi unitățile complexe, numai nominale, formate din trei termeni (rom. *viță-de-vie*, *floare-de-colț*, *drum-de-fier*, *fier de călcat*, fr. *pomme de terre*, *chemin de fer*, *machine à coudre* ...); pentru latină, datorită caracterului ei mai sintetic decât al românei şi al francezei, nu se cunosc unități complexe formate din trei termeni decât în cadrul numeralului şi al conjuncției (*duo de uiginti*, *un de uiginti*, *quam ob rem* / *quamobrem*, *qua de causa*). Toate faptele cu rezultate diferite şi cu forme mai complexe sunt grupate sub eticheta « locuțiuni » (rom. *de-a berbeleacul*, *ca mortu-n păpuşoi*, *a-şi face o ideee despre*; fr. *à pas de loup*, *qu'en dira-t-on*, *au fur et à mesure*; lat. *ad amussim*, *factus ad unguem*, *homo inter homines esse*).

Cuvintele compuse şi locuțiunile sunt înscrise, la fel ca şi cuvintele monomorfematice, a celor derivate şi compuse, ca unități rigidizate în codul memoriei subiectului locutor. Aceasta înseamnă că ele trebuie reproduse în bloc, în discurs. Dimpotrivă, sintagma liberă şi propoziția sunt unități care nu sunt codificate. Elementele lor pot fi alese şi schimbate după voie, în limitele gramaticalității şi normalității semantice.

LEXICUL ŞI PĂRȚILE DE VORBIRE

Lexicul se repartizează în clase funcționale numite tradițional « părți de vorbire ». Acestea privesc natura cuvântului, care se opune funcției acestuia: cuvântul *lupus* face parte din clasa substantivelor; acesta are funcția de subiect în *lupus ferox est*. În general, clasificarea gamaticală distinge opt categorii distincte:

– 1) verbe (*laudare, habēre, canĕre, audire* …);

– 2) nume sau substantive (*lupus, silua, homo, ciuis, mare, manus, dies* …);

– 3) determinanți (*hic, iste, ille, noster, duo, plurimi* …); în latină, din această categorie, lipseşte articolul;

– 4) adjective (*pulcher, diues, acutus, paruus, longus, felix, dulcis* …);

– 5) pronume (*ego, tu, nos, iste, illae, meus, mea, nullus, alter, quis, quod* ...);

– 6) adverbe (*similiter, audacter, lentissime, plus, minus, maxime, opido* ...);

– 7) prepoziții (*a*(*b*), *ad, de, e*(*x*), *post, sub* …);

– 8) conjuncții (*et, sed, cum, ut, quamuis, quod, si* …).

Fiecare clasă se poate subîmpărți, la rândul său, în subclase (de ex.: determinanți demonstrativi, determinanți posesivi, determinanți nehotărâți şi cardinali etc.). După unii gramaticieni, interjecțiile (*uae*! *o*! *papae*! …) formează a noua categorie gramaticală. Această clasificare este valabilă pentru foarte multe limbi.

O parte de vorbire este o clasă de echivalență ce adună cuvintele care funcționează în mod identic. Regulile gramaticale se aplică apoi în mod general acestor clase. Clasificarea cuvintelor în părți de vorbire se stabileşte după criterii morfologice, semantice şi sintactice.

Substantivul şi verbul, bunăoară, se opun prin morfemele flexionare pe care le folosesc (de gen şi număr pentru primul, de persoană, timp şi mod pentru cel de-al doilea). Substantivul are drept regent verbul, în vreme ce verbul un are regent. Substantivul şi verbul sunt deosebite şi din punct de vedere semantic. Primul trimite la un obiect, ființă sau lucru, în vreme ce verbul indică o acțiune, un eveniment sau o stare.

Este interesant de constatat faptul că în ansamblul cuvintelor se manifestă aceeaşi dicotomie ca în ansamblul morfemelor: există ***cuvinte gramaticale*** şi ***cuvinte lexicale***. În general, substantivele, verbele, adjectivele şi adverbele aparțin « cuvintelor lexicale ». Pronumele, determinanții, prepozițiile şi conjuncțiile sunt considerate cuvinte gramaticale.

Cuvintele lexicale formează de departe sub-ansamblul cel mai important.

TREI TIPURI DE LEXIC

Plecând de la existența unităților examinate mai sus (morfeme, cuvinte, locuțiuni), lexicul poate fi conceput fie ca « ansamblul tuturor morfemelor unei limbi », fie ca « ansamblul cuvintelor unei limbi », fie ca « ansamblul morfemelor lexicale ale unei limbi »[7].

Ansamblul tuturor morfemelor unei limbi

[7] Cf. Josette Rey-Debove, « Lexique et dictionnaire », în *Comprendre la linguistique* ,publicat sub îndrumarea lui Bernard Pottier, Paris, Marabout, 1970.

Conform acestei soluții, se alege ca unitate a lexicului morfemul sau o unitate minimală. Morfemele lexicale şi morfemele gramaticale legate si nelegate sunt puse pe acelaşi plan:

I	II	III
meus *illa* *nulli* (*nos*)	*lauda-* *lauda-* *lauda-* *lauda-*	*-tor* *-tio* *-nt* *-mus*

În acest tabel, unitățile de pe coloana I sunt morfeme gramaticale nelegate sau cuvinte gramaticale. Pe coloana a III-a, se găsesc morfeme gramaticale legate sau sufixe; *-tor*, *-tio* sunt morfeme derivaționale, *-nt*, *-mus* sunt morfeme flexionare.

Această soluție, care constă în definirea lexicului ca ansamblu al tuturor morfemelor limbii, poate pune probleme. Pe de o parte, ea este contestată de faptul că pune pe acelaşi plan unități diferite. După cum am văzut, morfemele lexicale formează o ***clasă deschisă***, iar morfemele gramaticale, o ***clasă închisă***. Morfemele lexicale sunt cu mult mai numeroase decât morfemele gramaticale. Într-adevăr, cu cât o clasă este mai săracă în elemente, cu atât e mai închisă, şi, cu cât este mai bogată, cu atât este mai deschisă. Astfel, clasa morfemelor-nume, cea mai vastă, se poate îmbogăți în fiecare zi fără să îngreuneze înțelegerea dintre utilizatori, dar nu şi clasa determinanților sau aceea a pronumelor personale ori cea a morfemelor derivaționale sau flexionare.

Pe de altă parte, în latină, ca şi în română sau în franceză, o propoziție nu este produsă plecând de la morfeme, ci plecând de la unitățile codificate cele mai înalte (cuvinte

simple, derivate, flexionate, compuse, locuțiuni). Aşadar, morfemele un se află toate pe acelaşi plan în producerea unei propoziții. Dacă s-ar construi propoziții cu morfeme, s-ar produce cuvinte. Astfel, cuvintele s-ar construi ca propozițiile, adică necodificate. În acest caz, nimic un ar interzice să spunem, în română, **pictație*, care are aceeaşi valoare ca *pictare* (sau, în latină, **laudamentum*, care are aceeaşi valoare ca *laudatio*; în sincronie, asemenea proces se exclude, în schimb, în diacronie, orice creație care corespunde regulilor de formare a cuvintelor este posibilă: cf. dubletele târzii *cunctamentum – cunctatio*, *dissimulamentum – dissimulatio*[8]).

Ansamblul cuvintelor unei limbi

Lexicul poate fi conceput şi ca ansamblu al cuvintelor unei limbi. Este concepția tradițională, ca slujeşte drept bază mai ales pentru stabilirea nomenclaturilor din dicționare. Aceasta reține unitățile care manifestă cel mai mare grad de autonomie şi pe care obişnuim să le identificăm cu cuvintele: concepția include morfemele gramaticale nelegate sau cuvintele gramaticale, precum fr. *de*, *à*; *pour*, *elles*, *un*, *ma* etc; lat. *de*, *ad*, *ille*, *mea* etc., morfemele lexicale precum fr. *table*, *fille*, *amour*, *maison*, *jardin* etc; lat. *mensa*, *filius*, *casa*, *hortus* etc., ca şi termenii derivați precum *filiolus*, *casula*, *audacter*, *infandus* etc., dar şi cuvinte compuse (şi locuțiuni) precum fr. *arc-en-ciel*, *fer à repasser*, *pomme de terre*, *machine à coudre*; lat. *senatus consultum*, *patres conscripti*, *faba uitrea*, *terra marique*, *purus putus* etc.

[8] Cf. Elena Slave, *Formarea cuvintelor. Derivarea cu sufixe*, în *Istoria limbii române, vol. I: Limba latină*, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965, p. 75.

Această concepție asupra lexicului suscită şi ea unele critici. Astfel, pentru unele limbi, ca franceza (care un mai cunoaşte flexiunea cu ajutorul desinențelor cazuale), se poate constata că morfemele legate sunt excluse din acest lexic, ceea ce le trece în compartimentul gramaticii. În plus, acest lexic reține cuvintele gramaticale şi cuvintele lexicale (coloanele I şi II), care nu au acelaşi statut şi acelaşi comportament semantic şi sintactic. Parțial, aceste observații sunt valabile şi pentru latină.

Ansamblul morfemelor lexicale ale unei limbi

După unii lingvişti, cea mai bună definiție a lexicului şi cea mai operativă este: ansamblul unităților clasei deschise. Această concepție implică fie ansamblul morfemelor lexicale, fie numai ansamblul cuvintelor lexicale ale unei limbi. Cuvintele lexicale formează sub-ansamblul unităților de semnificație codificate cel mai important. Cuvintele gramaticale, care formează aproximativ 50 % din discurs, pentru română, franceză, latină, sunt mai puțin de 100. Este interesant de observat că frecvența este legată de deschiderea sau închiderea ansamblelor, cuvintele cele mai frecvente fiind printre cele gramaticale, iar cele mai rare printre cele lexicale.

Ideea lexicului considerat ca ansamblu deschis ar fi satisfacatoare dacă distincția dintre ansamblele deschise şi închise ar fi precisă, şi nu aproximativă. Într-adevăr, uneori este greu de determinat cu precizie pragul dintre clasele închise şi clasele deschise: oare nu se creează niciodată prepoziții? În latină, dacă privim în diacronie, acest lucru

apare cu prisosință. Pentru franceză, opoziția *avec*/*sans* nu este oare lexicală din punct de vedere semantic, în aceeaşi măsură ca opoziția *présence*/*absence* (lucru valabil şi pentru opziția termenilor latineşti *super*/*sub*, comparabilă cu *superior*/*inferior*)? Substantivul nu are un statut gramatical comparabil cu acela al prepoziției? Latina dă un răspuns cu mult mai ferm decât limbile moderne, dacă ne gândim la termeni precum *causa* sau *gratia*.

Vom alege definiția lexicului care pare cea mai adaptată acestui demers, păstrând prezente în minte insuficiențele fiecărei soluții.

LEXICUL ŞI GRAMATICA

Am constatat că termenul « lexic » poate acoperi un număr de noțiuni care depind de criteriile adoptate în descrierea lingvistică. Este important de semnalat totodată că l e x i c u l este opus, în mod curent, g r a m a t i c i i. Conform acestei perspective, într-o oarecare măsură este vorba de două domenii complementare: gramatica furnizează regulile care permit combinarea cuvintelor şi a grupurilor de cuvinte pentru a forma propoziții, iar lexicul reprezintă ansamblul unităților care constituie materialul său de bază.

Totuşi, această distincție nu este totdeauna atât de simplă: granița trasată între aceste două domenii complementare are tendința de a fi fragilă şi inconsistentă. Într-adevăr, lexicul şi gramatica întrețin relații complexe. Astfel, gramaticile inventariază liste de cuvinte (de exemplu, prepoziții, pronume) de care se ocupă pentru a le descrie funcționarea,

iar în dicționare se întâlnesc în mod curent indicații referitoare la genul cuvintelor, acordul şi locul lor în propoziție, indicații precum prepoziții, adverbe etc., când toate acestea ar trebui sa facă obiectul gramaticilor.

În plus, în unitățile lexicale precum *candida*, *filii*, *cantabimus* cel puțin o parte aparține domeniului gramaticii; la fel, în cuvinte ca *similiter* şi *magnitudo*, gramatica va recunoaşte un segment final care se află la originea schimbării categoriei gramaticale. Am văzut că morfemele se împart în două categorii: morfeme lexicale şi morfeme gramaticale. E de la sine înțeles că descrierea morfemelor gramaticale ilustrează în mod esențial gramatica, iar morfemele lexicale, lexicul.

Însă cuvintele inventariate într-o gramatică formează o parte infimă a lexicului, iar regulile gramaticale nu sunt explicate toate în dicționare. Pe de o parte, când regulile se opun unităților cărora li se aplică acestea, în genral, dicționarul prezintă lacune grave; nu găsim aici lista completă a unităților semnificative care sunt morfemele legate. În plus, deşi este imposibil de vorbit o limbă fără să se folosească nume proprii, acestea nu sunt inventariate în dicționarul limbii, ci, atunci când sunt notorii, numai în enciclopedie. În această privință, latina face excepție, dicționarul limbii inventariind principalele nume proprii (totalitatea prenumelor, numele gentilice şi numele personajelor notorii, principalele toponime şi etnonime).

Cea mai mare parte a vorbitorilor unei limbi ajung să stăpânească gramatica propriei limbi ale cărei reguli sunt în număr limitat. Ei nu întâmpină nicio dificultate în a recunoaşte o propoziție incorectă de o propoziție corectă. Un gramatician profesionist poate aştepta o

competență gramaticală optimală. În schimb, niciun vorbitor nu este capabil să stăpânească lexicul limbii sale, deoarece acesta este format dintr-un număr de unități incalculabil. Niciun lexicolog sau lexicograf nu poate spera să dobândească o competență lexicală optimală. Din punctul de vedere al învățării limbii, se constată că regulile gramaticale sunt achiziționate destul de repede şi pentru totdeauna, în vreme ce cunoştințele lexicale nu încetează să se îmbogățească de-a lungul vieții vorbitorului.

Cercetătorii nu dispun de niciun precedeu valabil pentru a inventaria lexicul unei limbi la un moment dat. Pentru o limbă vie, ca franceza sau engleză, s-a estimat că lexicul depăşeşte 200 000 de cuvinte, fără numele proprii. Probabil că s-ar putea atinge cu uşurință 500 000 de cuvinte, dacă se includ nomenclaturile terminologice. Or, un vorbitor cu o cultură medie se foloseşte probabil de o zecime din lexicul global. Desigur, pentru o limbă ca latina, cunoscută numai din texte, şi numai din acelea care s-au păstrat până în zilele noastre, o asemenea estimare este imposibilă, deoarece dicționarele inventariază cuvintele care s-au folosit în toate epocile, punând alături termeni care nu s-au utilizat niciodată simultan.

LEXICUL ŞI VOCABILARUL

S-a constatat că este imposibil să se numere cuvintele unei limbi. Există extrem de multe cuvinte care nu pot funcționa decât în sânul anumitor grupuri restrânse de subiecți vorbitori: este cazul termenilor ştiințifici şi tehnici, al celor care aparțin argourilor profesionale, al cuvintelor

regionale etc.; fără a mai pune la socoteală deosebirile de ordin socio-cultural, care afectează în mod sensibil cunoaşterea lexicului, atât în plan calitativ, cât şi în plan cantitativ.

Lingviştii deosebesc adesea l e x i c u l de v o c a b u - l a r . Lexicul unei limbi trebuie să fie considerat, în primul rând, o entitate teoretică. Este ansamblul cuvintelor pe care o limbă îl pune la dispoziția locutorilor. Vocabularul, la rândul său, este văzut adesea ca ansamblul cuvintelor folosite de un vorbitor dat într-o realizare orală sau scrisă (pentru latină, acesta este echivalent cu ansamblul cuvintelor folosite de un autor). Conform acestei perspective, lexicul este o realitate a l i m b i i la care nu se poate ajunge decât prin cunoaşterea vocabularelor particulare, care sunt o realitate a d i s c u r s u l u i . Lingviştii saussurieni şi post-saussurieni obişnuiesc să opună limba discursului. Limba este un sistem de semne în care elementele se definesc prin opozițiile lor reciproce. Este o instituție socială care nu este actualizată prin actul discursului. În schimb, discursul este o realizare individuală a acestui sistem.

IDIOLECT

Fiecare vorbilor are un vocabular, componentă lexicală a i d i o l e c t u l u i său; vocabularul unui individ este unic, atât prin natura, cât şi prin cantitatea cuvintelor cunoscute. Într-adevăr, fiecare are o istorie şi fiecare a suferit influențe diferite ținând atât de originea sa geografică, cât şi de originea sa socială. S-a observat că locutorul izolat este

incapabil să posede toate cuvintele lexicului limbii sale. Alături de termenii generali, susceptubili de a fi folosiți de majoritatea utilizatorilor, lexicul unei limbi naturale conțin totdeauna un mare număr de termeni a căror semnificație nu poate fi înțeleasă decât de cei care au achiziționat cunoştințele necesare. Termenii lingvistici, medicali, din biologie etc. nu pot funcționa decât printre persoanele care au fost inițiate în aceste ştiințe.

Aşadar, se poate face distincție între t e r m e n i i g e n e r a l i şi t e r m e n i i s p e c i a l i. Primii sunt cunoscuți şi folosiți de cea mai mare parte a utilizatorilor, spre deosebire de ceilalți, care nu sunt folosiți decât de grupuri restrânse de specialişti. În acest ultim caz, lingviştii vorbesc adesea de « limbă tehnică » sau de « jargon al meseriei sau profesional ». Trebuie subliniat faptul că vocabularele perticulare trebuie deosebite de argourile specialiştilor, care constau din termeni ce par să aibă un aspect comun, dar cărora specialiştii dintr-un sector dat le conferă o semnificație particulară (bunăoară, când un tehnician auto foloseşte termenul *a încălța* cu sensul de *a schimba anvelopele unei maşini*, acesta foloseşte un cuvânt din limba de toate zilele).

S-a putut observa că vocabularul individual este relativ redus. Într-adevăr, s-ar părea că, după nivelul socio-cultural al indivizilor, vocabularul variază pentru o limbă ce civilizație între 3 000 şi 40 000 de cuvinte. Termenii de care se foloseşte în general un individ dat țin de categorii diferite: termeni din limbajul înalt, cuvinte din limbajul familiar sau cotidian, cuvinte de argou, cuvinte triviale, cuvinte vulgare, chiar obscene, cuvinte tehnice ... S-ar părea că fiecare utilizator adult stăpâneşte aproape toate cuvintele

gramaticale ale limbii sale şi cuvintele lexicale cele mai frecvente în discurs.

Vocabularul individual conține două feluri de vocabule. Există cuvintele pe care locutorul le foloseşte în mod obişnuit. În acest caz, lingviştii vorbesc de v o c a b u l a r a c t i v . Apoi există cuvinte pe care subiectul vorbitor abia le cunoaşte, pe care le recunoaşte când sunt folosite de alții, dar de care nu obişnuieşte să se folosească el însuşi. Sunt cuvinte asupra cărora el nu exercită decât un c o n t r o l p a s i v . De aceea, în acest caz, se vorbeşte de v o c a b u l a r p a s i v . Printre aceste cuvinte pe care el nu le cunoaşte decât pasiv se poate întâmpla să se găsească şi unele pe care nu le înțelege decât prin contextul sau prin împrejurările extralingvistice în care sunt folosite.

Vocabularul individual rezultă din achiziționarea pe care orice persoană o face din cuvintele întâlnite în timpul existenței sale. Datorită limitelor experienței individuale cuvintele achiziționate un sunt cunoscute în toate accepțiile sale, deoarece singurele accepții reținute sunt cele care corespund celor trăite de individ.

După unii lingvişti, de la un subiect vorbitor la altul, acelaşi cuvânt nu are niciodată exact aceeaşi semnificație, nici aceeaşi valoare expresivă. Când locutorul învață cuvântul, tinde să-l asocieze cu experiența extralingvistică în cursul căreia l-a învățat. Cuvântul este lipit de imaginea experienței trăite şi, prin urmare, acesta este afectat de toate aderențele care însoțesc experiența.

Vocabularul pe care-l posedă subiectul vorbitor este, într-un fel, cu două fețe. Când achiziționează vocabularul, subiectul vorbitor achiziționează, pe de o parte, semnificația convențională a cuvântului, pe de alta, un întreg ansamblu

de accepții complementare aduse de experiența individuală a locutorului care colorează cuvântul.

Vocabularul individual un este totuşi nici constant, nici limitat. În decursul vieții sale, locutorul pierde anumite cuvinte şi, mai ales, învață altele. Aşadar, numărul de termeni pe care ştie să-i interpreteze variază, mai mult sau mai puțin, de-a lungul anilor şi sensul unor termeni se schimbă pe măsură ce variază şi semnificația convențională care-i afectează.

Din aceste observații, se constată că vocabularul individual este departe de a fi omogen. Acesta este făcut din elemente cu frecvență mare şi din elemente mai mult sau mai puțin disponibile, din cuvinte pe care subiectul le stăpâneşte pe deplin şi din altele pe care nu le cunoaşte decât pasiv. Stocul cuvintelor care constituie vocabularul individual are consistență variabilă şi această variație se manifestă în acelaşi timp în simultaneitate şi în timp.

LEXIC COMUN, LEXIC TOTAL

După definirea noțiunii de idiolect, lexicul poate fi abordat în două feluri. Un mare număr de lingvişti fac diferența dintre lexicul comun şi lexicul total. L e x i c u l c o m u n al unei limbi date este format din toate cuvintele comune tuturor utilizatorilor, altfel spus din intersecția idiolectelor. L e x i c u l t o t a l este format din toate cuvintele folosite de toți utilizatorii, adică din reuniunea idiolectelor.

Contrar lexicului comun, care este o limbă săracă şi care funcționează bine în ansamblul societății, dar care exprimă puțin, lexicul toatal reprezintă o limbă foarte bogată care

funcționează prost în ansamblul societății, dar care exprimă mult. E de la sine înțeles că un cuvânt rar funcționează mai puțin bine decât un cuvânt frecvent, deoarece valoarea sa de schimb este mai puțin importantă. Un cuvânt care funcționează în mijlocul unui grup de 500 de indivizi nu are acelaşi statut socio-lingvistic ca un cuvânt ce funcționează în mijlocul unui grup de zece milioane de indivizi, deoarece acesta prezintă totdeauna caractere mai puțin tipice ale limbii respective. Putem merge mai departe: un « cuvânt » care funcționează pentru o singură persoană (orice născocire) nu mai este o unitate a limbii.

Lexicul total este un ansamblu teoretic şi ideal în măsura în care niciun dicționar, niciun lingvist nu este capabil să-l descrie şi să-l numere.

SUB-LEXICUL

Cum s-a văzut, idiolectele prezintă diferențe calitative care pot fi grupate pe tipuri, iar cuvintele pe care un individ dat le foloseşte de obicei fac parte din mai multe categorii diferite.

Fiecare utilizator al unei limbi date îşi poate da seama că înțelege mai bine oamenii din regiunea sa, de vârsta sa, din mediul său socio-profesional decât pe alții. Unii lingvişti decelează în interiorul lexicului total patru tipuri de sub-lexic:

– 1) cel al limbilor regionale;
– 2) cel al limbilor sociale;
– 3) cel al limbilor tematice;
– 4) cel al limbilor generațiilor.

Aceste patru tipuri abstracte au o realitate numai în calitate de componente ale fiecărui idiolect. Tipurile de sub-lexic ce trebuie luate în considerație şi împortanța loc variază în funcție de limba studiată: țară mai mult sau mai puțin centralizată, societate cu sau fără clase, caste, religii etc. Latina este limba unui stat extrem de centralizat, cel puțin până la un momento dat.

Limbile regionale

Nu trebuie confundate graiurile regionale cu dialectele şi cu graiurile, al căror studiu face obiectul dialectologiei, ca şi limbile independente vorbite pe teritoriul unei țări. În Italia antică, pe lângă latină, se mai vorbeau alte limbi italice mai mult sau mai puțin înrudite, alte limbi indo-europene, precum greaca, veneta ori messapica, dar şi limbi neindo-europene, precum etrusca ori ligura.

Prin folosirile regionale ale unei limbi trebuie să se înțeleagă particularitățile regionale sau r e g i o n a l i s m e , care nu există ca atare decât când o formă nu este folosită în întreaga zonă acoperită de acea limbă. Regionalismele sunt, de cele mai multe ori, de ordin lexical, dar se pot întâlni şi regionalisme de ordin fonetic şi stilistic. Diversitatea lexicală priveşte în special domeniile vieții cotidiene. De exemplu, un animal sau o plantă se poate numi altfel în diferite zone (cf. rom. *bandraburce*, *baraboi*, *barabule*, *balogene*, *cartofi*, *crumpeni*, *grumciri*, *hadeburce*, *mere de pământ*, *poame de pământ*, *piciorcă*, *ţermer*; *colibaş*, *cucoriță*, *cucuruz*, *gârnişor*, *mălai*, *păpuşă*, *păpuşoi*, *porumb*, *tenchi*; *bolbotină*, *harbuz*, *himanic*, *lubă*, *lubeniță*, *pepene verde*, *şiarchin*, *tigvă de tină*, *trăgulă*, *zămos*; *acăț*, *acățar*, *băgrin*, *dafin*, *lemn-alb*, *liliac*, *pănar*, *păsuiele*, *rug*,

salcâm, vacaţie; *brusture, broscalan, buedea-ciumei, captalan, clococean, gula-de-baltă, lipan, podval-mare, smintinică*; *breb, biber, castor*; *baboi, babuşcă, biban, fâţă, ghigorţ, juvete, răspăr*).

Desigur, pentru latină este destul de greu să depistăm regionalismele, despre care aflăm informaţii accidentale, uneori incorecte, în lucrările gramaticienilor, lexicografilor, glosatorilor sau comentatorilor textelor literare.

Limbile sociale

Limbile sociale privesc domeniul variaţiilor afectat adesea de structurarea social: se poate observa că un muncitor se exprimă altfel decât un ţăran, care, la rândul lui, un vorbeşte ca un profesor universitar. Această variaţie socială, care se manifestă în limbă, decupează societatea în funcţie de clasele sociale. Chiar şi argoul, care s-a răspândit în toate mediile, a fost mai mult sau mai puţin redistribuit selectiv după clasele sociale.

Limbile generaţiilor

Toate limbile naturale îşi schimbă permanent înfăţişarea, după perioade, fie brusc, fie imperceptibil. Aceste schimbări în timp ating domeniile limbii, dar sunt în special perceptibile în ceea ce priveşte lexicul. Anumite cuvinte se nasc şi altele mor: un cuvânt la modă la un moment dat este întrebuinţat din ce în ce mai puţin pe măsură ce utilizatorii îmbătrânesc şi dispar. Evoluţia limbilor de civilizaţie a încetinit considerabil sub influenţa stabilizatoare a scrisului şi a creării limbilor oficiale. Cuvinte care ar fi căzut încet-încet în vocabularul pasiv al utilizatorilor s-au menţinut

uneori în vocabularul activ, iar cuvinte ieşite din uz se menţin în vocabularul pasiv.

Dacă limba se dezvoltă de-a lungul secolelor, o face pentru că se dezvoltă de la o generație la alta, iar pentru acelaşi subiect vorbitor de la naştere până la moarte. Prin limbile generațiilor se înțeleg limbile diferite din punct de vedere lexical care sunt vorbite la un moment dat de către indivizi de vârste diferite care trăiesc împreună într-o societate. Se ştie că tinerii nu se exprimă chiar la fel ca persoanele mai în vârstă. Într-adevăr, o privire riguros sincronică asupra lexicului poartă urmele timpului.

Schimburile dintre persoane de vârste diferite şi înnoirea constantă a lexicului se fac în funcție de acest dublu statut, activ sau pasiv, al vocabularului. Tatăl îşi înțelege fiul fără a folosi aceleaşi cuvinte şi foloseşte cuvinte din tinerețea sa, pe care fiul le înțelege fără să le folosească.

Limbile tematice

Limbile tematice grupează centre de interes: activități profesionale, ocupații, plăceri. Acest sub-grup se opune celorlalte trei în măsura în care tema care îl defineşte este exterioară în acelaşi timp sitemului limbii şi situației utilizatorilor. Este domeniul cunoşterii aproape inepuizabile, care adună toate soiurile de terminologii cu limite nesigure sau un număr considerabil de nume proprii care sunt legate de acestea. Limbile tematice, în legătură directă cu lumea, furnizează cele mai numeroase şi cele mai instabile elemente ale lexicului, consemnate în general în enciclopedii şi în dicționarele speciale.

Paralel cu toate aceste fenomene, este interesant de remarcat faptul că vocabularul se împarte la rândul său în

v o c a b u l a r v o r b i t şi v o c a b u l a r s c r i s. Cercetătorii afirmă că acesta din urmă este cu mult mai vast decât primul; aşadar, expresia orală pare să fie mai puțin bogată în cuvinte decât expresia scrisă. Subiectul care scrie, în general, poate să se concentreze pentru a-şi elabora enunțul şi pentru a evita repetițiile, clişeele. El încearcă să-i confere expresiei sale o varietate mai mare sau mai mică de expresie. Subiectul vorbitor este mai grăbit, nu are totdeauna timp să-şi îngrijească expresia.

În continuare, ne vom opri asupra s e m a n t i c i i l e x i c a l e, cercetând diferitele aspecte şi fenomene din cadrul ***l e x i c o l o g i e i s e m a n t i c e.***

CAPITOLUL I

LEXICOLOGIA SEMANTICĂ

ANALIZA SEMANTICĂ

Lexicul este situat la intersecţia celorlalte sectoare ale lingvisticii. Pe lângă morfologia lexicală (creaţia lexicală), obiectul lexicologiei este şi s t u d i u l s e n s u l u i c u v i n t e l o r şi analiza relaţiilor care există între l e x i c şi s i n t a x ă . Trebuie să spunem că descrierile morfologice şi semantice privesc clasele de termeni asemănători (nivelul paradigmatic). Cât priveşte studiul relaţiilor dintre lexic şi sintaxă, acesta priveşte relaţiile pe care cuvintele le au în context (nivelul sintagmatic).

S e m a n t i c a (de la grecescul semantikov", derivat adjectival de la verbul semaivnein « a semnifica ») poate fi definită drept studiul stiinţific al sensului cuvintelor, propoziţiilor şi enunţurilor. Descrierea sensului unităţilor lexicale ale unei limbi este o preocupare foarte veche. În schimb, semantica, în calitate de ştiinţă, este relativ tânără.

Michel Bréal (1832-1915) este cel care, la sfârşitul secolului al XIX-lea, a prezentat fundamentele acestei ştiințe, în lucrarea sa *Essai de sémantique* (*Science des significations*), apărută în 1897. Printre pionierii semanticii îi mai semnalăm pe A. Darmesteter (*La vie des mots*, Paris, 1886) şi Lazăr Şăineanu (*Semasiologia limbii române*, Bucureşti, Tipografia Academiei Române, 1887).

Cercetătorii obişnuiesc să distingă trei perioade în istoria semanticii:

– 1) *Perioada evoluționistă: istoria cuvintelor*.

Această perioadă, care se întinde de la sfârşitul secolului al XIX-lea până în anii treizeci ai secolului următor, este perioda lingvisticii comparate, de orientare esențialmente istoricizantă sau evoluționistă. Doctrina comună semanticienilor acestei perioade se bazează pe trei principii: a) semantica studiază evoluția semnificațiilor într-o limbă; b) această evoluție este guvernată de legi generale; c) aceste legi, proprii fenomenelor semantice, trebuie sa fie determinate plecând de la observarea faptelor legate de sens.

– 2) *Perioada mixtă*: *istoria cuvintelor şi structurarea lexicului*.

În decursul acestei perioade, care se întinde din anii treizeci până în anii şaizeci ai secolului trecut, coexistă două puncte de vedere: un punct de vedere evoluționist, din perioada precedentă, şi un punct de vedere sincronic, dezvoltat sub influența lucrării *Cours de linguistique générale* a lui Ferdinand de Saussure (1857-1913), apărut în 1916.

Lingvistica modernă, întemeiată de acestă lucrare, nu se rupe complet de tradiția comparatistă şi istorică. Într-adevăr, Saussure introduce s t r u c t u r a l i s m u l în interiorul

lingvisticii comparate. Necesitatea de a clarifica problemele şi de a ameliora metodele nu trebuie asimilată dorinței de a renunța complet la achizițiile trecutului sau de a le neglija sugestiile.

Cel dintâi rezultat al şcolii saussuriene este acela de a considera limba ca un sistem în care totul se leagă şi care nu poate fi studiat decât ca un complex capabil să funcționeze. De acum lingvistica trebuie să fie mai cu seamă sincronică, internă (fără să se preocupe de problemele externe, cum ar fi, bunăoară, originea limbilor) şi descriptivă (nu normativă). De aceea asistăm, în domeniul semanticii, la o schimbare a punctului de vedere care zdruncină această disciplină.

Se observă că semnificația nu este câtuşi de puțin apanajul unității-cuvânt. Dimpotrivă, sensul trebuie să fie identificat cu relațiile interne unui sistem, care leagă în interiorul acestuia diferite elemente.

– 3) *Perioada modelelor lingvistice*.

Cea de-a treia perioadă a istoriei semanticii (începând din 1963) este caracterizată, în primul rând, de renunțarea la semantica exclusiv lexicală, în favoarea unei semantici frastice sau enunțiative. În acelaşi timp, perspectiva sincronică inerentă oricărui sistem formal exclude din semantică dimensiunea istorică a limbilor şi, mai ales, studiul diacronic al cuvintelor.

Vom discuta aici legătura lexicului cu semantica. Materia unui lexic se întâlneşte în primul rând în d i c ț i o n a r . Deci studiul acestui obiect poate da o anumită imagine a organizării lexicului unei limbi şi unele metode de descriere

a acestui lexic. Vom exploata aşadar, mai întâi, această cale, scoțând în relief diferitele tipuri de dicționare, compoziția lor şi definițiile lexicografice.

Într-un dicționar, cuvintele sunt rânduite în ordine alfabetică din motive de comoditate a consultării. Din cauza acestei organizări, cuvintele sunt dispersate în mod arbitrar: cuvinte înrudite semantic sunt, de cele mai multe ori, separate (ex. *facio*, *afficio*, *deficio*, *refacio*; *magnus*, *paruus*), în vreme ce altele, care ar trebui să fie separate, se găsesc unele după altele (ex. *tus,-ris*, *Tuscanicus*, etc.). Aşadar, relațiile semantice pe care le au între ele unitățile lexicale nu sunt puse cu adevărat în valoare.

Apoi, ne vom ocupa de lexicologia structurală. Ne vom ocupa mai întâi de r e l a ț i i l e l e x i c a l e . Într-adevăr, se poate constata că, în interiorul unui lexic, există cuvinte care au legături semantice mai mult sau mai puțin strânse: unele semne au între ele legături de identitate, de opoziție şi de implicare semantică (sinonime, antonime, hiponime / hiperonime), altele oferă mai multe semnificații (polisemie). De asemenea, se pot întâlni semne care se aseamănă la nivel formal (omonimie, paronimie).

Astfel, în ansamblul lexicului se desenează sub-ansamble organizate, microsisteme lexicale ale căror elemente an un numitor comun. Aceste sub-ansamble se numesc c â m p u r i s e m a n t i c e . Vom prezenta aceste ansambluri, ca şi modalitățile de a le analiza (insistând asupra a n a l i z e i s e m i c e , aplicată până acum din plin lexicului latin, cu rezultate remarcabile). De asemenea, vom pune în lumină s e n s u l p r o p r i u şi s e n s u l f i g u r a t .

De bună seamă, vom analiza unitățile lexicale plecând de la inserția lor într-un cadru sintactic. Vom încerca să vedem în ce măsură lexicul şi sintaxa sunt sectoare interdependente. Vom vedea că proprietățile sintactice ale unui termen, respectiv construcțiile în care acesta poate fi folosit, pot constitui o modalitate de a face să apară deosebirile de sens.

Studiul cuvitelor este deseori făcut într-o perspectivă sincronică. Dar sensul unităților lexicale poate fi examinat şi într-o perspectivă diacronică, care pune în lumină evoluția sensului cuvintelor, tip de analiză care se impune în primul rând în cazul unei limbi „moarte" ca latina.

LEXICOGRAFIA ŞI TIPURILE DE DICȚIONARE

Oamenii sunt familiarizați cu obiectul dicționar. Ei obişnuiesc să-l consulte pentru a căuta definițiile sau sensurile cuvintelor necunoscute sau informații despre lucurile pe care nu le cunosc. Această utilizare a dicționarelor le permite să-şi dezvolte cunoştințele asupra lumii şi să-şi îmbunătățească modalitatea de stăpânire a propriei lor limbi materne sau a unei limbi străine. Aşadar, obiectivul dicționarelor este, în esență, pedagogic şi didactic. Cu siguranță, dicționarele sunt obiecte lingvistice, deoarece vorbesc despre limbă cu ajutorul limbii, dar, în egală măsură, sunt obiecte culturale de referință pentru orice comunitate națională.

Descrierea sensului cuvintelor unei limbi este, cu siguranță, o preocupare la fel de veche ca limbile înseşi.

L e x i c o g r a f i a se poate defini, în acelaşi timp, ca domeniu care are drept scop activarea tehnicilor pentru confecționarea dicționarelor, şi ca disciplină care propune o reflecție asupra metodelor cerute de confecționarea dicționarelor. Se poate spune, aşadar, că lexicografia este, în acelaşi timp, o p r a c t i c ă şi o ş t i i n ț ă .

Acum mai bine de două mii de ani, Aristotel se gândise la arta definiției, dar dicționare nu au existat, cel puțin nu sub forma în care sunt cunoscute astăzi. În Antichitate, savanții se limitau la elaborarea de g l o s a r e , lucrări care explicau, de exemplu, numai cuvintele vechi sau puțin cunoscute; articolul de glosar, g l o s a , de obicei alătura cuvântului examinat sinonime mai cunoscute, cărora li se puteau adăuga unele explicații suplimentare.

Aşadar, dicționarele sunt lucrări didactice şi practice. Toate dicționarele prezintă caractere comune (scop didactic, ordine alfabetică ...), dar lucrul cu dicționaarul pune în evidență faptul că există mai multe tipuri de dicționare. Cercetătorii propun adesea o tipologie bazată pe trei criterii:

– 1) D i c ț i o n a r e b i l i n g v e *şi* d i c ț i o n a r e m o n o l i n g v e . Dacă limba sursă se deosebeşte de limba țintă, dicționarele sunt b i l i n g v e sau p l u r i l i n g v e . Aceste dicționare, al căror rol este de a fi un instrument de traducere, implicând cunoşterea de către cititor fie a limbii sursă, fie a limbii țintă. Când cuvintele ce trebuie definite aparțin aceleiaşi limbi, dicționarele sunt u n i l i g v e sau m o n o l i n g v e . Primele dicționare erau bilingve. Pentru latină, au existat multă vreme dicționare monolingve, mai ales pentru latina medievală. În zilele noastre însă, toate dicționarele instrument pentru aceste limbi sunt bilingve. Cel mai complex dicționar latin-român elaborat în România

este opera profesorului Gheorghe Guțu, a cărui primă ediție, cuprinzând 47 000 de cuvinte-titlu, a apărut în 1983. Cel mai mare dicționar monoligv, început la Lepzig în 1900 şi care continuă şi în zilele noastre este *Thesaurus Linquae Latinae* (*TLL*).

– 2) D i c ț i o n a r e e x t e n s i v e şi d i c ț i o n a r e i n t e n s i v e . Criteriul de distincție îl reprezintă densitatea nomenclaturii. Un dicționar este e x t e n s i v dacă urmăreşte să trateze global toate cuvintele unei limbi sau, mai degrabă, toate cuvintele inventariabile în cadrul material fixat. Un dicționar este i n t e n s i v când urmăreşte să descrie numai un domeniu tehnic sau ştiințific limitat. Pentru latină, majoritatea dicționarelor sunt extensive. Există însă şi dicționare axate pe un anumit domeniu, în special dicționare de termeni juridici.

– 3) D i c ț i o n a r e d e l u c r u r i şi d i c ț i o n a r e d e c u v i n t e , cunoscute mai degrabă sub numele de d i c ț i o n a r e e n c i c l o p e d i c e şi d i c ț i o n a r e d e l i m b ă . În acest caz, deosebirea constă în natura informațiilor date. E n c i c l o p e d i a dă informații asupra l u c r u l u i desemnat prin cuvânt: folosirea sa, originea, locul său în cultura comunității etc. Anumite enciclopedii renunță la ordinea alfabetică în favoarea unei configurații metodice a materiei. Adesea, descrierea enciclopedică recurge la iconografie pentru ca referentul să fie văzut; de aceea, în asemenea dicționare, hărțile, fotografiile şi planşele ocupă un loc primordial. Nomenclatura este aici esențialmente nominală. În afara marilor enciclopedii, care cuprind laolaltă civilizațiile greacă şi romană (C. Daremberg – E. Saglio *Dictionnaire des antiquités grecques et romanes*, Paris, 1873-1914; A. F. Pauly – G. Wissowa,

Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft, Stuttgart, 1914-1933), pentru latină şi lumea romana, o enciclopedie foarte cunoscută este lucrarea lui Jean-Claude Fredouille *Dictionnaire de la civilisation Romaine*, Paris, Larousse, 1970, apărută în limba română, în mai multe ediţii, sub titlul *Enciclopedia civilizaţiei şi artei romane.*

În ceea ce priveşte d i c ţ i o n a r u l d e l i m b ă , acesta enumeră particularităţile lingvistice ale s e m n u l u i . El dă informaţii despre natura şi genul gramatical al cuvintelor, despre forma lor grafică şi sonoră, etimologia, semnificaţia sau apartenenţa la diferite nivele de limbă etc. În dicţionarele latineşti lipseşte, cum e şi firesc, informaţia privind forma sonoră a cuvintelor. Dicţionarul de limbă este, de obicei, un dicţionar general, care prezintă totalitatea cuvintelor unei limbi. Nomenclatura lui include, aşadar, toate părţile de vorbire, cu excepţia numelor proprii (nu şi în cazul latinei). Există, de asemenea, dicţionare de limbă specializate, dicţionare de citate, etc. Varietatea tipurilor de dicţionare pentru limbile moderne este mai mare decât pentru latină, în cazul căreia, bunăoară, nu există dicţionare de neologisme.

Practic, în raport cu aceste criterii, toate dicţionarele sunt mai mult sau mai puţin eterogene; există obligatoriu o continuitate de la dicţionarul de limbă la enciclopedie, de la dicţionarul tehnic la dicţionarul limbii standard. Chiar şi un dicţionar în mod sistematic enciclopedic este, de fapt, într-un anume sens, un dicţionar de limbă, deoarece el este scris în limba respectivă şi se referă la lucruri prin intermediul cuvintelor acestei limbi. Desigur, pentru latină, de multă vreme limba în care sunt scrise dicţionarele enciclopedice este o limbă modernă, vorbită.

Totodată, pentru latină, are o foarte mare importanță un tip de dicționar care nu apare în clasificarea standard. Este vorba de dicționarul etimologic. Cel mai cunoscut dicționar etimologic al limbii latine este cel elaborat de A. Ernout şi A. Meillet în 1932: *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, care a cunoscut patru ediții, ultima fiind substanțial îmbunătățită şi îmbogățită în 1985 de J. André. Un mare merit al dicționarelor etimologice, pe lângă particulatitea acestora de a stabili originea şi radicalul pe care este construit un cuvânt, incadrându-l într-o familie şi ştergând astfel neajunsurile legate de risipirea termenilor din dicționarele de limbă bazate exclusiv pe ordinea alfabetică, este faptul că dicționarele etimologice reconstituie cuvinte dispărute, neatestate, în lipsa cărora ne explicăm cu greu forme existente în limbile vorbite. Astfel, mărturiile limbilor romanice conduc cu toatele la verbul latinesc *gusto,-āre*, care, în mod evident, este un frecventativ ce presupune existența unui verb simplu, neatestat, **guno,-ĕre* (nu este atestat decât derivatul prefixat *deguno,-ĕre*). Mai mult, în latină există verbul *obliuiscor,-i, oblitus sum*, dar verbele romanice cu acest sens (rom. (*a*) *uita*, fr. *oublier*, sp. *olvidar*) nu provin din forma latină atestată; este obligatoriu să se reconstituie un frecventativ **oblitāre*, funcționând cel puțin în latina vulgară, din care provin toți urmaşii romanici.

NOȚIUNILE DE BAZĂ

Semantica lexicală are drept obiect studiul unităților lexicale. Ea se foloseşte de concepte fundamentale legate de

semnul lingvistic şi moşteneşte, în calitate de disciplină a sensului, o terminologie adesea abundentă, uneori confuză. În aceste condiții, înainte de a analiza sensul unităților lexicale, este necesar să definim câteva noțiuni fundamentale care privesc semantica.

Semnul lingvistic şi referentul

Lingvistica se plasează între ştiințele semnificării, deoarece limba operează cu semne. Un semn este un excitant, un *stimulus*, a cărui acțiune asupra organismului provoacă imaginea mentală a unui alt *stimulus*: norul evocă imaginea ploii, cuvântul – pe cea a unui lucru. Această asociere este de natură psihică: în mintea noastră se asociază nu lucrurile, ci imaginile mentale ale lucrurilor şi ideea pe care noi ne-o facem despre ele. S e m n u l l i n g v i s t i c uneşte nu un lucru şi un nume, ci un concept şi o imagine acustică.

Ferdinand de Saussure defineşte semnul ca o entitate cu două fețe, una sensibilă, care este ***s e m n i f i c a n t u l*** acestuia, alta abstractă, care este ***s e m n i f i c a t u l***. Orice semn lingvistic, fie că este vorba de un morfem, de un cuvânt sau de o unitate superioară, este compus, în mod obligatoriu, dintr-un semnificant şi un semnificat; aşadar, semnificantul nu trebuie identificat cu cuvântul. Opoziția e x p r e s i e / c o n ț i n u t este adesea echivalentă cu opoziția s e m n i f i c a n t / s e m n i f i c a t .

Unitatea lexicală relevă raportul strâns dintre sens şi complexul sonor. Un semn uneşte un concept cu o imagine acustică. Bunăoară, de complexul sonor *c-a-s-a* vorbitorii limbii române leagă un concept; această succesiune sonoră beneficiază de o amprentă psihică.

L a n ț u l s o n o r şi a m p r e n t a l u i p s i h i c ă exprimă o anumită noțiune. Lanțul sonor reprezintă s e m n i f i c a n t u l , iar amprenta psihică, s e m n i f i c a t u l , unitatea lor formând semnul lingvistic. Între cele două nu componente nu există o legătură naturală necesară, raportul dintre sens şi complexul sonor nefiind motivat. Acest lucru stă la baza faptului că, în limbi diferite, aceeaşi noțiune este legată de un alt complex sonor (ex. lat. *mensa*, rom. *masă*, fr. *table*, engl. *desk* etc.). În cazul unui semn lingvistic se face distincție între s e m n i f i c a ț i e , care reprezintă procesul psihologic de denominare a noțiunii, având sens activ, şi s e n s , care este imaginea acustică rezultată din acest proces, având sens pasiv şi valoare statică. Nici conceptul semnificat (referința), nici simbolul (în acelaşi timp formă semnificantă şi imaginea ei acustică) nu sunt lucrul semnificat de concept, lucrul care primeşte un nume. Acesta este r e f e r e n t u l . Nu există o relație directă între referent şi simbol: cuvântul şi lucrul sunt autonome.

Semnul lingvistic este l i n e a r , unidimensional, desfăşurându-se într-o singură direcție: *c→a→s→ă*. El este *convențional*, între semnificant şi semnificat neexistând nicio altă relație decât pura c o n v e n ț i e a locutorilor; asociația dintre semnificant şi semnificat trebuie să fie „ratificată” de colectivitate. Astfel, convenția îi este impusă vorbitorului dintr-o anumită comunitate. Aşadar, trăsătura esențială a semnului lingvistic este c o n v e n ț i o n a l i t a t e a , limba fiind un s i s t e m de simboluri arbitrare şi nemotivate. Totuşi, asocierea convențională nu exclude (şi nici nu postulează) existența unor asocieri naturale între semn şi lucrul semnificat.

Arbitrarul semnului lingvistic, faptul că nu există motivare, permite schimbarea complexului sonor, dar, în acelaşi timp, interzice schimbările arbitrare; acestea se produc totdeaua în conformitate cu anumite l e g i f o n e t i c e (ex. -*l*- intervocalic latin devine totdeauna -*r*- în română: lat. *solem* > rom. *soare*; lat. *mola* > rom. *moară*). Alături de schimbările fonetice, se pot produce şi schimbări de sens (ex. lat. *necare* « a omorî » > fr. *noyer* « a îneca »; rom. v. *de aci* > *deaci* > *deci*). Şi schimbarea trebuie acceptată de grupul social, devenind convenţie.

În limba comunicării, convenţia nu e niciodată explicită. Sensul unui termen nou este conţinut într-o situaţie care-i permite interlocutorului să-l recunoască şi să-l interpreteze. Dacă acest cuvânt nou este recunoscut, acceptat şi repetat se instaurează convenţia. Aşadar, orice cuvânt a avut rădăcini în (1) situaţia care cerea prezenţa lui şi în (2) materialul lingvistic aflat la îndemâna vorbitorilor. Convenţia care statuează schimbarea este tacită şi, ca o consecinţă a ei, motivaţia iniţială, dată de situaţia comunicării şi de materialul lingvistic, îşi pierde funcţia etimologică[9].

Bunăoară, *broasca uşii* îşi găseşte motivaţia denumirii în faptul că, iniţial, acest obiect semăna cu o broască, la fel cum maşina de război romană care servea la spartul porţilor cetăţilor asediate, prin faptul că se folosea într-o mişcare de izbire asemănătoare celei specifice berbecilor, se numea *aries*. Romanul citadin călca pe *pauimentum*, termen păstrat şi în condiţiile unei vieţi rurale, unde *pauimentum* > rom. *pământ*.

[9] Cf. Ferdinand de Saussure, *Curs de lingvistică general*. Publicat de Charles Bally şi Albert Sechehaye, în colaborare cu Albert Riedlinger. Ediţie critică de Tullio De Mauro. Traducere şi cuvânt înainte de Irina Izverna Tarabac, Iaşi, Polirom, 1998, cap. I; Pierre Guiraud, *La sémantique*, Paris, P.U.F., 1959, pp. 11-24.

În latină sintagma *terra frugi* (unde *frugi* reprezintă un dativ final al substantivului *frux* « forța rodului, rod ») desemna un « pământ bun (de rod) »; într-o anumită împrejurare, *frugi* s-a putut aplica omului (initial, probabil însoțit de adjectivul *bonae*), *homo bonae frugi* desemnând un « om de treabă, cumsecade ». În timp, cuvântul, rigidizat şi îmbogățit şi cu sensul adjectivului, ajunge să-şi piardă funcția etimologică, chiar să-şi schimbe categoria gramaticală, ajungând el însuşi adjectiv, cu categoria gramaticală specifică acestuia, comparația: *frugalior* (comparativ), *frugalissimus* (superlativ).

Tot într-o anumită situație de comunicare pare să-şi găsească motivația şi evoluția sensului termenului *gerrae* « fleacuri », care încă din perioada arhaică nu mai era cunoscut decât cu sensul figurat. În calitatea sa de cuvânt vechi, îl găsim glosat în P.F. p. 94: *Athenienses cum Syracusanos obsiderent et crebro gerras poscerent, irridentes Siculi gerras clamitabant; unde factum est, ut gerrae pro nugis et contemptu dicatur. Id.* P. 40: *cerrones leues et inepti, a cratibus dicti quod Siculi aduersus Athenienses cratibus pro scutis sunt usi, quas Graeci* gevrra" *appellant*, afirmație pe care o putem corobora cu explicația lui Varro, *LL.*, 7, 55: *congero a gerra; id Graecum est et in Latino cratis*. Termenul grecesc[10], din care pare să provină cuvântul latin, este gevrron, cu un prim sens « nuia de răchită », « împletitură de răchită (cu diverse particularizări: scut, rogojină, acoperiş din rogojini etc.) », de unde (2) « suliță », « săgeată », apoi (3) « membru viril ». Credem că sensul intermediar, prin care se ajunge la

[10] De bună seamă, de origine siciliană: cf. Auson. 26, 1 Sch. *Misi itaque ad te friuola, gerris Siculis uaniora*.

metafora « fleacuri », este cel obscen. Iată ce spune un fragment paremiologic aparținând lui Didymos (Zenob. III): Gevrra Navxia: gevrra Sikeloi; levgousi ta; ajndrei`a kai; gunaikei`a aijdoi`a: h\n de; th`/ Sikelikh`/ Navxw/ tevmeno" ejpitalavssion jAfrodivth/", ejn w|/ megavla aijdoi`a ajnevkeito. Iar Nonius (118, 27) găseşte legătura dintre gevrra şi lat. *gerra*: *gerrae nugae ineptiae; et sunt gerrae fascini qui sic in Naxo, insula Veneris, ab incolis appelantur*. În lumea mediteraneană, flecul este semnificat prin cuvinte şi gesturi obscene. Probabil într-un asemenea context gestic-sonor capătă şi *gerrae* sensul « prostii », « fleacuri », « nimicuri ».

Semnele lingvistice îi permit locutorului să vorbească despre realitatea înconjurătoare. Într-adevăr, acestea au proprietatea de a putea să trimită la obiectele lumii, exterioare limbii; aceste obiecte sunt ***referenți***. Semnele lingvistice şi referenții nu trebuie să fie confundate. Astfel, floarea (planta concretă) este cea care înmiresmează, şi nu cuvântul *flos*, nici semnificatul cuvântului *flos*.

Referenții sunt entități materiale sau conceptuale (ființe, obiecte, locuri, procese, proprietăți, evenimente etc.). Ei ilustrează universul extralingvistic real sau fictiv (de exemplu, sirenele). Referenții nu sunt toți date imediate ale realului. Legăturile dintre ordinea limbii şi ordinea lumii sunt complexe; ele au hrănit dezbaterile filosofice începând din Antichitate.

Întrebuințarea referențială a semnului se deosebeşte de folosirea sa a u t o n i m i c ă . Când semnul nu trimite la un referent, ci la el însuşi, e numit a u t o n i m i c (se desemnează pe sine însuşi ca semn). În exemplul *Canis*

uerbum est, canis este autonim (se spune că locutorul *menționează* semnul). În schimb, în exemplul *Canis ingens ad portas stabat, canis* trimite la referent (se spune că locutorul f o l o s e ş t e semnul).

Numele comun, în afara discursului, trimite la o clasă de referenți şi nu la un obiect singular (prin aceasta el se deosebeşte de numele propriu). Numai prin trecerea de la limbă la discurs, prin intermediul unui act enunțiativ, semnul, nume sau expresie nominală, permite locutorului să desemneze un obiect unic. În enunțul *Meus canis fidelis est, canis* vizează un referent particular aparținând universului locutorului.

Când se defineşte o clasă de obiecte, se poate opta între două soluții:

– să se enumere elementele din care se compune clasa respectivă (definitie în extensie);

– să se definească acea clasă cu ajutorul proprietăților comune obiectelor clasei respective (definiție în intenție).

Pe plan lexical, extensia unui semn este totalitatea referenților cărora li se aplică acesta, iar intenția unui semn este ansamblul trăsăturilor care constituie semnificatul acestuia (altfel spus sensul său denotativ). Extensia lui *flos* este totalitatea florilor (lalele, trandafiri, margarete etc.); intenția lui *flos* este sensul de *flos* compus din trăsăturile semantice /producție/, /colorată/, /provenind dintre vegetale/. Extensia şi intenția sunt în relație complementară. De pildă, termenii de culori neputând fi analizați în trăsături semice, au nevoie de o definiție în extensie (*ruber*: coloarea sângelui, a macului, a focului, a rubinului etc.).

În logică, denotația este extensia unui semn, iar conotația, intenția sa. În lingvistică, s e n s u l sau s e m n i f i c a t u l d e n o t a t i v se opune s e n s u l u i sau s e m n i f i c a t u l u i c o n o t a t i v .

Conotația unui semn reprezintă calorile semantice secundare, care se grefează pe un sens denotativ. În domeniul lexicului, conotația acoperă fapte diferite: registre lingvistice (astfel, rom. *poliţist* şi *curcan*, lat. *meretrix* şi *scortum* nu au aceeaşi conotaţie), conţinuturi afective proprii unui individ sau unui grup de indivizi (de exemplu, *ipssimus*), reprezentări culturale şi ideologice legate de contextele în care este folosită unitatea lexicală sau în legătură cu referenții.

Valorile conotative sunt eterogene şi variabile în funcție de locutori; ele ilustrează, de cele mai multe ori, enuțul. Deşi comodă şi folosită de toată lumea, noțiunea de conotație rămâne nedeterminată.

CAPITOLUL II

ARBITRAR ŞI MOTIVAT

Încă din Antichitate, oamenii şi-au pus diferite întrebări legate de procesul de comunicare.Vorbim despre ceva? Despre ce vorbim? Cum se împacă evidenta diversitate a întrebuinţărilor lexicale cu aparenta stabilitate a lexicului?

Gramaticienii antici distingeau deja, în limbă, a n a l o g i a , regularitatea, şi a n o m a l i a , neregularitatea. Astfel, întrebarea, în esenţă filosofică, era cuprinsă într-un punct de vedere lingvistic. Varro justifică deosebirea prin uz: dacă este util să se deosebească *equus* « cal » şi *equua* « iapă », *coruus* poate desemna fără niciun impediment masculul şi femela corbului (*L.L.*, citat de A. Rey, *La lexicologie*, 1970, p. 13-14). Apoi, pentru că există două modalităţi de a trata deosebirea dintre sistem şi uz: a sublinia deosebirea şi a alege sistemul, sau a reînscrie uzanţele în sistem, şi astfel, împreună cu ele, orizontul lumii, cu riscul de a face sistemul să explodeze.

Pentru lexicologie, în trecut ca şi acum, stabilitatea şi validitatea pun aceeaşi întrebare: *Cum* vorbim despre *ceea ce* vorbim?

La această întrebare, s-au dat patru mari răspunsuri filosofice: (1) limba depinde de lume; (2) limba are propria sa autoritate, dar validează această autoritate prin intermediul unei alte lumi sau (3) prin intermediul unui aspect particular al acestei lumi; (4) limba este o chestiune de uz, este o practică umană ca oricare dintre celelalte practici umane.

NATURALISMUL LUI CRATYLOS

În dialogul platonic care-i poartă numele, Cratylos apără naturalismul absolut al primei ipoteze: lumea este mijlocul care validează limba. Astfel, corectitudinea numelui provine din natura lucrului. Denominarea este lucrarea, extrem de dificilă, a meşterului de nume: trebuie aplicată diferitelor silabe, greceşti sau barbare, forma lucrului (Platon, *Cratylos*, 390).

Astfel, în mod firesc, rJevw semnifică « a curge » deoarece sunetul *r* este potrivit pentru redarea mişcării. Această idee este reluată, mai târziu, de Leibniz, care consideră că *r* esprimă o mişcare violentă, în vreme ce *l* exprimă una blândă. Regăsim în convingerile celor doi filosofi preocupările şcolilor brahmanice din vechea Indie, preocupate de întrebarea: „Dacă iarba se numeşte *trĭna* după calitatea ei de a înțepa (*trĭ*), de ce acest nume nu se aplică la tot ce înțeapă, de exemplu unui ac sau unei sulițe? Pe de altă parte, dacă o coloană este numită *sthūnā* deoare stă în

picioare (*sthā*), de ce nu este numită şi cea care susține sau cea care se îmbină?" (Jáska, *Nirukta*)[11].

Imposibilitatea de a susține teza lui Cratylos nu trebuie să ascundă faptul că ea este cea mai spontană, o spontaneitate de genul: Soarele se învârte în jurul Pământului. Acest lucru se exprimă nu sub forma specific cratyleană, ci prin sentimentul comun care consideră cuvântul drept etichetă a unui lucru care este deja acolo, un lucru constituit înainte de a fi numit.

Refuzarea tezei din *Cratylos* nu înseamnă anularea ei completă, deoarece, alegerea semnficantului nu este totdeauna arbitrară, asocierea convențională nu exclude existența unor asocieri naturale între semn şi lucrul semnificat, nu exclude motivarea. Astfel, o n o m a t o p e e - l e şi c u v i n t e l e c u a r m o n i e i m i t a t i v ă au ceva cratylean: în diagramele lor sonore, în pofida faptului că nu sunt universale şi diferă de la o limba la alta, acestea au ceva asemănător. Totuşi, aşa cum observă chiar F. De Saussure[12], onomatopeele nu sunt niciodată elemente organice ale unui sistem lingvistic. Numărul lor este cu mult mai mic decât s-ar crede şi, mai mult, multe dintre cuvintele cu armonie imitativă nu au avut de la origine această caracteristică. Astfel, cuvintele franțuzeşti *fouet* « bici » sau *glas* « dangăt funebru » pot impresiona auzul printr-o sonoritate sugestivă, care este însă rezultatul fortuit al evoluției fonetice: *fouet* < lat. *fāgus* « fag », *glas* < lat. *classicum* « sunetul în ritmul căruia vâslaşii unei flote (*classis*) trăgeau la rame ».

Onomatopeele autentice (rom. *tic-tac*, *bang*! *gâl-gâl*! *cucu*!; lat. *uae*! *eheu*! *fufae*! *glutglut*!, *coco coco*!) sunt puțin

[11] *Apud* M. Bréal, *Essai de sémantique* (*Science des significations*)[3], Paris, Hachette, 1904, p. 179.
[12] *Op. cit.*, p. 88.

numeroase şi, odată introduse în limbă, sunt antrenate în evoluția fonetică, morfologică etc. pe care o suferă celelalte cuvinte, ajungând, de multe ori, să-şi piardă motivația. Bunăoară, cuvântul latin *pĭpiō*, derivat dintr-o onomatopee şi desemnând o pasăre mică, a ajuns în franceză *pigeon*, pierzându-şi caracterul primar şi căpătând caracterul general al semnului lingvistic, care este nemotivat.

De fapt, chiar şi în cazul onomatopeelor autentice, alegerea lor este deja într-o oarecare măsură arbitrară, pentru că ele nu sunt decât imitarea aproximativă şi deja pe jumătate convențională a anumitor sunete. Aşa se explică, de exemplu, onomatopeele care redau în mod diferit în diverse limbi sunetele scoase de animale: rom. *ham-ham*! fr. *ouaoua*, germ. *wauwau*, lat. **bau bau* (cf. *baubārī*, *baubāre* « a lătra »; gr. bauŸ bauv); rom. *cucurigu*, fr. *cocorico* sau *coquerico*, it. *chichirichi*, *germ*. *kikeriki*, japon. *kokekokko*, finland. *kukkokiekuu*, engl. *kock-a-doodle-do*, lat. *coco coco*, *cucurru* (cf. vb. *cucurrīre*) sau numele *cocoşului*, derivat de la onomatopeea care reproduce sunetele scoase de acesta: gr. v. kivkirro", kivkko" (kivkka « găină »), neogr. kovkora" (kovta « găină »), osc. *cicirrus*, lat. *coccus*. În unele limbi, verbul care desemnează sunetele scoase de animale este onomatopoietic (rom. (*a*) *behăi*, fr. *bêler*, lat. *balāre*; rom. (*a*) *mugi*, fr. *meugler*, lat. *mugīre*; rom. (*a*) *piui*, fr. *pépier*, germ. *piepen*, lat. *pīpīre*, *pipiāre*, *pipilāre*), lucru destul de firesc, dar care nu este valabil pentru toate animalele şi, mai ales, pentru toate limbile (cf. fr. *ronronner*, cu armonie imitativă, reproducând torsul pisicii, rom. (*a*) *toarce*, fără armonie imitativă; comparația implicită cu fusul, trimite doar indirect la sunetul scos de acesta când se răsuceşte).

E x c l a m a ț i i l e sunt foarte asemănătoare cu onomatopeele, dând loc unor observații asemănătoare. Saussure spune că „am fi înclinați să vedem în ele expresii spontane ale realității, dictate ... de către natură. Dar, pentru cea mai mare parte dintre ele, putem nega că există o legătură necesară între semnifict şi semnificant. Este de ajuns să comparăm între ele două limbi pentru a vedea cât de mult variază aceste expresii de la una la cealaltă (de exemplu, cuvântului franțuzesc *aïe*! îi corespunde cuvântul german *au*!)". Am putea întregi exemplul saussurian prin formele aceleiaşi exclamații în limbile vechi: lat. *au*!, dar gr. v. papai`! Se ştie, de altfel, că multe exclamații au fost la început cuvinte cu sens determinat (cf. rom. *zău*! = *pe Dumnezeu*, *drace*! = fr. *diable*, fr. *mordieu*! = *mort Dieu*; *merde*!, lat. *hercle*!, *mehercules*!, *edepol*!, *malum*!).

În aceeaşi situație se află cuvintele din limbajul copiilor care, prin caracterul lor foarte apropiat de onomatopee, pot desemna, prin acelaşi complex sonor, fie aceeaşi realitate în limbi diferite (de exemplu numele mamei), fie realități diferite în aceeaşi limbă (cf. lat. *mamma* « mamă » şi « mamelă », *amma*, *acca* « mamă », *tata*, *atta*, *pap*(*p*)*a* « tată », dar şi *pap*(*p*)*a* « mamă » şi « mâncare, papă », *puppa* « fetiță, păpuşă », « sân », **tit*(*t*)*a* şi *dida* « țâță »; de comparat cu gr. v. mavmma « mamă » şi « doică »,!, mai`a « mamă », a[tta, a[ppa, a[pfa, pavppo", pavppa" « bunic, moş », tivtqh « doică », titqov" « doică ; sfârc »).

Toate aceste categorii de cuvinte motivate au o m o t i v a r e n a t u r a l ă , a b s o l u t ă , care rezultă din legătura existentă între forma cuvântului şi lucrul semnificat; această motivație este cu necesitate acustică, deoarece nu poate exista motivație naturală decât în măsura

în care substanța semnificantă este identică sau asemănătoare substanței semnificate. Numai că aceste categorii de cuvinte motivate sunt de importanță secundară, iar originea lor simbolică este, în parte, contestabilă.

Alături de motivarea naturală există şi o m o t i v a r e i n t r a l i g v i s t i c ă , r e l a t i v ă , care se manifestă în cazul cuvintelor unui sistem lingvistic între care există anumite legături formale.

Cuvintele inventate se numără printre cuvintele motivate, aflându-se undeva la intersecția dintre motivarea absolută şi motivarea relativă. Fiind create intenționat, autorul lor s-a străduit, în mod conştient, ca, prin complexul sonor născocit, să sugereze cât mai exact lucrul denominat. Astfel, în secolul al XVII-lea, chimistul olandez Van Helmont, plecând de la termenul olandez *gest* « spirit », numeşte *gaz* corpurile care nu sunt nici solide, nici lichide[13]. Noul termen este la fel de vag şi la fel de incomplet ca latinescul *spiritus* sau grecescul yuchv.

Cuvântul *rococo,* atât de bine înrădăcinat în terminologia estetică, este şi el un cuvânt inventat, fiind fie onomatopoietic (cu motivare absolută), fie derivat de la franțuzescul *rocaille* « pietricică ». Tot o creație onomatopeică este considerată a fi şi termenul *kodak* (devenit o cunoscută marcă de produse din industria fotografică), termen care, prin complexul său sonor, reproduce sunetul scos de declanşarea aparatului de fotografiat. Grupul de oameni de litere adunați în jurul poetului francez Mistral este renumit pentru creațiile sale lingvistice, cum ar fi *félibru* « poet provensal », de la latinescul *fellebris* « sugar », de unde « prunc crescut /

[13] O altă explicație, dă drept termen de plecare termenul « chaos ».

hrănit de muze ». Într-un avânt de patriotism, un chimist francez, descoperind un nou metal, l-a numit *gallium*, urmând, la scută vreme, replica unui savant german, ca elementul numit *germanium*. Aceste denumiri ne spun tot atât de puțin despre caracteristicile lucrului desemnat ca numele *Mercur* sau *Jupiter* date unor planete, sau ca numele *ampere* şi *volt* date unor măsuri pentru electricitate; cu toate acestea, denominarea are o anumită motivare. Foarte multe nume de substanțe (inclusiv medicamente) sunt create prin motivare internă: astfel, de la un material multă vreme la modă, numit *nylon*, s-au format mai apoi *dralon*, *orlon*, *perlon*, *silon* (*xilon*) etc. După numele medicamentului *Veronal* s-a format *Gardenal*, cu un formant sufixoid *-nal*, redus ulterior la *-al*: *Fenobarbital*. Procedeul continuă, putând da naştere la jocuri de cuvinte cu semnificație multiplă: astfel, o piesă lansată de o trupă pop se numeste *Fenomental*, trimițând la valorile curative ale muzicii propuse de respectiva trupă, dar mizând şi pe paronomaza cu termenii *fenomenal* şi *minte, mental*. În fond, chiar şi creațiile ciceroniene, chiar dacă sunt calcuri după cuvinte greceşti (de tip *qualitas*, care calchiază grecescul poiovth"), nu sunt decât cuvinte inventate, cu motivație internă (termenul latin este construit pe pronumele nehotărât *qualis* cu ajutorul sufixului *-tas*, specific abstractelor). Motivate sunt şi cuvintele de argou, cum ar fi *jingo* din *by Jingo*, expresie din argoul studenților de la Oxford, stâlcire hazlie a expresiei *by Jove* « pe Iupiter », din latinescul *Ioue* (formă flexionara a numelui Iupiter). Exclamația poate fi comparată cu *my Gosh*, pentru *my God*, din engleza americană actuală. Până şi numele „părintelui" semanticii, M. Bréal, este un cuvânt inventat. Aflăm că tatăl viitorului lingvist a tras la

sorți cinci litere din alfabetul francez, pe care le-a rânduit într-o ordine acceptabilă din punctul de vedere al acestei limbi. Însăşi această operație implică motivarea, deoarece s-a plecat de la inventarul fonetic existent într-o limbă dată (franceza), iar ordinea sunetelor a fost fixată nu aleatoriu, ci după criteriile tradiționale ale aceleiaşi limbi[14].

TIPURI DE MOTIVARE[15]

În mare, cum am văzut, se disting două tipuri de motivare: **(I)** ***motivare externă*** (care se bazează pe relația dintre lucrul semnificat şi forma semnificantă, în afara sistemului lingvistic) şi **(II)** ***motivare internă*** (care îşi are sursa în interiorul sistemului lingvistic; relația nu este între lucru şi formă, ci între cuvânt şi alte cuvinte din limbă).

(I) La rândul său, motivarea externă poate fi de două feluri:

1) motivare fonetică (directă, naturală, fiind o motivare absolută) şi

2) motivare metasemică (cuvintele care înregistrează schimbări de sens, mai ales pe bază metaforică).

1) Cuvintele cu motivare fonetică sunt cele discutate mai sus, cele mai importante fiind onomatopeele şi exclamțiile. Deşi pentru acestea este obligatorie componenta acustică, în cadrul lor se înregistrează trei tipuri de motivare: a) motivare acustică, b) motivare

[14] Cf. J. Vendryes, *Le language*, Paris, 1921, pp. 269-270; M. Bréal, *op. cit*., p. 181.
[15] În mare, clasificarea este operată de către P. Guiraud, care însă un se opreşte decât asupra limbii franceze şi un exemplifică în toate cazurile.

fonocinetică şi c) motivare fonometaforică. Au motivare acustică onomatopeele propriu-zise şi cuvintele cu armonie imitativă (precum rom. *tronc*! *buf*! *bâz*! *mu*! (*a*) *plescăi*, (*a*) *vâjâi*, *plici*; fr. *glou-glou*!, *tic-tac*! *claquer*, *fuet*; lat. *uae*! *hahahae*! *st*!, *murmurare*, *sibilare*, *stridor*, *susurrus*, *cacchinnus*, *tintinnabulum*. Asemenea termeni sunt exploatați cu predilecție în limbajul poetic.

Cuvântul cu motivare fonocinetică reproduce o anumită mişcare (cu sau fără sunet), fiind un impresiv (audio-)motor: (rom. (*a*) *fâlfâi*, (*a*) *şerpui*, (*a*) *ciocăni*; fr. *glisser*, *piquer*, *toquer*; lat. *fluere* (murmur + curgere), *lallare* (cântec monoton + legănare), *serpere* (fâşâit + şerpuire), *titilare* (sunetul „ti, ti!" + gâdilare), *titubare* (pocnituri + poticnelă), *uoluere* (vuiet + rostogolire), *quisquiliae* (fâşâit + zbor frânt, în zig-zag), *serra* (scrâşnet + mişcare de du-te vin-o), *palpus* « mângâiere » şi *palpebra* « pleoapă » (atingere repetată, într-o mişcare de du-te vin-o), *lolium* « neghină » (mişcare circulară la care trimite senzația de vertij pe care o provoacă semințele acestei plante)[16].

Motivarea fonometaforică asimilează zgomotul sau mişcarea cu forme, culori, sentimente[17]: (rom. (*a*) *se pleoşti* (lăsare în jos, înmuiere + amărăciune), (*a*) *o sfecli* (încurcătură + coloarea roşie a sfeclei), (*a*) *se fasoli* (fandoseală manifestată prin volute gestico-verbale asemănătoare înfăşurării vrejului de fasole), *fistichiu* (perosană cu manifestări ciudate, a-normale, precum culoarea fisticului, nici verde, nici galbenă), *inimă-albastră* (suflet trist, îndurerat, asociat de obicei cu cântecul); fr.

[16] Unele exemple, cu explicația aferentă, provin din lucrarea lui Jaques André *Les mot à redoublement en latin*, Paris, Klincksieck, 1985.
[17] Cf. P. Guiraud, *op. cit.*, ed. a 8-a, p. 25.

roucouler (vorbire/cântec + duioşie, langoare), *peur bleu* (spaimă + paloare violacee), *voix blanche* (vorbire + stupoare/stăpânire a sentimentelor), *colère noire* (manifestare gestico-fonetică a mâniei + întunecare a minții/vederii); lat. *plangere* (manifestare a durerii prin gemete asociate cu lovirea şi sfârtecarea pieptului), *nenia* (jale manifestată prin bocet şi legănare), *stellio* (persoană cu manifestări schimbătoare, înşelătoare, asociată cu pielea „înstelată" a şopârlei sau cu faptul că şopârla îşi schimbă pielea), *cicindela* « licurici » (mişcare discontinuă + lumină), *febris* (căldură + tremur: < **dhe-dhr-i-* « (*a*) *tremura* »).

2) M o t i v a r e a m e t a s e m i c ă presupune o schimbare de sens, caz în care semnificația este transferată (rom. *căprior* « bârnă utilizată la formarea scheletului acoperişului », *lup* « buştean folosit în exploatările forestiere ca frână pentru reducerea vitezei lemnelor », *şarpe* « instrument folosit la desfundarea țevilor »; fr. *loup*[18] = *bar* « numele unui peşte mediteranean cu carnea foarte gustoasă; cotrăş », *arbre* « catarg », *araignée* « piperniță (plantă) »; lat. *euripus* « canalul care, în circ, separa arena de gradene », *lupus* « zbală cu dinți », *lacertus* « muşchiul brațului »).

(II) La rândul său, m o t i v a r e a i n t e r n ă , cea care se explică exclusiv în interiorul sistemului limbii, poate fi

[18] „... dans la métaphore qui désigne un poisson sous le nom de *loup*, nous avons un signifiant acoustique primaire (la forme phonique *loup*) qui désigne normalement le mammifère et ce premier signifié constitue un signifiant secondaire, menant à un second signifié, le poisson. Il y a un double système de signe, le signifié primaire constituant un signifiant secondaire et entre signifié et signifiant secondaire se retrouvent les mêmes problèmes sémantiques de la motivation et de son obscurcissement subséquent; Ce procès a une très grande importance dans la création poétique, mythique et symbolique ..." (P. Guiraud, *op. cit.*, ed. a 8-a, pp. 25-26).

1) m o t i v a r e m o r f o l o g i c ă şi
2) m o t i v a r e p a r o n i m i c ă .

1) M o t i v a r e a m o r f o l o g i c ă este tipul cel mai general şi cel mai productiv; ea se bazează pe derivare şi compunere Astfel, în rom. *scripcar* s-a format pe *scripcă*, la fel ca *fierar*, *morar*, *podar*, *coşar*; în acelaşi fel a fost posibil să se formeze, pe *poveste*, *povestaş*, ca *fluieraş*, *luntraş*, *poştaş* etc.; în fr., pe *banane*, s-a putut forma *bananier*, după modelul *pommier, cerisier, abricotier* etc., iar în lat. *furīnus*, pe *fur*, după modelul *coquīnus* (pe *coquus*), *canīnus* (pe *canis*), *hirundīnus* (pe *hirundo*) etc. Într-o măsură şi mai mare par motivate cuvitele compuse, în care se pot distinge elementele componente, precum rom. *primăvară*, *caprifoi*, *capîntortură*, *codobatură*; fr. *bonhomme*, *portefeuille*, *pourboire*, *vaurien*, *vinaigre*; lat. *agricola*, *artifex*, *carniuorus*, *cornicen*, *iudex*, *iusiurandum*, *muscerda*, *sacrosanctus* etc.

2) M o t i v a r e a p a r o n i m i c ă , mai puțin regulată şi mai accidentală, se bazează pe asimilarea sau confuzia a două forme identice (omonime) sau asemănătoare (paronime). Astfel, în rom., sensul cuvântului *fortuit* a fost contaminat de acela al paronimului *forțat*; iar *lucrativ*, în sintagma *atelier lucrativ*, de sensul verbului (*a*) *lucra*; la fel, în fr., sensul sintagmei *jour ouvrable* « zi lucrătoare » a fost contaminat de cel al verbului *ouvrir* « a deschide ». Pentru latină am putea cita contaminarea dintre adjectivul verbal *dērectum* (de la verbul *dērigere* « a îndrepta dintr-un loc în altul, de sus în jos ») şi adjectivul verbal *directum* (de la verbul *dirigere* « a duce în direcții diferite, a trasa diverse căi »), cf. Petr. 44, 8: *in curia autem quomodo singulos tractabat, nec schemas loquebatur sed derectum* „iar în

curie, cum îl mai scărmănă pe fiecare, nu vorbea în figuri, ci de-a dreptul". Urmaşii romanici mărturisesc această contaminare, ca şi contaminarea prepoziţiilor *ad* şi *ab* care se regăsesc amândouă, bunăoară în franţuzescul *à*[19]. Cu atât mai mult se contaminează două omonime: *corneolus* (de la *cornū,-ūs*) « corn (de animal) ») şi *corneolus* (de la *cornus,-ī* « corn (arbust cu lemn tare) ».

PIERDEREA MOTIVĂRII

Toate cuvintele sunt motivate din punct de vedere etimologic, fie că sunt împrumuturi (motivate în limba de origine), onomatopee, derivate sau compuse, ori schimbări de sens. Chiar dacă, teoretic, nimic nu se opune creării de cuvinte pur arbitrare, în fapt, acestea aproape că nu există, deoarece numărul formaţiilor precum rom. *trimbulinzi* (creat de Nichita Stănescu) este infim în comparaţie cu marea majoritate a cuvintelor limbii.

Aşadar, toate cuvintele sunt etimologic motivate, dar această motivare nu este nici determinată, nici determinantă.

Motivarea nu este în întregime determinată, deoarece crearea cuvintelor rămâne mereu liberă în anumite limite: e a e s t e c o n t i n g e n t ă ; orice fel de motivare este oricând posibil: *cucul* sau *pupăza* (lat. *cuculus*, *upupa*, fr. *coucou*) sunt numite printr-o onomatopee, fr. *huppe* « pupăză, litt. moţ, creastă de pene » – prin sinecdocă; rom. *pitulice* (< (*a*) *pitula*), fr. *becfigue* (< *becquer* « (a) ciuguli » şi *figue* « smochină ») « pitulice », *moineau* « vrabie, litt.

[19] Cf. Al. Graur, **Ab**, **ad**, **apud** *et* **cum** *en latin de Gaule*, în *Bulletin de la Société de Linguistique*, XXXIII, Paris, 1932, pp. 43 sqq.

călugăraş », sau fr. *chardonneret* (< *chardon* « spin, scaiete ») « sticlete » (lat. *card*(*u*)*elis* (< *carduus* « scaiete ») – prin metaforă; rom. *sticlete* (< bg. *stiglic*), lat. *ficēdula* (aparent din *ficus* « smochină » şi *ĕdere* « (*a*) *mânca*) « pitulice » – prin etimologie populară; *băcanul*, produsele de *băcănie* (fr. *épices*, lat. *condimenta* « mirodenii, condimente ») sunt vândute de către *băcan* (fr. *épicier*, lat. *condimentārius*), *zarzavaturile* (fr. *légumes*, lat. *olera*) – de către *zarzavagiu* (fr. *marchand de légumes*, lat. *olitor*), *leacurile* (fr. *remèdes*, lat. *medicamina*) – de către *farmacist* (fr. *pharmacien*, lat. *medicamentarius*).

Pe de altă parte, motivarea nu este determinantă, nu este necesară sensului, care este actualizat printr-o asociere convențională. De aceea este uitată; nu se mai vede legătura dintre *pitulice* şi *pitula*, dintre *moineau* şi *moine* « călugăr », dintre *cardelis* şi *carduus*; cine mai face legătura între rom. *sandviş* / *sandvici* şi lordul Sandwich, între fr. *lunettes* « ochelari » şi *lune* « lună »? După cum nimeni nu mai făcea legătura dintre *pŭer*, *pŭella*, *pŭsillus*, *pūsio*, *pūsiola*, *pūsus*, *pŭtus*, sau dintre *ciccum* « membrană subire sau sâmbure de rodie (?), sâmbure de rodie, fig. fleac » şi *cicaro* « puşti ».

Această ştergere a motivării este cu atât mai generală, cu cât este adesea necesară; deoarece, dacă s-ar impune aceste asocieri, ar putea conduce la restrângeri de sens; un *cuculus* nu este numai o pasăre cu cântec caracteristic (cf. sensurile fig. « leneş », « prost », « amant »); un *épicier* nu vinde numai *épices*; cuvântul trebuie să evoce lucrul numit, nu numai caracteristica motivantă care, adesea, nu este esențială (bunăoară, nu pe toată lumea impresionează obiceiul *pitulicei* de a se ascunde în scobituri făcute în pământ – de unde, pe de o parte denumirea ştiințifică

Troglodytes Troglodytes, pe de alta, numele *sfredeluş* sub care mai este cunoscută; unora le-a atras atenția cântecul ei, *pitpalac*, altora probabil penajul amintind de purpura imperială – de unde denumirea *împărătuş* sau *împărățel*; de asemenea, în franceză, *tortue* « țestoasă » apare ca fiind anumalul cu picioarele răsucite (*tors*), când, în general, definitorie este carapacea.

Motivarea trebuie, aşadar, să se piardă în folosul sensului, deoarece, în caz contrar, motivarea riscă să-l restrângă şi chiar să-l altereze.

Prin urmare, de cele mai multe ori motivarea se poate şterge, total sau părțial, prin:

a) s c h i m b ă r i f o n e t i c e :

lat. *digitale* > rom. *degetar* (păstrarea motivării interne), fr. *dé* (pierderea motivării interne, prin comprimare violentă);

lat. *piger* « leneş » → *pigritari* > rom. (*a*) *pregeta* (pierderea motivării interne);

lat. *quatere* « (*a*) *scutura, lovi* » → *exquatere* > rom. (*a*) *scoate* (pierderea motivării interne);

lat. *annus* « an » → *annotinus* « de un an » > rom. *noaten* « miel / mânz până la doi ani »; reg. « lână toarsă în al doilea an », « flăcău », « om mic de statură » (pierderea motivării interne);

lat. *faber* → *fabrica* > fr. *forge* (pierderea motivării interne);

lat. *ueruex* (pop. *berbex*, *berbix*); Ac. *berbicem* > fr. *brebis*

→ *berbicarius* > fr. *berger* (pierderea motivării interne);

lat. *medius locus* > rom. *mij**loc*** (păstrarea parțială a motivării interne)

> fr. *milieu* (păstrarea integrală a motivării interne; cf. *mi-bas*, *mi-janvier*, *mi-long*, *mi-clos*, *mi-figue mi-raisin*);

lat. *pipionem* > fr. *pigeon* (pierderea motivării externe);

lat. *sibilare* > rom. (*a*) *şuiera* (păstrarea motivării externe).

b) p i e r d e r e a u n e i f i g u r i d e s t i l :

lat. *pecu* « turmă , cireadă » – – – → *pecunia* « avere, bani »;

lat. *putamen* « părți de prisos care se curăță şi se aruncă » – – – → *putare* « (a) socoti »;

lat. *riuus* « curs de apă, canal de scurgere » – – – → *riualis* « rival în dragoste »;

lat. **oblitare* > rom. *a uita* – – – → *a se uita* (= *a uita de sine*);

lat. **lam*(*i*)*nula* > rom. *lamură* – – – → *a lămuri*;

lat. *palumbus* > rom. *porumb* « hulub »

rom. *porumb* « păpuşoi » (metaforă) – – – → *porumbel* « hulub ».

Pe de altă parte, elementele neanalizabile dintr-o limbă şi deci nemotivate se întăresc prin analogie, prin etimologie populară, prin înlocuirea sensului, prin derivare şi compunere. Prin e t i m o l o g i e p o p u l a r ă , cuvintele neanalizabile capătă o familie de care, în realitate erau străine:

lat. **sanatoria* > rom. **sănătoare* (neanalizabil) → *sunătoare* (motivate prin etimologie populară);

lat. *merus* « curat » (*merum aurum* « aur curat »);

mediterraneus, medilunius : **mediei diē* (locativ) > **medīdiē* (pierderea motivării) → *merīdiēs* (remotivare prin etimologie populară, dar şi posibilă disimilare);

lat. *locus* > rom. *loc* → rom. v. (*a*) *lăcui* (pierderea motivării interne) → refacerea motivării (pus în legătură cu *lăcaş*, cuvânt de origine maghiară);

turc. *kardaş* « frate » → rom. *cârdăşie* (motivat prin falsa legătură cu *cârd*, cuvânt de origine scr.);

compusul neologic *calorifer* (neanalizabil, nemotivat) → *cal de fier* (analizabil, motivat);

neologismul *cooperativă* (neanalizabil, nemotivat) → *comparativă* sau *cumparativă* (pus în legătură cu (*a*) *cumpăra*);

germ. *Rabarbersaft* « rubarbă » (nemotivat) → rom. *barba Saftei* (motivat).

Cum nu se cunosc foarte bine limbile cu care a venit în contact, s-ar putea ca latina să ascundă multe etimologii populare. Avem o dovadă a acestui lucru în etimologiile populare conferite unor împrumuturi greceşti, mai bine cunoscute. Acestea constau în:

a) t r a n s f o r m a r e a f o r m e i :

gr. mhlovfullon (mh`llon + fuvllon) → lat. *millefolium* (pus în legătură cu numeralul *mille*);

gr. glukuvrriza (glukuv" + rJivza) → lat. *liquiritia* (pus în legătură cu *liquidus* şi cu puzderia de derivate în *-tia*);

gr. ojreivcalko" → lat. *orichalcum* → *aurichalcum* (pus în legătură cu *aurum*);

gr. plakou`" (a[rto") → lat. *placenta*;

gr. straggalavw → lat. *strangulare* → *transgulare* (analogic verbelor derivate cu preverbul *trans*-);

gr. ejlehmosuvnh → lat. *elemosyna* → *alimosina* (pus în legătură cu verbul *alere*) > fr. *aumône*, germ. *Almosen*;

Chiar şi în cadrul limbii latine unele cuvinte, care nu mai erau analizabile, au căpătat etimologii populare:

postumus (format de la adverbul *post*, cu sufixul *–omo*-) → *posthumus* (*post* + *humus*);

sepulcrum (derivat, cu sufix instrumental, de la verbul *sepelire*, ca *lauacrum* « baie », de la *lauare*, ori *uolucrum* « anvelopă », de la *uoluere*) → *sepulchrum* (analizat, ca *se-iunctus*, în *se*- + *pulchrum*);

iucundus (neanalizabil, derivat al verbului *iuuare* « (a) face plăcere ») → *iocundus* (pus in legătură cu *iocus* « glumă, joc »);

lepos « farmec » → *lepus*, prin contaminare cu *lepus* « iepure » (deoarece laptele de iepure era folosit la înfrumusețare).

b) t r a n s f o r m a r e a s e n s u l u i :

periculum « încercare » (cf. *experiri* « (a) încerca ») → « primejdie » (apropiat de *perire*);

parricida (*par* + *caedere*) « ucigaş al unui semen » → « ucigaş al tatălui » (pus în legtură cu *pater*); de unde, prin atracție paronimică: *matricida*, *fratricida*;

mentio (de la *mens*) « amintire » → « minciună » (apropiat de *mentiri*);

rediuiuus « restaurat » → « înviat » (analizat, prin etimologie populară, în *redi*- – falsă despărțire de la *redimere* + *uiuus*);

concordia « înțelegere, acord » → « armonie a coardelor » (prin atracția paronimică a termenului *chorda*);

augur (din familia verbului *augēre*) « cel care sporeşte, care ridică » → analizat în *au-*, prezent în *auis, auiceps, auspicium,* + *gerere* « cel care ia auspiciile ».

Se dovedeşte astfel că arbitrarul semnului lingvistic este o condiție a bunei sale funcționări.

Dar motivarea este o forță creatoare inerentă limbajului social, care este un organism viu de origine empirică; odată cuvântul creat şi motivat (natural sau intralingvistic), cerințele funcționării semantice atrag acoperirea acestei motivări etimologice, care, de altfel, prin ştergere, poate să ducă la alterarea sensului.

CAPITOLUL III

RELAȚIILE LEXICALE

Am văzut că, pe lângă m o r f o l o g i a l e x i c a l ă , în cadrul căreia unitățile lexicale pot fi descrise şi clasificate în funcție de aspectele lor formale, lexicul beneficiază şi de un sector semantic propriu-zis, care grupează şi analizează unitățile lexicale în funcție de sensul lor.

Într-adevăr, se poate constata că, în interiorul lexicului, există cuvinte între care există legături mai mult sau mai puțin strânse: astfel, termenii *egoism* şi *individualism* au o legătură de sens care nu există, bunăoară, între *egoism* şi *frumusețe*; *deştept* şi *prost* se aseamănă mai mult decât *deştept* şi *albastru* sau *scurt*; *a disprețui*, *a urî*, *a detesta* au legături de sens care nu există între *a disprețui* şi *a înota* sau *a merge*. *Veninos* şi *otrăvitor* sunt apropiate, la fel cum sunt *fruct* şi *măr*.

Anumite semne au între ele legături de identitate, de opoziție şi de implicație semantică (sinonimie, antonimie, hiponimie/hiperonimie), altele au mai multe semnificații (polisemie). În acelaşi timp, se întâlnesc semne care se aseamănă la nivel formal (omonimie, paronimie). Toate aceste legături lexicale sunt definite, de cele mai multe ori, în context şi în legătură cu sintaxa.

Propunem, spre exemplificare, un mic segment de lexic latin, cu posibilele relații care se pot stabili între termenii care-l compun:

Sinonimie	**familie lexicală**	**câmp derivațional**
sepultura	*laudabilis*	*ratio*
funus **derivare**	*laus*	*uenatio*
funebris	*laudare*	*actio*
asociere semantică	*laudator*	*computatio*
laudatio funebris	*laudatio*	**câmp semantic***
	antonimie	*comprobatio*
	uituperatio	*gloria*
	reprehensio	*fama*
	culpa	*rumor*

etc.

*C â m p u l s e m a n t i c (lexical) este o structură paradigmatică primară a lexicului. Conform definiției date de Eugen Coşeriu, aceasta este o „paradigmă constituită din unități lexicale de conținut (« lexeme ») care-şi împart o zonă de semnificație continuă comună şi se află în opoziție imediată únele cu altele”[20]. Semnificația comună poate rezida, în principal, în radical (ca în câmpul lexical format de *comprobatio*, *gloria*, *fama*, *rumor*) sau în sufix (ca în câmpul derivațional format de *comprobatio*, *computatio*, *actio*, *uenatio*, *ratio*).

POLISEMIA

Comunicarea postulează, teoretic, un singur nume pentru fiecare sens şi un singur sens pentru fiecare nume. În realitate, se constată că foarte multe unități lexicale au două sau mai multe sensuri. În această situație se află cuvinte precum rom. *operație* (*operație chirurgicală*, *operație*

[20] Cf. Eugen Coşeriu, *Vers une typologie des champs lexicaux*, în *Cahiers de lexicologie* XXVII, 11, 1975, pp. 30-51.

aritmetică etc.), *corn* (*corn* « element anatomic specific anumitor animale », *corn* « instrument muzical », *corn* « produs de patiserie » etc.), fr. *canard* (*canard* « pasăre », *canard* « bucată de zahăr », *canard* « sunet strident », *canard* « ştire falsă », *canard* « ziar »

Observând cu atenţie diferitele accepţii ale unui cuvânt, se poate explica modul cum s-a trecut de la un sens la altul.

P o l i s e m i a este o trăsătură constitutivă a oricărei limbi naturale. Ea răspunde principiului economiei lingvistice, conform căreia un singur sem serveşte mai multor întrebuinţări. Datorită resurselor polisemiei, limba este aptă să exprime, cu un număr limitat de elemente, o infinitate de conţinuturi inedite şi poate face faţă unor noi necesităţi de denominare. În schimb, omonimia nu este esenţială pentru funcţionarea unei limbi.

Polisemia şi monosemia

Cuvântul p o l i s e m a n t i c se opune, prin definiţie, cuvântului m o n o s e m a n t i c . El prezintă o pluralitate de accepţii (sau sememe), care corespund unor întrebuinţări diferite (un singur semn pentru mai mulţi semnicaţi). Exemplelor din română şi franceză prezentate mai sus le adăugăm alte câteva, semnificative pentru limba latină: *cornu* (*cornu* – element anatomic specific anumitor animale, *cornu* – instrument muzical, *cornu* – obiect din acelaşi material (colţ de elefant, cioc de pasăre, copită a patrupedelor), *cornu* – obiect confecţionat din coarne de animal (arc, vas de ulei, pâlnie, felinar), *cornu* – obiect în formă de corn (cornul lunii, braţul unui râu, vârful muntelui, flancul unei armate, braţele lirei etc.), *robur,-ŏris* « lemn de gorun (stejar tare) »; fig. « tărie, forţă, vigoare », *equus* « cal », cu sensuri specifice în funcţie de combinaţiile sintagmatice proprii: *equus fluuiatilis* « hipopotam », (*eis*) *quibus est equus* « equites, ordo equester », *equo merēre* « a face serviciul militar la cavalerie ».

Cuvântul monosemantic are o singură accepție (un singur semnicant corespunzând unui singur semnificat). Două caracteristici deosebesc termenul polisemantic de cel monosemantic:

- termenul polisemantic face parte din v o c a b u l a r u l c o m u n , în vreme ce unitatea monosemantică ilustrează vocabularele de specialitate (*azot, hidrocortizon, decantare, incubator, cofraj, fonem*). În cazul cuvintelor tehnice, sensul contextual se confundă cu sensul de bază, ele având o arie contextuală strict delimitată. În această situație se află termeni ca *pontifex* « preot », *februum* « mijloc de purificare », *febris* « febră », *aratrum* « plug », *promulsidare* « tavă pe care se servesc gustările » etc. Limbajele speciale tind sa aibă un caracter univoc şi, atunci când nu creează un termen specific, recurg la cuvinte polisemantice din lexicul comun, specializându-i una dintre accepții în conformitate cu domeniul avut în vedere (*instrucție* are o accepție specifică în domeniul dreptului, *fascicul* – în optică).

- termenul polisemantic are o f r e c v e n ț ă r i d i c a t ă , contrar cuvintelor monosemantice. *A fi, a face, forță, om, nevoie, zi* figurează în nucleul cuvintelor celor mai frecvente ale limbii române.

Pentru latină, din al cărui lexic nu cunoaştem decât atât cât ne-au transmis textele păstrate până în zilele nostre şi, într-o oarecare măsură, ce se poate reconstitui cu certitudine pe baza mărturiei limbilor romanice, se poate afirma că sunt m o n o s e m a n t i c e numai unii termeni care denumesc plante, animale şi obiecte tehnice şi *h a p a x l e g o m e n a* , care, în marea lor majoritate, sunt susceptibile de a fi creații ale unor autori (cum este, de pildă, termenul românesc *trimbulinzi*, creație a poetului Nichita Stănescu). Iată câteva exemple: **nume de plante** *cucumis* « castravete », *cicer* « năut »; **nume de animale** *glis* « hârciog », *sorex* « chiț can, ș oarece de câmp »; **obiecte tehnice** *caccabus* « ceaun », *flabellum* « evantai »; ***hapax legomena*** *furīnus*

« de hoț » (cuvânt creat de Plaut după modelul *coquīnus* « de bucătar, de bucătărie », cu care realizează un joc de cuvinte), *lupatria* « târfă » (hibrid greco-latin creat de Petroniu, din lat. *lupa* « fig. femeie de moravuri uşoare » + sufixul grec -tria , după porneuvtria). De fapt, în primele trei categorii de termeni, majoritatea au devenit p o l i s e m a n t i c e : **nume de plante** *cucurbita* « dovleac (din aceeaşi familie cu *cucumis*) », « om prost » şi « ventuză »; *lupinus* « niprală (din aceeaşi familie cu *cicer*) şi « ban fals – semințele de niprală, gălbui, rotunde şi plate, fiind folosite în teatru ca recuzită, în locul banilor adevărați »; **nume de animale** *lupus* « lup », « costrăș (peș te) », « păianjen », « zăbală cu dinț i », « cârlig », « fierăstrău de mână », « hamei », *upupa* « pupăză, ciocănitoare », « fig. târnăcop »; **obiecte tehnice** *parma* « scut (mic şi rotund, pe care-l purtau pedestraşii uşor înarmați, călărețiii sau gladiatorii) », « gladiatorul *traex* (care era înarmat cu un semenea scut) », « supapă la foale », *lorica* « platoşă (de piele) », « parapet (din leasă adăugat la o palisadă », « împrejmuire, ocol făcut din nuiele », « tencuială ». Cât privește ***hapax legomena***, în multe cazuri nu putem fi siguri că sunt cu adevărat creații singulare ale unor autori; simplul fapt că un cuvânt nu este atestat decât o singură dată nu reprezintă o garanție a condiției de *hapax*: astfel, cuvântul *bisaccium* « desagă » apare atestat o singura dată la Petroniu, autor recunoscut ca mare creator de cuvinte; numai că urmaşii romanici ai acestui cuvânt (fr. *besace*, it. *bisaccio*, sp. *bezazas*) sunt o certitudine a faptului că acest cuvânt circula în mod frecvent în latina vulgară şi că numai întâmplarea, căreia i se datorează de cele mai multe ori selecția textelor antice care au ajuns până la noi, a făcut ca, în aceste texte, *bisaccium* să nu fie atestat decât o singură dată. Dar adevăratele *hapax legomena*, dacă reprezentau o formație nouă într-adevăr frapantă, aveau toate şansele să rămână multă vreme monosemantice (a se vedea caragealescul *renumerație*).

Gramaticienii, în deosebi cei care s-au ocupat de istoria limbii şi de gramatica comparată, au ajuns la concluzia că, în latină, există cuvinte care, încă de la începuturi, apar cu sensuri multiple. Între acestea putem enumera: - *facere*, dintr-un radical indo-european cu sensul « a pune », şi pandantul său, *fieri* « a se face, a deveni »; în latină apare, încă de la primele atestări, polisemantic. Ilustrăm printr-un pasaj din *Satyriconul* lui Petroniu (26, 9): „*Quid, uos*" *inquit* „*nescitis, hodie apud quem fiat?*", unde *fiat* este folosit cu sensul « se cinează »; - *esse*, cu cele mai variate sensuri, în funcție de combinațiile sintagmatice în care este folosit; - *agere*, cu sensul de bază « a mâna vitele », ajunge foarte repede polisemantic; încă din perioada arhaică („latina plautină") putem constata sensuri ca: « a scoate, a produce » (*agere gemitus* « a scoate un geamăt », *agere animam* « a-şi da duhul »), « a petrece, a înfăptui » (*agere uitam* « a-şi duce viața », *agere uigilias* « a face de strajă », *agere proelia* « a purta război »), « a pune » (*agere fundamenta* « a pune temeliile »), « a ține » (*agere festos dies* « a ține sărbătorile »), « a vorbi, a pronunța » (*agere cum populo*/*causa* « a vorbi în fața poporului, a ține un discurs » – *actio* « discurs », *agere fabulam* « a juca o piesă »), desemantizat (*quid agis?* « ce (mai) faci? », *age!* « haide! », *age!* « bine! »); - *res* « lucru », « avere », « afacere », « acțiune » etc.

Polisemia, departe de a fi o imperfecțiune a limbilor naturale, constituie o caracteristică a vocabularului general. Ea este consecința normală şi obligatorie a vieții unei limbi: în general, sensurile se nasc unele dintr-altele. Deoarece este foarte greu să se creeze atâtea cuvinte noi câți referenți noi există în situații inedite, utilizatorii unei limbi sporesc considerabil, prin polisemantizare, posibilitățile unităților lexicale deja existente. O limbă în întregime monosemantică nu ar putea fi concepută, deoarece ar avea un lexic practic infinit.

Polisemia presupune un singur semnificant cu mai mulți semnificați.

Astfel de cuvinte suplinesc absența unor cuvinte proprii în exprimare (*rerum potiri* « a pune stpânire pe putere », *res bonae* « virtuți » - în condițiile în care *uirtus* mai era încă legat de *uir*, desemnând bărbăția, curajul, calitatea bărbătească prin excelență, *res malae* « vicii », *res frumentaria* « aprovizionare »), servesc în formulări eufemistice, îndulcind exprimarea (*res tenuis* « sărăcie », litt. « lucru subțire ») sau înlocuiesc cuvinte cu semnificație obscenă (*cacare*, *coire*, *mingere*: Pl. *biennium est, cum mecum rem coepit* « sunt doi ani de când a început legătura cu mine »; a se vedea şi Petr. 62, 4 *homo meus coepit ad stellas facere* « omul meu a început să-şi facă nevoile lângă o stelă »).

Polisemia unui cuvânt poate fi foarte bogată sau mai restrânsă. Mai rar se întâmplă un lucru curios: unele cuvinte polisemantice prezintă accepțiuni contrare, fără ca aceasta să compromită unitatea cuvântului : (rom. (*a*) *împrumuta* « a da cu împrumut » şi « a lua cu împrumut », la fel ca fr. *louer* « a da cu chirie » şi « a lua cu chirie »; cf. şi lat. *altus* « înalt » şi « adânc » sau *contra* « **împotriva** → în fața → în interesul → **pentru** », folosit cu aceeaşi valoare ca *pro,* în acelaşi tip de construcții: Petr. 76, 3 *oneraui uinum – et tunc erat* ***contra*** *aurum* « am încărcat vin – şi atunci valora aur curat » şi 44, 10 *Itaque illo tempore annona* ***pro*** *luto erat* « Aşadar, pe atunci, grâul era ieftin ca țărâna ».

Există mai multe criterii pe baza cărora se identifică polisemia.

a) c r i t e r i u l e t i m o l o g i c :

Pentru ca un termen să fie polisemantic trebuie, în general, ca sensurile lui să rezulte din acelaşi etimon. E adevărat că acest criteriu etimologic nu este totdeauna evident, termeni din acelaşi etimon având adesea sensuri îndepărtate şi, în sincronie, n-am putea presupune o singură

unitate polisemică, ci, mai degrabă, mai multe unități lexicale fără legătură între ele.

b) c r i t e r i u l s e m a n t i c :

Sensurile unui cuvânt polisemantic ar trebui să fie destul de apropiate între ele pentru a putea fi atribuite unei singure unități. Totodată, e nevoie să putem explica trecerea de la un sens la altul, în funcție de data apariției lor, fie printr-o filiație logică (ex. *liber* « pelicula de sub scoarța copacului » → « scriere, carte scrisă pe scoarță de copac » → « carte scrisă pe alt suport » → « carte, parte dintr-o scriere » → « orice fel de scriere: catalog, scrisoare, manusris, decret etc. »), fie, prin extensie, printr-un sens figurat (ex. *cernere* « a cerne, a distinge/separa făina de impurități » → « fig. a distinge, a separa cu ochii, a observa, a vedea »).

c) c r i t e r i i l e f o r m a l e , s i n t a c t i c e ş i m o r f o l o g i c e :

Uneori, primele două criterii nu sunt suficiente. Unii lexicografi consideră că, dacă sensurile corespund unor construcții specifice şi dau naştere unor derivate diferite, trebuie să considerăm că avem de-a face cu termeni diferiți (ex. *liber,-a,-um* adj. « liber » şi *liberi,-orum,* subst. m. provenit din adjectivul precedent, prin schimbarea categoriei gramaticale, folosit numai la plural, termen tehnic, juridic: « copiii legitimi/liberi, în raport cu părinții, liberi şi nobili, şi în opoziie cu sclavii, aflați sub jurisdicția aceluiaşi *pater familias* »).

Totuşi, în pofida unor asemenea obstacole în comunicare, polisemia nu împiedică în niciun fel funcționarea limbii. Riscurile ambiguității lexicale sunt înlăturate datorită contextului (cuvintele din jur şi împrejurările enunțării, ca şi situația referențială).

Dacă un cuvânt poate avea mai multe sensuri, acestea sunt sensuri virtuale, într-un context dat actualizându-se doar unul singur. Dăm spre exemplificare două exemple, unul în limba română, altul în latină:

rom. *Copilul a mâncat cornul*.
Mai suna-vei, dulce corn, pentru mine vreodată?

lat. Caes. *equites ad latera disponere* « a aşeza călăreţi pe flancuri »;
Verg. *Aen*. 4, 73: *haeret lateri letalis harundo* « stăruie înfiptă în coastă săgeata mortală ».

Latina, ca şi alte limbi, are destul de multe cuvinte polisemantice. Dar şi în latină, ca în orice limbă, nu există ambiguitate în contextele în care apar asemenea cuvinte. Este limpede de ce monosemantismul este specific vocabularelor tehnice, care caută să evite orice a m b i g u i t a t e . Ambiguitatea apare numai în j o c u r i l e d e c u v i n t e şi în c a l a m b u r u r i .

Pe seama oracolului de la Delphi sunt puse mai multe calambururi, dintre care unele au ajuns până la noi în limba latină. Bunăoară, un general care voia să afle dacă să plece sau nu într-o expediţie, a primit următorul răspuns, care poate fi segmentat în două feluri: *Domine, stes* « Stăpâne, rămâi » sau *Domi ne stes* « Acasă nu sta ».

Cic. *Div. Caec*. 17, 57: *Repenter e uestigio ex homine tamquam aliquo Circaeo poculo factus est Verres; rediit ad se atque ad mores suos; nam ex illa pecunia magnam ad se uerrit* « Deodată, într-o clipită, ca după un pahar din băutura Circei, din om s-a făcut Verres-purcel: a revenit la firea şi la năravurile sale; căci din acea avere o mare parte a purces la el »;

Petr. 65, 7 „*Suadeo*” *inquit Trimalchio* „*cenemus; hoc est ius cenae*” « „Haideţi – a zis Trimalchio – să cinăm! Aceasta este legea ospăţului / acesta este sucul ospăţului” » - unde autorul / vorbitorul se joacă voit cu polisemia cuvântului *ius* « drept, lege, dreptate, autoritate », « zeamă »;

41, 8 „*Non negabitis me*” *inquit* „*habere liberum patrem*” « „Nu veți nega că tatăl meu este Liber (epitet al zeului Bacchus) / că am un tată liber (nu sclav, în condițiile în care personajul era libert, deci fost sclav)” ».

Citățm şi noi cunoscutul calambur al lui C. Negruzzi din *Cum am învățat româneşte*:

Maicăta de-i ***vie***
Bine-ar fi să ***vie***
Pân' la noi la ***vie,***

dar şi câteva dintre celebrele calambururi ale maestrului jocurilor de cuvinte francez, Rabelais: *service divin* « serviciu divin » şi *service du vin* « servire a vinului », *les planettes* « planetele » şi *les plats nets* « blidele goale ».

Polisemia atinge toate categoriile gramaticale, dar nu se manifestă la fel în toate. Polisemia nominală este, în general, mai puțin constrânsă de contextul sintactic decât polisemia verbală şi adjectivală, în cazul cărora sensul şi întrebuințarea sunt legate în mai mare măsură[21].

OMONIMIA

O m o n i m i a pune în evidență relații dintre doi sau mai mulți termeni care au acelaşi semnificant, dar semnificați cu totul diferiți.

După cum avem de-a face cu forme orale sau cu forme scrise, trebuie să distingem identitatea de pronunție, o m o f o n i a , şi identitatea de grafie, o m o g r a f i a . Pentru latină, cel puțin la nivelul limbii literare, avem de-a face, de cele mai multe ori, cu unități omografe. Omofonia apare la nivelul limbii vulgare, în care răzbat sonorități dialectale (cum ar fi celebra pronunție a plautinului Truculentus, în vorbirea căruia se confundau *era*, pronunțat cu un *ē* închis « stăpână » şi *īra* « mânie »), şi în latina

[21] Cf. Alise Lehmann – Françoise Martin-Berthet, *Introduction à la lexicologie. Sémantique et morphologie*, Paris, Nathan, 2000, p. 66.

târzie, în care se şterg opziţiile de cantitate şi de apertură, iar diftongii se monoftonghează (se ajunge astfel sa se pronunţe la fel *populus* « popor » şi *pōpulus* « plop », *caedo* « a lovi, a doborî, a ucide » şi *cēdo* « a merge, a trece, a ceda »).

Uneori, evoluţia fonetică are ca rezultat omofone. Astfel:

lat. *uiridis* « verde » > fr. *vert* [vɛ ʀ] « verde »

lat. *uersus* « brazdă, rând, vers » > fr. *vers* [vɛ ʀ] « vers »

lat. *uermis* « vierme » > fr. *ver* [vɛ ʀ] « vierme »

lat. *uitrum* « sticlă » > fr. *verre* [vɛ ʀ] « sticlă ».

Şi în latină există numeroase forme omonime: *lego,-āre* « a încredinţa » şi *lego,-ere* « a culege »; *lectus,-a,-um* « ales, distins », *lectus,-ī* « pat », *lectus,-ūs* « lectură »; *latex,-icis* « lichid », *latex,-icis* « ascunzătoare »; *frons,-ndis* « frunziş », *frons,-ntis* « frunte »; *latus, lateris* « latură » şi *later, lateris* « cărămidă »; *latrō,-āre* « a lătra » şi *latrō,-ōnis* « tâlhar » etc. Evident, omonimia nu apare în întreaga paradigmă.

Am putea crede că omonimia împiedică înţelegereă şi îi deranjează pe locutori, dar, de fapt, limba ajunge să se adapteze foarte bine cu prezenţa omonimelor. În general, omonimele care ilustrează părţi de vorbire diferite deranjează mai puţin decât cele care ţin de aceeaşi categorie gramaticală, datorită restricţiilor sintactice.

De fapt, când ajung supărătoare, limba elimină formele care pot produce confuzii, fie ele cuvinte de sine stătătoare, fie forme cazuale sau verbale.

Astfel, verbele latineşti *mulgere* « a mulge » şi *molere* « a măcina » ajung în franceză la forma omonimă *moudre*; în acest caz, limba a eliminat *moudre* « a mulge » şi l-a înlocuit cu *traire* < lat. *trahere* « a trage ». Acelaşi lucru se întâmplă cu substantivele *os, oris*« gură, intrare », a cărui formă de singular se confunda cu *os, ossis* « os, ciolan », şi a cărui formă de plural, *ora*, se confunda cu *ora,-ae* « extremitate, margine, ţărm »; *os, oris*« gură, intrare » a fost înlocuit cu formele mai expresive şi cu corp fonetic mai

mare *bucca* şi *gula*. Acesta este unul dintre motívele dispariției verbului *edo,-ere* « a mânca », al cărui infinitiv anomal *esse* se confunda cu verbul *esse* « a fi »; verbul a fost înlocuit cu mai expresivele şi analizabilele *comedere, gustare* şi *manducare*. În cazul unor substantive cu forme diferite după gen, aparținând temelor în *-e/o-* şi temelor în *-a,* pentru care forma de D.-Abl. plural era identică (*deus – dea – deis, filius – filia – filiis, equus – equa – equis* etc.), pentru a obține precizie şi a introduce o anumită rigoare în sistem, limba a eliminat una dintre cele două forme omonime, pe cea feminină, fabricând, după modelul flexiunii atematice, forme în care exista atât o marcă a genului (feminin, marcat de vocalismul *-a-*), cât şi una a cazului (*-bus*): *deabus, filiabus, equabus*. Acelaşi lucru s-a întâmplat cu două forme omonime de D.-Abl. plural (*arcibus*), aparținând substantivelor *arx, arcis* « cetățuie » şi *arcus, arcus* « arc »; limba reintroduce vechea formă *arcubus* la tema în *-u,* eliminînd forma omonimă în cazul substantivului « arc ».

PARONIMIA

P a r o n i m e l e sunt termeni cu semnificați diferiți, dar ai căror semnificanți sunt aproape identici. Paronimele produc multe confuzii. De-a lungul istoriei, asemenea termeni au contribuit la apropierea unor semnificați total distincți, prin fenomenul numit a t r a c ț i e p a r o n i m i c ă .

Fenomenul a fost exploatat în textele literare, mai ales în cele poetice.

Iată un foarte cunoscut fragment aparținând poetului Accius:

*Tu **pertinaciam** esse, Antiloche, hanc praedicas,*
*Ego **peruicaciam** aio et ea me uti uolo:*
Haec fortis sequitur, illam indocti possident.

Tu Addis quod uitio est, demis quod laudi datur
*Nam **peruicacem** dici me esse et uincere*
*Perfacile patior, **pertinacem** nil moror*.

SINONIMIA ŞI ANTONIMIA

Sinonimia

Polisemia este însuşirea fundamentală a cuvintelor, fiind, aşa cum am vazut, absolut necesară într-o limbă. Ca urmare a polisemiei, unul sau mai multe dintre sensurile unui cuvânt se pot întâlni cu sensurile altui cuvânt. Astfel, verbul *ago*, de la sensul de bază « a mâna », prin vasta sa polisemie, ajunge la sensul « a face », prin care se intersectează cu verbul *facio*, cu care ajunge s i n o n i m . S i n o n i m i a este o consecință a polisemiei.

Sinonimia desemnează relația pe care o stabilesc între ele două sau mai multe forme diferite (doi sau mai mulți semnificați) care au acelaşi sens. În principiu, sinonimia se stabileşte folosind procedeul substituției: se înlocuieşte un cuvânt printr-un altul, în acelaşi context. Aceste cuvinte sunt sinonime dacă sensul nu se schimbă. Aşadar, sinonimele trebuie să aparțină aceleiaşi clase gramaticale.

Nu există sinonimie perfectă decât în anumite contexte, acele contexte în care două sinonime pot să comute între ele, contexte care reprezintă, în cazul nostru, fâşia de intersecție dintre sfera semantică a verbului *ago* cu aceea a verbului *facio* (ex. *Iuste ago* / *Iuste facio*).

Aşadar, trebuie făcută distincția între s i n o n i m e a b s o l u t e , care sunt substituibile în orice context, şi s i n o n i m e r e l a t i v e , p a r ț i a l e sau a p r o x i m a t i v e , care comută numai în anumite contexte. De fapt, cazurile de sinonimie absolută sunt extrem de rare şi sunt mai degrabă prezente în vocabularele tehnice.

În general, se poate prevedea că, dacă două cuvinte sunt folosite exact în aceleaşi contexte, unul dintre ele are

tendința să dispară sau să-şi schimbe sensul. Dacă mai mulți semnificanți corespund aceluiaşi semnificat, cu siguranță această situație se datorează faptului că limba are nevoie de ele; desigur, între aceste cuvinte există diferențe mai mult sau mai puțin sensibile.

De cele mai multe ori, sinonimia este parțială: unul dintre semnificații unui cuvânt coincide cu unul dintre semnificații altui cuvânt.

Trăsăturile luate în considerare pentru a deosebi sinonimele parțiale sunt de mai multe feluri. De multe ori, acestea se deosebesc în funcție de registre sau de nivele de limbă. Într-adevăr, la acelaşi îndivíd, coexistă mai multe sisteme, în funcție de situația comunicării. Noțiunea nivel de limbă desemnează diferitele tipuri de uzanțe deosebite în funcție de mediul socio-cultural al locutorilor. Noțiunea registru priveşte variația manifestării lingvistice după modalitatea exprimării (scris *vs* oral), după relațiile sociale şi după domeniile de experiență (vocabular curent vs vocabulare specializate).

Într-adevăr, alegerea sinonimelor este adesea condiționată de parametri socio-culturali sau stilistici. În această situație se află, de pildă, *durere de cap*, *migrenă* şi *cefalee*. Aceşti termeni desemnează exact aceeaşi suferință, dar nu sunt folosiți de aceiaşi locutori în aceleaşi împrejurări. Numele ştiințific este folosit mai ales într-o discuție tehnică, *migrenă* este mai academic, dar nu neapărat tehnic, în vreme ce *durere de cap* este termenul de uz curent.

Putem distinge astfel diverse registre: familiar, popular, vulgar, ştiințific, literar. Prin urmare, cineva poate fi, după caz, *ebrius*, *potus*, *uini plenus*, *uinolentus*, *uinosus* sau *matus*.

Deosebirea dintre sinonime poate fi şi geografică. Anticii evidențiază cu toții, în opera lui Titus Liuius, o anume *patauinitas*, trăsătură care indică provincia de origine a acestuia, Patauium.

Etimologiştii, care cunosc bine atât originea, cât şi accepţia unui cuvânt, deosebesc adesea termenii care par complet interşanjabili în funcţie de etimologie. Adevărul este că, deşi, la origine, asemenea termeni au avut semnificaţii distincte, în timp, au ajuns sinonime totale. Acest lucru se poate spune despre termenii latini *uocare, appellare* şi *nominare*. La origine, *uocare* era legat de *uox* « cuvânt, glas, strigare »; *appellare* este derivat de la *pello* « a împinge », desemnând o împingere cu vocea; iar *nominare*, denominativ de la *nomen*, semnifica la origine « a chema pe nume ».

Scriitorii manifestă fiecare o predilecţie personală faţă de cei trei termeni sinonimi: Caesar foloseşte 1 dată *nominare*, 1 dată *uocare* şi de 46 de ori *appellare*, termenul cel mai banal. Cicero, a cărui operă oratorică se pretează la mai multe registre, foloseşte de 75 de ori *nominare*, de 30 de ori *uocare* şi tot de 30 de ori *appellare*.

Conform etimologiei, trebuie să existe diferenţe de sens între sinonime. Şi totuşi există situaţii în care nu se înregistrează nicio deosebire între ele. În plus, fiecare sinonim, la rândul lui, are alte sinonime. Apar astfel sfere de semnificaţie care interferă.

Jost Trier a numit aceste sfere de semnificaţie, în care se pun în evidenţă raporturile dintre cuvintele desemnând o noţiune, c â m p u r i s e m a n t i c e (a se vedea şi definiţia dată câmpului semantic / lexical de către Eugen Coşeriu). Între două câmpuri semantice foarte depărtate poate exista un gol de semnificaţie.

Trăsăturile distinctive care deosebesc iniţial elementele componente ale unui câmp semantic, în timp, pot dispărea (uneori chiar foarte repede).

Astfel, iniţial (bunăoară, la Plaut), în sistemul pronumelor demonstrative: *hic* (cu referire la persoana I), *iste* (cu referire la persoana a II-a), *ille* (cu referitre la persoana a III-a), deosebirea dintre acestea era foarte clară. În epoca imperiala, aceasta nu mai apare atât de clară. La Petroniu, *is*

şi *ille* sunt frecvent folosite incorect. Iar limbile romanice nu mai păstrează decât extrem de puțin din vechea repartiție pronominală şi, implicit, adverbială.

Alte sinonime latine sunt verbele *taceo* « a nu vorbi » şi *sileo* « a nu face zgomot ». La origine, acestea nu sunt sinonime perfecte, dar distincția inițială dispare cu timpul, iar *taceo* preia şi sensurile verbului *sileo*, care dispare (cf. rom. *a tăcea*).

Altă serie sinonimică antrenează registrele lingvistice: *metuo* « a fi cuprins de grijă » (*metuo insidias*) indică o stare de spirit; *timeo* indică un sentiment: frica în sensul său cel mai larg; iar *uereor* semnifică amestecul de frică şi respect pe care îl presupune teama sacră. Contextele, respectiv selecția sintagmatică, ilustrează această repartiție inițială. În glosarele târzii, le găsim explicate, în liste de combinații sintagmatice, purtând titlul generic *Differentiae uerborum*.

Aşa cum am arătat, vorbitorii manifestă preferințe personale în folosirea cuvintelor, impunându-şi propriul idiolect.

Astfel, Caesar este cel mai atent dintre scriitorii latini în folosirea cuvintelor, urmărind proprietatea termenilor. Lexicul său cuprinde mai puțin de 3 000 de cuvinte, dintre cele mai comune. Motto-ul autorului era, cum aflăm dintr-o mărturie antică: „Să te fereşti ca de o stâncă de limbajul nemaiauzit şi neobişnuit”. În consecință, la el *metuo* nu apare niciodată, iar celelalte două verbe – fiecare de câte 40 de ori.

O serie sinonimică foarte bine definită este cea formată din adjectivele *pulcher* « frumos » (termen neutru), *formosus* « chipeş » (termen expresiv şi motivat, legat de *forma* « matricea în care se punea la închegat brînza »), *bellus* « drăguț » (termen intens expresiv, diminutiv al adjectivului *bonus*, cu întreaga încărcătură a unui diminutiv) şi *lepidus* « grațios ». La origine, cele patru sinonime erau repartizate stilistic, iar această diferențiere stilistică

provoacă o anumită evoluție, în urma căreia sistemul se schimbă: *pulcher*, fiind cel mai neutru, dispare; la fel şi *lepidus*, cu o întrebuințare mult prea specială şi destul de restrânsă. Se păstrează şi se moştenesc termenii expresivi şi motivați, circulând mai ales în latina vulgară, *formosus* şi *bellus*[22].

Superlația analitică se obținea cu ajutorul a două adverbe sinonime: *oppido* « foarte puternic », termen frecvent în perioada arhaică, dar care nu se mai foloseşte în epoca clasică, dar reluat în secolul al II-lea p. Ch., de către scriitorii arhaizanți, cărora le apare mai colorat; şi *ualde* « foarte », termenul folosit cu predilecție în perioada clasică.

Sinonimie se întâlneşte şi la nivelul prepozițiilor. Astfel, *causa* şi *gratia*, postpoziții construite cu genitivul, apar, în mod evident, concurente. Cum e de aşteptat, Caesar foloseşte de 150 de ori mai neutrul *causa*, care-şi pierduse de mult sensul specific, devenind un pur instrument gramatical, în vreme ce la *gratia* nu recurge decât de 2 ori.

O limbă ca latina, care cunoştea o repartizare stilistică destul de limpede a lexicului, pune accent şi pe diferențierea stilistică a sinonimelor. Şi cum prin stil se înțelege felul de a se exprima propriu fiecărui scriitor, fiecărui gen literar, fiecărui curent literar, fiecărei categorii sociale, dar şi fiecărui individ, propriu limbii vorbite, dar şi literaturii scrise, ne putem explica satisfăcător pletora de sinonime latineşti, cu ajutorul cărora autori precum Cicero, obțin adevărate probe de virtuozitate.

Antonimia

Într-o oarecare măsură, aceasta apare ca opusă sinonimiei. A n t o n i m i a desemnează o relație între doi termeni cu sens contrar. Trebuie subliniat faptul că aceste cuvinte opuse au în comun anumite trăsături care permit

[22] O excelentă analiză contrastivă, în diacronie, a acestei serii sinonimice găsim în lucrarea lui Pierre Monteil, *Beau et laid en latin. Contribution à une étude historique du vocabulaire esthétique en latin*, Paris, Hachette, 1964.

punerea lor în legătură în mod pertinent. Nu se poate compara decât ceea ce este comparabil. Două adjective precum *magnus* şi *pulcher* nu pot fi considerate antonime. Pot fi însă comparate *albus* şi *ater*, *iuuenis* şi *senex*, *mortuus* şi *uiuus*.

Relația de antonimie apare mai ales în cuvinte care reprezintă calități sau valori (*frumos*/*urât*, *bun*/*rău*, *adevărat*/*fals*), calități (*puțin*/*mult*, *niciun*/*tot*), dimensiuni (*mare*/*mic*, *lung*/*scurt*), deplasări (*sus*/*jos*, *dreapta*/*stânga*, *înainte*/*înapoi*), raporturi cronologice (*tânăr*/*bătrân*, *înainte*/*după*). În general, derivatele antonimelor sunt şi ele antonime (*tinerețe*/*bătrânețe*, *a întineri*/*a îmbătrâni*, *luminozitate*/*întunecime*, *bogăție*/*sărăcie*).

Antonimia apare ca indispensabilă şi joacă un rol esențial în toate limbile. Ea reflectă ceea ce pare a fi o tendință generală a omului, aceea de a rândui în categorii experiența prin termeni dichotomici contrastanți.

În afara procesului de dihotomizare, antonimele pun în evidență legături de diverse feluri. Relația de opoziție nu este totdeauna de natură identică: bunăoară, *mort* şi *viu* întrețin între ele un raport de excludere, în vreme ce *mare* şi *mic* sunt într-o relație modulabilă.

Există puncte de vedere divergente cu privire la numărul relațiilor dihotomice pe care le cuprinde conceptul de antonimie. Descrierea semnificaților contrari se concretizează în clasificări taxinomice variabile în funcție de autori, de criteriile reținute de fiecare dintre aceştia.

Adesea, antonimele sunt clasificate după modelul sinonimelor, în antonime absolute şi antonime parțiale. Dacă doi termeni au între ei raporturi de excludere, avem de-a face cu antonimie absolută: *viu* şi *mort*, *prezent* şi *absent*. Cineva care nu este mort nu poate fi decât viu etc. Uneori opoziția nu pune în joc decât o parte a semnificatului cuvântului. În acest caz, ne aflăm în prezența antonimelor parțiale. Cuvintele nu se opun decât în anumite

contexte. Astfel, *libertin* poate fi antonimul lui *cast*, al lui *religios* sau al lui *credincios*.

Se poate propune o clasificare care distinge patru posibilități de sens contrar:

1) Antonimele complementare sau negraduale: *prezent*/*absent*, *viu*/*mort*, *bărbat*/*femeie*, *mascul*/*femelă*, *celibatar*/*căsătorit*.

Aceşti termeni au între ei un raport de excludere care împarte universul discursului în două sub-ansamble complementare: între *viu* şi *mort*, *prezent* şi *absent*, *mascul* şi *femelă* etc. nu există grade intermediare. Nu poți fi decât *viu* sau *mort*, *prezent* sau *absent*, *mascul* sau *femelă*.

Trăsătura caracteristică a acestui tip de perechi de cuvinte este faptul că negarea unuia implică afirmarea celuilalt, la fel cum afirmarea unuia implică negarea celuilalt. Astfel:

Ion nu este însurat implică *Ion este burlac*.

Maria este măritată implică *Maria nu este necăsătorită*.

Adjectivele care fac parte din această categorie de antonime nu pot fi folosite la comparativ sau la superlativ.

2) Antonimele graduale: *mare* / *mic*, *cald* / *rece*, *bogat* / *sărac*, *frumos* / *urât*.

În acest caz, antonimele desemnează numai, la extremitățile unei scări, puncte de referință între care se pot intercala alți termeni graduali:

rece – răcoros – călduț – cald

mare – mediu – mic

a se îmbunătăți – a stagna – a se agrava

Gradația se bazează pe comparație. Contrar antonimelor complementare sau negraduale, un adjectiv care aparține acestei clase poate fi folosit la comparativ sau la superlativ.

Propoziția

Acest om nu este bogat implică

Acest om nu este sărac şi

Acest om este sărac implică

Acest om nu este bogat.

Dar

El nu este bogat nu implică în mod necesar reciproca *El este sărac*,

deoarece omul poate fi nici bogat, nici sărac, averea lui situându-se la un nivel *mediu*. Cineva care nu este *înalt* nu este neapărat *scund*: poate fi de talie medie. Aşadar, negarea unuia nu implică obligatoriu afirmarea celuilalt.

3) A n t o n i m e l e r e c i p r o c e . Al treilea tip de relație care leagă două cuvinte contrare este cel care leagă: *a cumpăra*/*a vinde*, *bărbat*/*nevastă*, *tată*/*fiu*, *superior*/*inferior*, *în față*/*în spate*.

Aceste cupluri de termeni exprimă aceeaşi relație, dar ele se deosebesc prin inversarea ordinii argumentelor lor. Termenul *a cumpăra* este termenul reciproc al lui *a vinde*, după cum *a vinde* este reciprocul lui *a cumpăra*.

4) T e r m e n i i i n c o m p a t i b i l i . Relația de sens pe care o au cuvintele din ansamblurile cu mai multe elemente, precum: *roşu, albastru, verde, cenuşiu, alb* sau *duminică, luni, marți sâmbătă* este o relație de incompatibilitate. Aceste ansambluri pot fi ordonate serial sau ciclic. Ansamblul termenilor folosiți pentru a desemna gradele din armată este un a n s a m b l u o r d o n a t s e r i a l . Exemplele cele mai evidente de a n s a m b l u r i c i c l i c e sau c i c l u r i ne sunt oferite de cuvintele care indică unități sau perioade de timp: *primăvară*, *vară*, *toamnă*, *iarnă*; *ianuarie, februarie decembrie*; *luni, marți duminică*. Toți aceşti termeni sunt ordonați succesiv. Aceştia nu au membri extremi.

Limpezimea opozițiilor antonimice poate fi tulburată de polisemie şi de sinonimie. Factorul contextual joacă un rol considerabil în antonimie, ca şi în sinonimie, deoarece contextul defineşte axa în funcție de care se stabileşte antonimia. Este imposibil de explicat un cuvânt dat fără a-l pune în contextul său. Un termen poate avea mai multe antonime: dacă luăm în considerare sexul, *băiat* este

antonimul lui *fată*; dacă luăm în considerare vârsta, *băiat* se opune lui *bărbat*.

Când un cuvânt este polisemantic, el are, în general, mai multe antonime. *Tare* nu se opune numai lui *moale* (un pământ *tare*/*moale*), ci şi lui *suplu* (un caracter *tare*/*suplu*) etc.

În realitate, antonimele nu sunt, cum se obişnuieşte să se spună în definiție, două cuvinte cu sens contrar: relația de opoziție dintre două antonime se bazează, de obicei, pe un singur element de semnificație, un singur s e m : *sanus* « care are minte, cuminte » / *insanus* « lipsit de minte, fără minte ».

Din punctul de vedere al formației[23], există cupluri de antonime ai căror termeni nu sunt înrudiți din punct de vedere morfologic: *bonus* / *malus*; *altus* / *humilis*; *magnus* / *paruus*; *bene* / *male*; *laete* / *triste*; *amor* / *inuidia*; *maritus* / *uxor*; *exire* / *intrare*; *emere* / *uendere*.

Dar aceasta nu este situația cea mai frecventă.

ADJECTIVELE antonime formează două serii în care rolul esențial îl au p r e f i x e l e p r i v a t i v e :

(1) adjectiv simplu → antonim cu prefix: *felix* → *infelix*;

(2) substantiv → adjectiv: *fama* → *infamis*.

Pe lângă acestea, există şi adjective care nu intră în cupluri antonimice (*enormis*).

În cadrul primei serii, se folosesc 6 prefixe privative (între care există nuanțe): ***in-*** privativ propriu-zis (gradul zero **n*- vocalizat), cel mai folosit: *inamoenus*, *infelix*, *infidus*, *ingratus*, *inimicus*, *impius*, *insipieins*; ***dis-*** (exprimă mai ales, cel puțin la origine, contrarul unui concept): *difficilis*, *dissimilis*, *dispar*, *disconcinnus*, *disparilis*,

[23] Pentru tipurile de formație respectăm, în mare, clasificare propusă de Claude Moussy, *La création antonymique*, în Michèle Fruyt – Christian Nicolas (coord.), *La création lexicale en latin. Actes de la Table Ronde du IX*^{ème} *Colloque International de Linguistique Latine: organisée par Michèle Fruyt à Madrid le 16 Avril 1997*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2000, pp. 51-60.

displacidus; ***ue-*** (exprimă non-posesia): *uegrandis*, *uesanus*; celelalte se disting mai puțin: ***ex-***, ***e-***: *egelidus*, *excongruus*; ***de-***: *dedecorus*, *deformosus*, *depropitius*; ***ab-***: *absimilis*.

Prefixul ***in-*** serveşte la exprimarea a două tipuri de antonimie: antonimie de negație sau complemetare şi antonimie de inversiune: în *inmortalis in-* exprimă negația = nu e *mortalis*; cum am văzut, nu există situație intermediară; în *inimicus*/*amicus*, *in-* exprimă inversarea (la figurat), ca în *insipiens*/*sapiens* (de grad), *inuersus*/*uersus* (de mişcare). Prefixul este singurul purtător al antonimiei.

În cadrul celei de-a doua serii, foarte frecvent, cel de-al doilea termen nu există ca atare în limbă (cel puțin ca adjectiv). Aceştia apar în:

- cupluri prefixate: *concors*/*discors* (de la subt. *cor*), *consonus*/*dissonus* (de la *sonus*);

- cuplu format dintr-un termen prefixat şi un derivat: *barbatus*/*imberbis* (de la *barba*), *armatus*/*inermis* (de la *arma*), *formosus*/*deformis* (de la *forma*); nu toate cuplurile sunt complete: **–** /*illunis* (de la *luna*), **–** /*enormis*, *abnormis* (de la *norma*).

***in-*:** *inanimus* (*-is*)/*animatus*, *infamis*/*famosus*, *inops*/*opulentus*, *iners*/**–;**

dis-: *discors/concors*, *dissors*/**–;**

ue-: *uecors*/*cordatus*;

ex-, ***e-***: *excors*/*cordatus*, *expers*/**–,** *exsors*/**–,** *exspes*/**–,** *elinguis*/ recente *linguatus*, *linguax*, *linguosus*, *enormis*/**–,** *exsomnis*/**–;**

de-: *decolor*/**–,** *defamis*/**–,** *deformis*/*formosus***,** *degener*/*generosus*, *demens*/**–;**

ab-: *abnormis*/**–,** *amens*/**–;**

se- (***so-***): *socors*/*cordatus*;

adjectiv → adverb: *felix* / *infelix* → *feliciter* / *infeliciter*, *gratus* / *ingratus* → *grate* / *ingrate*;

substantiv → adverb: *poena* → *impune*;

adjectiv pozitiv simplu → adverb privativ: *deliberans* → *indeliberanter*;

cupluri adverbiale fără adjectiv: *sursus*/*deorsum*, *prorsus*/*rursus*.

SUBSTANTIVELE

adjective antonime → substantive antonime (sufixe abstracte, de calitate: *-ia*, *-tia*, *-tas*, *-tudo*):

in-: *immortalitas* (*immortalis*), *impietas* (*impius*), *infamia* (*infamis*), *inimicitia* (*inimicus*), *insipientia* (*insipiens*);

dis-: *difficultas* (*difficilis*), *discordia* (*discors*), *dissimilitudo* (*dissimilis*);

ue-: *uecodia* (*uecors*), *uesania* (*uesanus*);

de-: *deformitas* (*deformis*), *dementia* (*demens*);

ab- (***a-***): *absentia* (*absens*), *amentia* (*amens*);

se- (***so-***): *socordia* (*socors*).

substantiv/verb → substantiv antonim (parasintetice pe temă verbală sau nominală): *ignominia* ← *nomen*, *incuria* ← *cura*/*curo*, *inedia* ← *edo*, *infitiae* ← *fateor*, *infortunium* ← *fortuna*, *desidia* ← *sido*, *dedecus* ← *decus*/*dedecet*;

verbe preverbate → substantive antonime: *discessus* ← *discedo*, *disiunctio* ← *disiungo*;

cupluri cu 1 termen prefixat: *amicitia*/*inimicitia*; cu 2 termeni prefixați: *concordia* / *discordia*, *absentia* / *praesentia*.

VERBELE

cu preverbul care exprimă contrariul (şi preverbul *re-*); nu exprimă numai valoarea privativă, ci îşi pun în valoare polisemia:

de- (exprimă inversul unei mişcări, îndepărtarea, mişcarea de sus în jos): *decet* / *dedecet*, *exeo* / *ineo*, *scando*/*ascendo* / *descendo*, *struo* / *construo* / *distruo*, *iungo* / *coniungo* / *disiungo*:

Ø/***de-***: *hortor*/*dehortor*, *tego*/*detego*;

de-/***ad-***: *demoueo*/*admoueo*, *descendo*/*ascendo*;

de-/sub-: *despicio/suspicio*;
de-/con-: *destruo/construo*;
ex- Ø/***ex-***: *armo/exarmo, nodo/enodo*;
ex-/in-: *exeo/ineo*; *egredior/ingredior*;
re- Ø/***re-***: *claudo/recludo, cingo/recingo*;
re-/ad-: *renuo/adnuo*;
re-/pro-: *recedo/procedo, respicio/prospicio*;
re-/sub-: *refragor/suffragor*;
dis-
Ø/dis-: *cingo/discingo, placeo/displiceo*;
dis-/con-: *disiungo/coniungo, dissentio/consentio*;
ab- Ø/***ab-***: *orior/aborior*;
ab-/ad-: *abeo/adeo, absum/adsum*;
se- Ø/***se-***: *iungo/seiungo*;
se-/con-: *seduco/conduco, segrego/congrego*;

Uneori, preverbul nu mai este un component semantic, ci indică doar o operație: *deargento* « a jefui de bani », *decollo* « a decapita »; preverbul este, în aceste formațiuni, operator de inversiune, ca în *dehortor, enodo, recludo, aborior*.

Preverbele formează sinonime: *detego* ≡ *retego*.

Antonimele se grupează în cupluri:

– simetrice (1-1): *re-/pro-, dis-/con-*;

– asimetrice (1-2,3): *de-/ad-, sub-, con-* (*demoueo/admoueo, despicio/adspicio, suspicio, destruo/construo*).

HIPERONIMIA ŞI HIPONIMIA

I d e n t i t a t e a şi o p o z i ț i a un sunt singurele r a p o r t u r i p a r a d i g m a t i c e de sens care leagă între ele cuvintele. Există totodată o relație care asociază un termen mai spcific cu un termen mai general. Într-adevăr,

cea mai mare parte a cuvintelor, mai ales substantivele comune şi verbele, nu se aplică numai unui referent unic, ci unei clase de referenți şi, în general, mai multor referenți. De exemplu, lat. *passer* « vrabie » aparține clasei *păsărilor* (lat. *aues*). Având acelaşi referent, *passer* şi *auis* pot fi folosite ca un fel de sinonime, chiar dacă *auis* este mai general.

Această relație poate fi descrisă în termeni de gen şi specie. H i p e r o n i m i a desemnează relația de la gen la specie, iar h i p o n i m i a , relația de la specie la gen. Astfel, *auis* este un hiperonim al lui *passer* sau al lui *coruus*, iar *passer* şi *coruus* sunt hiponimele lui *auis*. Hiponim înseamnă „nume subordonat", iar hiperonim însemnă „nume superordonat".

Passer, *coruus*, *pica*, *ficedula*, *carduelis*, etc. sunt legate între ele printr-un element de bază, comun semnifictului lor, elementul *auis*, exact la fel cum *malum*, *prunum*, *pirum*, *cotoneum*, *ficum* au în comun elementul *pomum* « fruct ».

Un termen hiperonim poate înlocui, în orice context, oricare dintre hiponimele sale, în vreme ce reciproca nu este posibilă. În: *Vidi coruum*, *coruum* poate fi înlocuit prin *auem*, dar *Vidi auem* poate însemna că pasărea respectivă este o *carduelis*, o *pica* sau orice altă pasăre.

De asemenea, un termen hiperonim al altui termen, ca *auis* pentru *passer*, poate fi hiponim al unui al treilea termen, cum este *auis* față de *uertebratus*, care, la rândul său, poate fi hiponimul unui al patrulea, ca *uertebratus* față de *animal* « ființă vie, însuflețită, cu *anima* ». Aşadar, clasele sunt adesea cuprinse unele într-altele.

Prin urmare, relația de hiponimie impune o structură ierarhică a anumitor sectoare ale vocabularului. Astfel,

extinderea cuvântului *auis* este mai mare decât cea a lui *passer*; dar, invers, cuprinderea lui *passer* este mai mare decât cea a lui *auis*. Altfel spus, cu cât un sens este mai complex, cu atât referenții la care se aplică acesta sunt mai puțini. Sensul cuvântului *passer* comportă precizări absente din cuvântul *auis*. Deci hiperonimul este mai sărac semantic, dar mai bogat referențial decât hiponimele sale.

Raportul hiponimie-hiperonimie se află la baza definiției lexicografice numită „prin genul proxim" şi „prin diferența specifică". În acest tip de definiție, se dă mai întâi clasa generală căreia îi aparține cuvântul definit (*auis*), apoi se precizează trăsăturile specifice care deosebesc cuvântul definit de celelalte sub-clase ale aceleiaşi clase generale („pasăre micuță, cu penele cafenii vârstate cu negru").

Într-o limbă, într-un anume sector lexical, pot exista mai multe sau mai puține hiperonime în comparație cu altă limbă. Bunăoară, situația din franceză este diferită de cea din română în ceea ce priveşte cuvântul *scaun* (fr. *chaise*). În franceză, *chaise* este hiponimul lui *siège*, în vreme ce, în română, nu există un echivalent al lui *siège*. La rândul său, *siège* este hiponimul termenului *meuble* « mobilă », în vreme ce, în română, *scaun* se subordonează direct termenului *mobilă*. Mai departe, dacă ne întrebăm care este hiperonimul termenului *meuble*, nu găsim decât cuvântul *objet* « obiect », care desemnează, în mod destul de larg, orice realitate materială neînsuflețită (şi care se poate folosi şi abstract: obiectul unui studiu). Ne-am aştepta să găsim clasa intermediară a obiectelor fabricate, dar nu există niciun cuvânt curent care s-o desemneze.

În lexicul unei limbi naturale, pot exista „găuri lexicale". Această expresie desemnează absența unui termen aflat într-

o anumită poziție într-o structură dată dintr-un domeniu lexical.

O relație ierarhică puțin diferită este r e l a ț i a p a r t e - î n t r e g . În această relație se află: *nas* : *față*, *picior* : *trup* etc. În acest caz, se face uşor deosebirea dintre hiponimie şi relația parte-întreg. Am văzut că *vrabie* este un soi de *pasăre*, aşa cum *mărul* este un fel de *fruct*; dar este de la sine înțeles că *nas* nu este un fel de *față*, nici *picior* – un fel *trup*.

Această relație se poate aplica şi unor substantive abstracte (bunăoară *cinstea* este un fel de *virtute*), ca şi unor verbe (cum ar fi fr. *jardiner* « a grădinări », care implică şi *a uda, a săpa, a altoi, a plivi, a sădi, a semăna* etc). Fiecare dintre aceste verbe este un hiponim al verbului *a grădinări* şi denotă, în acelaşi timp, o activitate care face parte din cea denotată de *a grădinări*.

În această privință, latina este mai puțin exactă decât limbile moderne, deoarece, în latină, ansamblele şi abstracțiunile sau noțiunile generale (nume sau verbe) reprezintă un domeniul deficitar. Astfel, latina nu are un substantiv echivalent perfect al franțuzecului *visage* « față, chip », termenul *uoltus* desemnând fața ca loc de exprimare a sentimentelor (cf. diminutivul *uolticulus* « mină » şi adjectivul *uoltuosus* « care face grimase »; acelaşi lucru şi în cazul verbului *laborare*, care în seamnă « a trudi », fiind lipsit de caracterul neutru al verbului *a munci* (un există un echivalent latin al verbului *a grădinări*; în anumite contexte, *laborare* poate însemna « a ara », sens moştenit de franceză.

CAPITOLUL IV

SENS ŞI EFECTE DE SENS

SENS DE BAZĂ ŞI SENS CONTEXTUAL

Dacă un cuvânt poate avea mai multe sensuri, acestea sunt sensuri virtuale; într-un context dat, niciodată nu se actualizează decât unul dintre ele.

Fiecare cuvânt are un sens de bază şi un sens contextual[24]; contextul este cel care precizează sensul în *ipse a dextro* ***cornu*** [...] *proelium commisit* « el însuşi a început lupta din aripa dreaptă » (Caes. *BG*, I, 52, 2) sau în *Quae tametsi animus aspernebatur, insolens malarum* ***artium***, *tamen inter tanta uitia imbecilla aaetas, ambitione corrupta, tenebatur* « Şi, cu toate că sufletul meu, nedeprins cu apucăturile rele, le dispreţuia, vârsta mea prea plăpândă în mijlocul atâtor vicii, coruptă de setea de putere, a rămas legată de ele » (Sall. *B.C.*, III, 4); şi, în fiecare caz, cuvântul evocă un concept precis.

Cum am văzut, nu există ambiguitate în afara jocurilor de cuvinte sau a calamburilor. Regula un cuvânt pentru ficare sens rămâne imperativă, iar limba elimină posibilităţile de confuzie care s-ar putea produce în timpul dezvoltării sale. Aceasta este şi una dintre cauzele schimbărilor de sens.

[24] Terminologia folosită variază; unii autori vorbesc de *sens* şi *efecte de sens*, alţii de *sens* şi *semnificaţie*.

Orice cuvânt este legat de contextul din care îşi trage sensul; acest sens contextual poate să se confunde cu sensul de bază în cazul cuvintelor tehnice de tip *cerusa* « alb de plumb », *gemursa* « bătătură între degetele de la picioare », *promulsidare* « tavă pe care se servesc gutările la o masă » sau *fauis*(*s*)*ae* « cămări subterane la temple », a căror sferă contextuală este strict delimitată, dar, de cele mai multe ori, deosebirile de sens se desprind din context: *bate ouăle* nu este chiar acelaşi lucru cu *bate grâul* sau *bate grindina*, la fel cum *ferire parietem* « a lovi peretele », nu este acelaşi lucru cu *ferire uuas pede* « a călca strugurii cu piciorul » şi cu *feriri a serpente* « a fi muşcat de şarpe ». Faptul că nuanțele se precizează, iar cuvântul se realizează în asocieri conceptuale distincte, ca în *uiridis mons* « munte împădurit », *uiridis aetas* « uârsta tinereții », *uiridis caseus* « caş proaspăt », *uiridis sonus* « sunet viu », *uiridis Aegyptus* « Egiptul roditor », *uirides dei* « zeii marini », *uiridia edere* « a mânca legume » etc., divergențele contextuale, conduc la o sciziune a sensului de bază: *fullo,-onis* « piuar, curățitor de haine » şi *fullo,-onis* « specie de scarabeu, cărăbuş (care sare ca un piuar) » sau *lupinus* « de (piele de) lup » şi *lupinus* « nipralã, cafeluță » sunt simțite ca două cuvinte diferite şi fără nicio legătură.

SENS ŞI VALORI STILISTICE

Sensul de bază şi sensul contextual nu se suprapun; într-o situație dată, există totdeauna un singur sens, sensul contextual; în contextul său, cuvântului în corespunde o singură imagine conceptuală.

Dar, în acelaşi timp, se formează şi alte a s o c i e r i e x t r a n o ț i o n a l e, care, fără să altereze sensul, îl colorează. În *qui potest esse in eiusmodo trunco sapientia?* « cum poate exista înțelepciune într-un asemenea buştean? » (Cic. *de nat. deor.* 1, 30, 84) sau în *Quid rides, berbex?* « De ce râzi, batalule? » (Petr. *Sat.* 57, 2), sensul

(contextual) al lui *truncus* este « prost », dar cuvântul evocă, în acelaşi timp, prin asocieri destul de laxe, ideile de comic, de intenție satirică, chiar o anumită vulgaritate etc. În opoziție cu sensul, acestea sunt numite v a l o r i ; valorile sunt asocieri extrasemantice, care fac obiectul unei ştiințe speciale, stilistica. Totodată însă acestea rămân strâns legate de procesele semantice, fiind unul din factorii lor esențiali.

Aceste v a l o r i s t i l i s t i c e sunt de două tipuri. Pe de o parte, există cuvinte şi sintagme care exprimă emoțiile, dorințele, intențiile, judecățile locutorului (astfel, am decelat o intenție comică şi satirică în *truncus* şi *berbex*). Pe de altă parte, un asemenea cuvânt evocă un anume mediu; el nu ar fi folosit de toată lumea, unii nu l-ar folosi decât într-o situație determinată. Astfel, aceste cuvinte sunt asociate unui grup şi unui context social, căruia îi aparțin în mod obişnuit. Există, aşadar, v a l o r i e x p r e s i v e şi v a l o r i s o c i a l e sau s o c i o - c o n t e x t u a l e .

a) *Valorile expresive*

Am văzut că limba are o funcție logică sau cognitivă, servind să comunice cocepte care evocă în mintea interlocutorului imaginile ce se formează în propria noastră minte. Dar această comunicare noțională, care este scopul ştiinței sau al cunoşterii logice, nu este decât indirect scopul comunicării sociale, care este fundamental v o l i t i v ă : ne comunicăm gândurile pentru a obține anumite reacții. Nu e de ajuns să spunem *Te iubesc* sau *La atac!*; trebuie să comunicăm fervoarea acestei pasiuni sau importanța, urgența atacului. Cuvântul nu este lucrul şi nu-l evocă decât indirect, ca printr-un ecran; or, numai lucrul însuşi poate emoționa.

De aceea comunicarea conceptuală este însoțită de gesturi, mimică, inflexiuni ale vocii, care o întăresc şi ne e x p r i m ă î n m o d n a t u r a l emoțiile, dorințele, intențiile etc.

Unele dintre aceste s e m n e n a t u r a l e există în stare latentă în limba însăşi.

În *Miror plane patrem hic esse* există două noțiuni sub forma a două imagini conceptuale: prezența tatălui + marea mea surpriză. *Ecce pater!* sau *Patrem hic!* semnifică tot prezența tatălui, dar e x p r i m ă s p o n t a n surpriza, printr-o construcție care reproduce în mod natural mişcarea interioară, emoția pe care o provoacă această prezență, şi care, făcând-o concretă şi sensibilă, o autentifică şi îi conferă forță impresivă. Este o reacție spontană, inconştientă, neintenționată şi care nu aparține sistemului limbii; dar, din momentul în care este recunoscută puterea evocatoare a exclamației şi a elipsei, acestea pot fi folosite ca semne noționale. Totul ajunge, în mod convențional, asociat conceptului de surpriză, expresia păstrează reflexul originii ei naturale în asocieri subsidiare: surpriză + răsuflare întretăiată, tresărire fizică etc.; asocierea cu starea naturală de surpriză se păstrează, dar, prin semantizare, scade intensitatea emotivă [25].

Procesul este acelaşi în schimbările de sens expresive; o metaforă de tip *truncus* are tot o origine naturală şi spontană; apoi se ajunge să i se recunoască un sens convențional, dar care păstrează reflexul intenției satirice primare. Metaforele expresive se i n s t i t u ț i o n a - l i z e a z ă .

Acest lucru se petrece în contexte precum:

Petr. *Sat*. 63, 3: *ipsimi nostri delicatum decessit, mehercules* ***margaritum*** [...] *et omnium numerum* « a murit favoritul stăpânului nostru, un giuvaer, zău! [...] şi înzestrat cu toate calitățile » (sentiment de admirație); 44, 4: *o si haberemus illos leones, quos ego hic inueni, cum primum ex Asia ueni* « o, de-am avea acei lei, pe care i-am găsit eu când am venit din Asia! » (admirație + nostalgie +

[25] Cf. P. Guiraud, *op. cit.*[8], pp. 33-34.

indignare); 74, 13 *codex, non mulier* « o buturugă, nu o femeie » (dispreț).

Aşadar, valorile expresive sunt imagini subsidiare, care se suprapun peste sens; sunt asocieri extra-semantice de origine naturală.

b) *Valorile socio-culturale*

Pe de altă parte, cuvintele evocă imaginea celor care le folosesc de obicei şi a situațiilor în care sunt implicați aceştia.

Există valori sociale care îşi au originea într-un grup economic, profesional, regional etc., altele care țin de natura comunicării, de intențiile şi de situațiile locutorilor, de stil, de gen.

Fiecăreia dintre aceste categorii îi corespund cuvinte care-i sunt proprii şi care, fiindu-le asociate, le evocă în mintea noastră.

Aceste asocieri sunt naturale şi spontane; în actul vorbirii, un locutor îşi trădează involuntar originea socială, provincia, profesia, intențiile, atitudinea cu privire la interlocutor etc., prin asocieri pe care le fac cuvintele şi care se adaugă sensului acestora. Numai că, din momentul în care este recunoscută forța lor de evocare, acestea pot deveni procedee stilistice, mijloc de exprimare a unui aspect semantic particular. Şi valorile socio-contextuale sunt asocieri extra-semantice de origine naturală.

Bunăoară, o serie de particularități din vorbirea personajelor de la cina lui Trimalchio le trădează **originea** servila, condiția de liberți. Astfel, în povestirile lor rostite într-un marcat sociolect, aceştia îşi numesc fostul stăpân cu apelativul folosit de obicei de sclavi *ipsimus* (stăpâna fiind *ipsima*): Petr. *Sat*. 75, 11: *Tamen ad delicias ipsimi annos quattuordecim fui* [...] *Ego tamen et ipsimae satis faciebam* « Totuşi, vreme de paisprezece ani, i-am făcut poftele stăpânului meu [...] Cu toate acestea, o

satisfăceam şi pe stăpână »; 37, 3 *Ignoscet mihi genius tuus, noluisses de manu illius panem accipere* « Să mă ierte geniul tu, n-ai fi vrut să iei din mâna ei o bucată de pâine » (în epoca lui Petronius, referirea, într-o conversație, la Iuno sau la Geniul alcuiva era un semn al originii servile[26]).

Necioplitul Stratylax, din comedia plautină *Truculentus*, îşi trădează prin nenumărate fapte de limbă originea rustică: ex. 362-365 *AST. Comprime sis <e>iram. STR. E<r>am quidem hercle tu, quae solita's, conprime,* / *impudens quae per ridiculum rustico suades stuprum,* / *AST. <E>iram dixi: † ut decepisti: dempsisti unam litteram.* / *Nimis quidem hic truculentust* « AST. Struneşte-ţi mânia. STR. Mania stăpânei struneşte-i-o tu, că eşti învățată, pe Hercle, sfruntato, ce-n râs pe-un nepriceput de la țară-l îndemni la lucruri spurcate. AST. Mânia am zis, nu mania; te-ai înşelat: o literă-ai schimbat. Uf! Ăsta e bădăran din cale-afară » (insuficienta opoziție între /e/ şi /i/ şi altenanța acestor vocale în acelaşi cuvânt este o caracteristică a sabinismelor rustice). Iar Ganymedes, conviv la cina lui Trimalchio, hălăduise destulă vreme într-o **z o n ă** de limbă oscă, probabil campană, alături de prietenul său Safinius, a cărui amintire o evocă. Din diastratul popular provine şi adjectivul *nesapius* (*ne* + *sapio*, analogic lui *nescius*) folosit de Trimalchio însuşi. Foşti sclavi originari din zona orientală a Imperiului Roman (cum o arată şi numele lor cu rezonanță greacă sau orientală), convivii lui Trimalchio sunt mai familiarizați cu elina decât cu latina, ceea ce îi face să folosească mulți termeni greceşti; când se înfurie şi nu-şi mai supraveghează vorbirea, frecvența elenismelor sporeşte, ajungându-se uneori la formularea unor expresii idiomatice greceşti în cuvinte latine[27].

[26] Cf. Martin S. Smith, *Petronii Arbitri Cena Trimalchionis*, Oxford, Clarendon Press, 1975, p. 80.
[27] Cf. Florica Bechet, *O altă față a prostiei*, în *Studii Clasice* XXVI (1989), pp. 27-34.

Din **l i m b a j u l t e h n i c** al constructorilor provin expresii ca *ad amussim*, *ad lineam*, *ad normam*, *ad perpendiculum*, *ad regulam*, *ad unguem*, folosite ca procedee stilistice de autori ca Plaut, Varro, Cicero, Horaţiu, Apuleius, Aulus Gellius sau Macrobius: cf. Hor. *Sat*. 1, 5, 32 *ad unguem factus homo* « a ajuns un om desăvârşit ». Când face apel la asemenea expresii, folosite în mod obişnuit într-un diastrat de care se delimitează sau în argoul unei anumite meserii, Cicero ţine să exprime acest lucru: *pro Sest*. 115 *qui rumore et, ut ipsi loquuntur, fauore populi tenetur et ducitur* « care este ţinut şi condus de rumoarea mulţimii şi, cum spun ei înşişi, de fauoarea ei »; *in Cat. I* 6, 15 *Quot ego tuas petitiones ita coniectas, ut uitari posse non uiderentur, parua quadam declinatione et, ut aiunt, corpore effugi!* « De câte ori am scăpat de atacurile tale astfel date, încât păreau că nu pot fi evitate, doar printr-o mică înclinare şi, cum spun [gladiatorii], cu trupul (cu o mişcare a corpului) » (pasajul conţine, ca şi întregul discurs, mai mulţi termeni din limbajul gladiatorilor; dacă termeni ca *petere* « a ataca » (*petitio*), *obsistere* « a ţine piept », *uitare* « a para » *declinatio* « înclinare, fentă » par să fie instituţionalizaţi cu sensul din vocabularul luptătorilor – fiind probabil folosiţi şi în vocabularul militar –, în cazul unor formulări specifice (*corpore effugere*), autorul ţine să menţioneze sectorul profesional din care le preia; posibil ca, în diacronie, prin importantul aport al figurilor de stil poetice, să asistăm la instituţionalizarea acestei expresii: cf. Verg. *Aen*. V, 438 *Corpore tela modo atque oculis uigilantibus exit* « se fereşte de săgeţi doar cu o mişcare a corpului şi cu privirile atente », Quint. Curt. VI, 1, 4 *Alia tela clipeo excipiebat, corpore alia uitabat* « Unele săgeţi le înfrunta cu scutul, de altele se ferea cu o mişcare a corpului »).

Înclinaţiile, pasiunea lui Trimalchio pentru spectacolele de gladiatori şi pentru spectacolele din circ, rezultă un numai din faptul că asemenea lupte sunt reprezentate pe

fresca din portic, alături de scene din *Iliada* şi *Odiseia*, iar bogatul libert doreşte să-l însoţească şi după moarte, cerând să fie sculptate pe monumental său funerar toate luptele gladiatorului Petraites, ci şi din vocabularul lui, înţesat de termeni din sfera unor asemenea spectacole.

P. Guiraut[28] observă că, în cazul valorilor expresive, avem de-a face cu o asociere prin similitudine: apropierea unui nume de o mişcare sufletească naturală (elipsă, exclamaţie; cf. Petr. *Sat.* 57, 3 *Bellum pomum, qui rideatur alios!* « Grozavă poamă, [ăsta] care râde de alţii! »), o asemănare a unui lucru cu un alt lucru cu care este asociat (metaforă).

În cazul valorilor socio-contextuale, avem de-a face cu o asociere prin contiguitate; cuvântul s-a colorat din contactul cu un anume mediu, într-o anumită situaţie.

Dar, în ambele cazuri, avem de-a face cu o asociere secundară motivată care se adaugă asocierii primare convenţionale care acreditează sensul.

După cum am văzut, există o distincţie între exprimarea individuală (idiolect) şi cea comună tuturor vorbitorilor unei limbi, inclusiv la nivel fonetic (de exemplu, fonemul [e] este pronunţat diferit, [ę] sau [ẹ] în funcţie de regiunea de origine a vorbitorului, de momentul sau împrejurarea rostirii etc.). Sistemul, cel valabil pentru toţi vorbitorii, este limba, *langue*. Realizarea acestui sistem abstrat este actul de vorbire individual, *parole*. În sistem există elemente care permit crearea individuală de cuvinte (de exemplu plautinul *furinus*) şi înţelegerea acestora de către publicul ţintă.

Dicţionarele introduc în sistemul limbii fapte de vorbire, transpunând în sistemul limbii o imagine de moment, atunci când aceasta este recunoscută ca potrivită pentru a ilustra acea imagine şi este ratificată de vorbitori. Intrarea în dicţionar a unui termen apărut în asemenea condiţii marchează instituţionalizarea lui. Acest lucru s-a întâmplat,

[28] *Op. cit.*[8], p. 35.

bunăoară, cu verbul *eludere* care, în limbajul gladiatorilor, era folosit cu o accepție aparte « a se eschiva din fața loviturii adversarului, făcându-l să izbească în gol, a dejuca o lovitură, a eluda »: cf. Cic. *in Cat. I*, I, 1 *Quamdiu etiam furor iste tuus nos eludet?* « Cât timp se va mai eschiva din fața noastră această pornire furioasă a ta? ». În aceeaşi situație se află verbul *serpere* în sintagmă cu *rumor* (*rumor serpit*) sau adjectivul *uiridis*, desemnând culoarea ierbii, a vegetației viguroase, atribuit omului: asocierea, preluată de mai mulți indivizi şi ratificată de colectivitate, a intrat în sistemul limbii; după acelaşi tipar, Petronius (43, 7) foloseşte, cu referire la o persoană, adjectivul *corneolus*: *sed corneolus fuit, aetatem bene ferebat, niger tamquam coruus* « dar era zdravăn, se ținea bine la vârsta lui, negru ca pana corbului ».

În fiecare cuvânt se găsesc patru tipuri de asocieri: sensul de bază, sensul contextual, valoarea expresivă, valoarea socio-contextuală, conform următoarei scheme:

semantică	stilistică
sens de bază	valoare expresivă
sens contextual	valoare socio-contextuală

Careul reprezintă un cuvânt şi fiecare dintre cele patru căsuțe, o asociere particulară; în *furor iste tuus nos eludet*, cuvântul *furor* evocă:

1. Un sens de bază: pornire furioasă şi necugetată împotriva cuiva sau a ceva;
2. Un sens contextual: o manifestare violentă şi nefundamentată împotriva cuiva sau a ceva;

3. O valoare socio-contextuală: formula sugerează suita de acte de violență, puse în practică pe față sau în taină, de Catilina împreună cu ceilalți participanți la complotul împotriva republicii şi a consulului;

4. De unde rezultă o valoare expresivă, ideea unei suite de acte bazate pe violență, fără temei legal şi necugetate, în pofida unei organizări meticuloase şi coordonate, marcate de intenția de a merge până la capăt; şi un efect dramatic şi patetic, decurgând din discrepanța dintre numărul mare şi varietatea acțiunilor complotiştilor, disperarea temerității acestora, şi zădărnicirea repetată a acestor acțiuni de către măsurile luate de consul, zădărnicire care duce la paroxism disperarea conjuraților şi a căpeteniei lor.

În funcție de indivizi şi de împrejurări, se produc în interiorul cuvântului schimbări constante între aceste tipuri de asocieri. Funcția celor trei asocieri subsidiare este de a preciza şi a colora sensul de bază, dar, dezvoltându-se, acestea pot să-l deformeze, să-l acopere sau chiar să-l înlocuiască total; aceasta este problema alunecărilor de sens.

CREAȚIA SEMANTICĂ

Este locul să ne mai întrebăm încă o dată de unde vin cuvintele? Cum se instituie pactul semantic, acordul colectiv care asociază un nume cu un sens şi cu valori subsidiare care îl colorează?

Cuvintele sunt creații umane şi, totodată, ca majoritatea creațiilor omului, au viața lor proprie; noi le creăm, iar ele se creează. P. Guiraud[29] prezintă această creație printr-o comparație extrem de sugestivă: „De même dans un jardín on choisit les espèces, on sélectionne les graines, on plante, on greffe, on croise, on émonde, etc., et les plantes vivent, les unes prospères, les autres s'étiolent, certaines sont

[29] *Op. cit.*[8], p. 36.

étouffées par des voisins trop vigoureux, des hybridations naturelles s'opèrent, etc.".

Există astfel o creație conştientă şi o evoluție spontană a limbii.

Se creează cuvinte pentru a da nume lucrurilor, fie pentru că nu au nume, fie pentru că acela pe care-l au nu îi asigură în mod eficient funcția; funcția sa este, aşa cum am văzut, dublă: cognitivă sau semantică şi expresivă sau stilistică.

De unde o dublă modalitate de nominalizare: cuvântul fie desemnează în mod obiectiv un concept: *cant*(*h*)*erius* « (cal) jugan, mârțoagă », « orice obiect în formă de samar: spalier pentru viță, căprior (la acoperişul casei) etc.) »; *cohors* « ogradă (la fermă), curte (pentru vite, păsări) », « cohortă (a zecea parte dintr-o legiune, având 600 de soldați, câți se aprecia că ar intra într-o ogradă) », *testu* « capac la oala de lut », *gemursa* « bătătură sub degetul mic de la picior » etc.; fie colorează un concept prin asocieri expresive: *candor* « puritate, sinceritate, cinste », *agnella* « mioară, mieluşea, oaie mică şi drăguță ».

În ambele cazuri, limba dispune de mai multe mijloace:

a) Onomatopeele în care forma fonică reproduce sunetul desemnat: un clinchetit sau sunetul grav al trompetei (*taratantara*!), un clipocit sau un gâlgâit (*glutglut*!), un ciocănit sau un plesnet (*tuxtax*!), un țipăt sau un cântec de leagăn (*lalla lalla lalla*!), un cotcodăcit sau un cucurigat (*coco coco*!, *cucurru*!) etc., sau desemnează, printr-o asociere prin contiguitate, animalul sau lucrul care produce sunetul: *cicada* « greier », *ulula* « cucuvea », *upupa* « pupăză », *zinzala* « țânțar » dar şi *cicuta* « cucută » (plantă a cărei tijă goală pe dinăuntru este folosită ca un fluier), *gurgulio* « gâtlej » (denumirea reproduce sunetul scos de cineva care înghite cu lăcomie: gogâlț!)[30].

[30] Exemplele ne-au fost furnizate de lucrarea lui J. André despre cuvintele cu reduplicare.

Randamentul onomatopeei, în mod firesc limitat la domeniul sunetelor, rămâne slab în cadrul nominalizării noționale, de altfel exploatată de multă vreme.

Dimpotrivă, rolul v a l o r i l o r onomatopoietice este foarte mare în planul stilului, mai cu seamă al stilului poetic, care urmăreşte să valorizeze toate asocierile subsidiare latente între forma fonică şi sens; sunt asocieri nu numai între două sunete, ci, cum am văzut, asocieri mai subtile, între sunete, culori, sentimente. Desigur, exemplele pentru limba latină sunt extrem de numeroase; pentru a nu încărca textul acestei prezentări, ne oprim la unul singur: o secvență din cartea I a *Eneidei*, format dintr-un diptic, în prima parte fiind prezentată flota şi tovarăşii lui Eneas, scăpați de primejdii, înaintând liniştiți şi veseli pe o mare calmă, iar în cea de-a doua fiind descrierea furtunii năpraznice care se abate din senin asupra acestora, umplându-i de spaimă şi de desnădejde:

34-35 *Vix e conspectu Siculae telluris in altum*
uela dabant laeti et spumas salis aere ruebant.

81-91 *Haec ubi dicta, cauum conuersa cuspide montem*
impulit in latus; *ac uenti uelut agmine facto,*
qua data porta, ruunt et terras turbine perflant.
Incubuere mari totumque a sedibus imis
una Eurusque Notusque ruunt creberque procellis
Africus, et uastos uoluunt ad litora fluctus.
Insequitur clamoerque uirum stridorque rudentum;
eripiunt subito nubes caelumque diemque
Teucrorum ex oculis; ponto nox incubat atra;
intonuere poli et crebris micat ignibus aether
praesentemque uiris intentant omnia mortem.

b) Împrumuturile sunt cuvinte străine, venite, în general, împreună cu lucrurile pe care le desemnează; acestea sunt sursa unor valori stilistice atunci când rămân asociate țării sau mediului de origine, pe care continuă să le evoce.

Exemplificăm printr-un pasaj din comedia plautină *Poenulus*, în care, lăsând la o parte cuvintele cu lecțiune dificilă, apare, într-o suită de injurii, termenul de origine sardă (cf. Quint. 1, 5, 8) *manstruca* « haină de piele »; termenul împrăştie în text mirosul greu al pieilor de oaie sau de capră, Sardinia fiind desigur o zonă rustică, propice păstoritului; că personajul mirosea urât e în afară de orice dubiu, ideea fiind exprimată de-a dreptul hiperbolic în ultimul vers (pe lângă întregul context piscicol, cu înțepătoare arome de *garum*):

1309 *Ligula, i in malam crucem.*
Tune hic amator audes esse, hallex uiri,
aut contractare quod mares homines amant,
deglupta mena, sarrapis sementium,
manstruca, †halagorasama†, tum autem plenior
alii ulpicique quam Romani remiges?

c) Derivarea şi compunerea ne permit să fabricăm cuvinte plecând de la formele existente: bunăoară, la Petronius (38, 15) apare adjectivul *gausapatus*, derivat de la substantivul de origine greacă *gausapa*, ca *barbatus* de la *barba*; în aceeaşi situație se află termenul *abstinax* (42, 5), formațiune populară, colocvială, ca acelea care apar într-un întreg şirag la Plaut, *Pers*. 410: *procax*, *rapax*, *trahax* şi 421: *edax*, *furax*, *fugax*. Pe de altă parte, compusul *larifuga*, *hapax* petronian (57, 3) este construit după modelul oferit de *erifuga*.

Acesta este prin excelență procedeul nominalizării pure. Există însă şi creații sau întrebuințări stilistice: acesta este mai cu seamă cazul diminutivelor şi augmentativelor afective sau depreciative:

Petr. *Sat*. 47, 2: *Aliqua die te persuadeam, ut ad uillam uenias et uideas casulas nostras* « Într-o zi am să te conving să vii la moşie şi să vezi căsuțele noastre »; 38, 3 *obiter et uernaculae quae sunt, meliusculae a Graeculis fient* « între timp, şi [albinuțele] ce sunt de pe-aici or să se facă mai

bunişoare de la cele grecoteie »; 38, 6 *Reliquos autem collibertos eius caue contemnas. Valde sucos*[*s*]*i sunt* « Pe ceilalți tovarăşi ai lui, liberți ca şi el, să nu-i disprețuieşti. Au foarte mult cheag »; 57, 8 *Ecce magister tuus, homo maior natus: placemus illi. Tu lacticulosus, nec mu nec ma argutas, uasus fictilis, immo lorus in aqua, lentior, non melior* « Uite, profesorul tău, om mai în vârstă: el ne place. Tu, un amărât cu caş la gură, nu poți să legi două-n tei, oală de lut, ba, mai degrabă, curea în apă: mai moale, nu mai bun ».

d) Un ultim procedeu este transferul de sens care constă în desemnarea unui concept printr-un nume care aparține deja altui concept; prin a s e m ă n ă r i de formă, de culoare, de funcție cu un alt obiect, căpriorii casei sunt numiți *cant*(*h*)*erius*, iar gențiana galbenă, *cicenda*, formă regresivă de la *cicendula* « sfeşnic » (cu care seamănă); asocierea se face prin c o n t i g u i t a t e , când se ia în considerare întregul pentru parte sau producătorul pentru produs: *Falernum bibit* « bea falern », în loc de vin de Falern.

Aceste schimbări de sens au un rol deosebit de important în nominalizarea stilistică, caz în care acestea devin punctul de plecare pentru o alunecare ulterioară a sensului de bază.

Aşadar, ***o r i c e c r e a ț i e l e x i c a l ă e s t e t o t d e a u n a m o t i v a t ă***, ea bazându-se pe asocieri extra-convenționale, asocieri naturale între semnificant şi semnificat (onomatopee, tropi), asocieri interne (morfologice sau paronimice).

Numai că această motivație etimologică nu este necesară pentru transmiterea sensului de bază, care se sprijină pe o asociere convențională şi rămâne în permanență susceptibilă de a se şterge.

Astfel ieşim din domeniul creaţiei conştiente, deoarece ştergerea motivării rezultă dintr-o evoluţie şi dintr-o alunecare spontană a sensului.

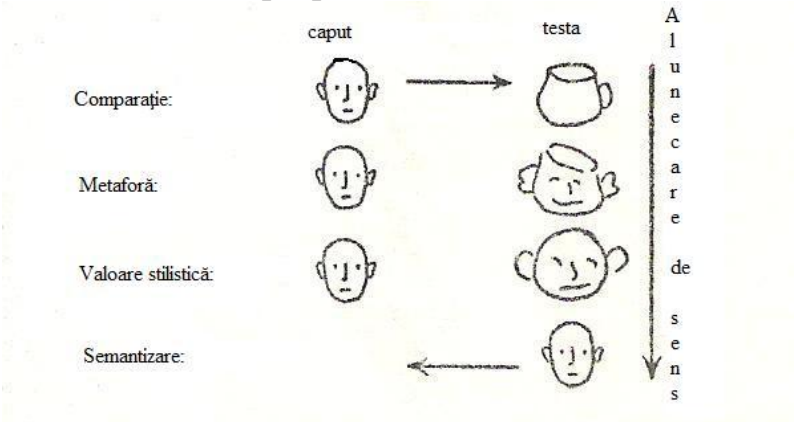
EVOLUŢIA SEMANTICĂ

Nominalizarea semantică sau stilistică este un act creator şi conştient. După ce a fost creat cuvântul, prin transfer de sens sau în orice alt mod, sensul său poate evolua spontan; şi într-adevăr, acesta evoluează aproape în toate cazurile.

După cum am văzut, un cuvânt este un complex de asocieri. E de ajuns ca una dintre acestea să se dezvolte, ca să influenţeze sensul şi să sfârşească prin a-l altera, a-l acoperi şi, în cele din urmă, prin a-l înlocui.

Testa « cochilie » (o[strakon) > fr. *tête* este, la origine, o metaforă stilistică prin asocierea capului (*caput*) cu un « vas de lut » (*testa*); este o metaforă vulgară cu intenţie comică şi satirică pe care o regăsim în toate limbile (cf. rom. *bostan*, *dovleac*, *tigvă* etc., fr. modernă *citron*, *patate*, *cafetière* etc.).

Urmează apoi o alunecare a relaţiei asociative după următoarea schemă propusă de P. Guiraud:

– mai întâi, comparaţie, adică asocierea a două imagini autonome, capul alături de oală, o ţeastă ca o oală (*testa*);

– apoi, metaforă sau suprimarea celor două imagini, capul se înscrie în oală, o țeastă care este o oală;

– apoi, valoare stilistică; imaginea oalei se şterge şi nu mai rămâne decât asocierea vagă cu ceva comic şi grosolan, o țeastă rotundă şi rudimentară;

– în cele din urmă, cuvântul se semantizează; reflexul expresiv este acoperit; cuvântul *testa* desemnează un concept pur şi înlocuieşte *caput*.

Totuşi, acesta din urmă supraviețuieşte, în franceză, cu o valoare socio-contextuală; este un arhaism, un cuvânt nobil: *chef*, „une tête blanchie sous le harnois"; în timp ce, la stânga cuvântului *tête* semantizat, *poire*, *cassis*, *citron* apar ca termeni care poate îl vor elimina într-o zi.

Această alunecare de sens se observă chiar în cadrul latinei, nu în trecerea de la latină la franceză: cf. Aus. *Epigr*. 72 *testa hominis, nudum iam cute caluitium* « capul omului, o chelie despuiat deja până la piele »; Cael. Aur. *chron*. 1, 6 *membrana quae testam circumtegit* « membrana care înveleşte capul »; glose: *testa*: *caput uel uas fictile* « țeastă: cap sau vas de lut ». Trecerea de la sensul *cochilie* la *craniu*, *cutie craniană*, apoi la *cap* îşi are pandantul în gr. kovgco" « cochilie » şi « craniu » (Lycophron 1105) şi în germ. *Kopf* < lat. *cup*(*p*)*a* « butie, butoi ».

Se observă că, în cazul lui *caput* înlocuit de *testa* > fr. *tête*, există o deplasare în interiorul careului asocierilor semnificante: *testa* > *tête* a trecut din căsuța « valoare expresivă » în căsuța « sens de bază »; *caput* > *chef* de la « sens de bază » a trecut la « valoare socio-contextuală ».

O altă deplasare foarte frecventă şi foarte naturală este cea de la sens contextual spre sens de bază, ca în fr. *frites*, unul dintre sensurile cuvântului (*pommes de terre frites*) sau în lat. *cruentus* « cu ochii înroşiți de sânge » > rom. *crunt* (→ (*a*) *se încrunta*), *încruntat*, care a sfârşit prin a le elimina pe celelalte.

În cazul substantivului *follis* « sac sau băşică de piele umflată cu aer », dar şi « foale (ale pântecelui, ale

plămânilor) » (cf. Macrob. *Deuorata in follem uentris recondere* « a pune bine cele înghițite în foalele pântecelui », Iuu. 7, 111 *tunc immensa caui spirant mendacia folles* « atunci bojocii lui găunoşi scot pe gură nişte minciuni gogonate », rom. *foale* « pântece »), întâlnim, în cazul românei, trecerea de la un sens contextual, prin elipsă, la sens de bază. Pe lângă aceasta, cum *follis* « foale de suflat în foc » poate apărea cu valoare expresivă, metaforică (precum în Aug. *Serm*. 127, 1 *adhuc tumes, follis umflatus?* « te mai şi sumeţeşti, băşică umflată? », gloss. *uacuus follis* « gogoaşă goală », sau, cu forma *follus*, *Vita Caes. Arel*. *folle homo, quid mentiris?* « om fără minte, ce minți? »), se înregistrează şi trecerea de la valoarea expresivă la sensul de bază « nebun » (*follis* > fr: *fou* « nebun »).

Se poate înregistra şi trecerea de la valoare socio-contextuală la sens de bază (cf. lat. *imperator* « general, comandant suprem al armatei » > « împărat, conductorul suprem al statului », lat. *miles* > rom. *mire,* lat. *sclauus* « sclav » > « (de neam) slav »).

Astfel, sensul cuvintelor rezultă dintr-un dublu proces: nominalizarea şi evoluția spontană a valorilor semantice; cele două fenomene sunt complementare şi independente, dar ele trebuie distinse. Nominalizarea este un act creator şi conştient de origine individuală, în acelaşi timp, discontinuu: un individ creează un cuvânt, care-şi asumă instantaneu funcția în virtutea unei convenții a colectivității; dimpotrivă, deplasarea este inconştientă şi progresivă: există un acord colectiv, dar neexplicit, iar noul sens sfârşeşte prin a se impune, printr-un drept de fapt, puțin câte puțin, până în momentul în care îl acceptă dicționarul.

Există, aşadar, pe de o parte, o creație individuală, motivată, conştientă şi discontinuă; pe de altă parte, o diseminare colectivă, inconştientă şi progresivă, din care rezultă ştergerea motivării.

Se observă rolul pe care îl joacă schimbările de sens în acest dublu proces, în acelaşi timp sub forma unui transfer semantic sau stilistic la nivelul creației individuale şi a unei alunecări la cel al diseminării colective.

De aceea nu trebuie să ne mire faptul că ştiința sensului cuvintelor, la început, a putut să se limiteze aproape în exclusivitate la studiul schimbărilor de sens, pînă la a i se identifica, ceea ce nu este cazul în semantica actuală.

CAPITOLUL V

POLISEMIA ŞI SCHIMBĂRILE DE SENS

Când un cuvânt capătă un sens nou, acest sens nu-l înlocuieşte pe cel vechi, ci cele două sensuri coexistă. Acelaşi termen se poate folosi, pe rând, cu sensul propriu şi cu cel figurat (cf. lat. *gemma* « mugure » şi « piatră prețioasă », cu sensul restrâns şi cu cel lărgit (cf. lat. *homo* « individ » şi « om ca specie »), cu sensul concret şi cu cel abstract (cf. lat. *putare* « a curăța » şi « a socoti »). Sensul se precizează din context, atât pentru locutor, cât şi pentru cel care ascultă: *mollis* « moale, care nu e dur », « moale, care nu e aspru », « blând », « molatec » (cf. şi sensurile adjectivului *uiridis*, analizat mai sus).

Anticii credeau că prin cuvânt se ajunge la esența lucrurilor, de aceea căutatu sensul propriu al cuvântului, oricare ar fi fost concepția lor despre apariția limbii. Ei considerau că fiecare cuvânt avea un sens primordial (găsit de poeții arhaici, precum Ennius) şi orice abatere de la acest sens este o decădere. Astfel, printre cuvintele cărora autorii antici le-au căutat sensul originar se numără şi *gemma*, cu sensurile amintite mai sus. Cicero a văzut legătura dintre sensuri, dar a inversat cronologia, considerând că țăranii

romani au comparat mugurele cu o piatră prețioasă, numindu-l *gemma*. E limpede că, pentru a discerne care sens este mai vechi trebuie sa recurgem la istoria limbii. Iată o seamă de termeni latini, dintre cei mai vechi, cu evoluția sensului lor:

laetus, felix (1) « roditor », (2) « vesel, fericit » (cf. P. F. 81, 26 *felices arbores Cato dixit, quae fructum ferunt, infelices quae non ferunt*);

ago (1) « a mâna vitele la păşune » (sens concret), (2) « a acționa »;

cernere (1) « a cerne », (2) « a deosebi, a discerne, a vedea »

causa (1) « motiv, cauză », (2) « proces » (termenul a intrat în limbajul juridic, dar primul sens este mai vechi, deoarece acesta s-a gramaticalizat, *causa* funcționând ca postpoziție cu sensul « din cauză ».

Sensurile se pot îmbogăți sau pot sărăci, chiar se pot schimba, când dispare sensul primar:

passer « vrabie » → rom. *pasăre*, sp. *pajaro* – lărgire de sens;

familia « totalitatea sclavilor/persoanelor unei case » → rom. *femeie* – restrângere de sens;

iecur ficatum « ficat de gâscă umplut cu smochine » → rom. *ficat*, fr. *foie*, sp. *higado* etc.; *aqua fontana* « apă de izvor » → rom. *fântână*, fr. *fontaine*, it. *fontana* – lărgire prin elipsă.

I. Retorica: un inventar descriptiv

Schimbările de sens au fost descrise chiar din Antichitate, iar studiul lor constituie o parte importantă a retoricii;

schimbările de sens sau tropi sunt « figuri de cuvinte », care formează, împreună cu celelalte figuri (figurile de vorbire, de construcție, de gândire), procedeele stilistice, adică modalități de exprimare mai pitoreşti, mai vii, mai energice, ceea ce am numit, în capitolul anterior, « valori expresive ».

Teoria tropilor, care datează de la Aristotel, a cunoscut o dezvoltare considerabilă în perioada alexandrină şi latină. Gramaticii latini enumeră paisprezece specii: metafora, sinecdoca, metonimia, epitetul, alegoría, enigma şi ironia, împărțite în perifrază, hyperbaton şi hiperbolă.

În toate timpurile au existat ezitări în definirea, clasificarea şi terminologia folosită în cazul valorilor expresive, care, cu toate acestea, au supraviețuit până în zilele noastre, traversând retorica medievală şi clasică.

Cei dintâi semanticieni, precum Darmesteter, Şăineanu şi Bréal, văd în sinecdocă, metonimie şi metaforă tipurile de bază ale schimbărilor de sens. Mai cu seamă metafora a făcut şi continuă să facă obiectul a numeroase studii.

Cuvinte ca metaforă, ironie, hiperbolă, eufemism sunt şi acum noțiuni şi termeni curenți. Iar analize mai recente, ca acelea întreprinse de Stern şi Ullmann, deşi bazate pe criterii noi, păstrează şi ele, în cadrul schemelor propuse, principalii tropi.

II. Forma logică a schimbărilor de sens

Primii semanticieni – Darmesteter, Bréal, Paul – grupează tropii într-un cadru logic, în funcție de fenomenul ilustrat: restrângere, extindere sau transfer de sens.

Sinecdoca şi elipsa constituie cazuri de restrângere sau de extindere de sens; restrângere când se ia partea pentru

întreg, specia pentru gen etc.; extindere – în cazurile contrare.

Metonimia şi metafora sunt transferuri de sens.

Această schemă, aflată într-o formă completă în lucrarea lui Darmesteter *La vie des mots*, oferă avantajul simplității şi coerenței şi introduce o ordine logică în inventarul vechii retorici.

III. Forma semantică a schimbărilor de sens

Analiza semantică propune noi criterii de clasificare şi o nouă terminologie, punând în evidență caracteristicile procesului semantic: pe de o parte bipolaritatea semnificantului şi semnificatului, pe de alta, natura psiho-asociativă a legăturii acestora, sub o formă dublă, similaritate şi contiguitate.

Pentru exemplificarea schimbărilor de sens din latină, preluăm clasificarea propusă de G. Stern[31], care cuprinde cel mai complet inventar al acestora, realizat din punct de vedere cauzal şi funcțional şi în conformitate cu triunghiul lui Ogden şi Richards[32].

Autorul distinge două categorii de schimbări lingvistice: schimbările externe şi schimbările interne.

Primele îşi au originea în schimbarea referentului sau a lucrului numit, fără schimbarea numelui. Astfel, continuăm să numim *atom* « ceea ce nu poate fi tăiat » elementul despre care astăzi ştim că este compus, la rândul său, din alte elemente mai mici. În acelaşi fel, în franceză, *plume*

[31] *Meaning and Change of Meaning. With Special Reference to the English Language*, Göteborg, 1931.

[32] Cele trei elemente care formează triunghiul sunt: referința sau conceptual semnificat, simbolul (în acelaşi timp al formei semnificante şi al imaginii acustice) şi referentul sau lucrul numit.

continuă să numească un obiect care nu mai este o pană, iar în latină *liber* numeşte mereu suportul scrierii, chiar şi multă vreme după ce nu se mai scria pe scorță de copac (cf. p. 52), numind astazi « cartea » în mai multe limbi romanice.

Acest fenomen nu afectează, cel puțin în aparență, sistemul limbii. Apare aici, cum observase deja Darmesteter, un fenomen de „uitare", o ştergere a motivării etimologice.

Dimpotrivă, schimbările lingvistice afectează direct limba. Acestea constituie o schimbare efectivă a cuvântului sau a sensului în interiorul sistemului.

Stern distinge trei tipuri principale:

1. Schimbarea relației verbale sau nominale (schimbare a formei);

2. Schimbarea relației referențiale sau schimbare a sensului;

3. Schimbarea relației subiective dintre cuvânt şi subiecții vorbitori.

Iată toate categoriile de schimbări:

SCHIMBĂRI EXTERNE: Substitiția (obiectivă, cognitivă, subiectivă).

SCHIMBĂRI LINGVISTICE:

I. Schimbări ale relației verbale (sau nominale):

1) Analogie (combinatorie, corelativă, fonetică).

2) Scurtare (trunchiere, elipsă).

II. Schimbări ale relației referențiale (a sensului):

1) Nominalizarea (compunere şi derivare, transfer intenționat, figuri).

2) Transfer neintenționat.

III) Schimbarea relației subiective dintre cuvânt şi locutori.

1) Permutare.

2) Adecvare.

ANALOGIA se bazează pe identitatea legăturii dintre doi referenți. Aceasta poate fi m a t e r i a l ă , atunci când se bazează pe identitatea de radical a unui grup flexional şi derivațional sau de sens a unui grup noțional (ex. analogic perechii *informis – deformis*, alături de *insomnis* se creează *desomnis*; când capătă identitate de sens cu conjunția *et* « şi », prepoziția *cum* « cu » se foloseşte în locul acesteia: cf. *Florus cum Fructo, CIL* IV 581). Între cuvinte cu funcție identică (timp, mod, caz) există analogie r e l a ț i o n a l ă . Materială sau relațională, analogia prezintă trei tipuri:

a) A n a l o g i e c o m b i n a t o r i e în refomulări morfologice (derivare, compunere, flexiune): ex. analogic adjectivului *nescius* se creează *nesapius*; analogic compusului *bipalium* se formează *bisaccium* sau, analogic cu *bimyxis*(*Liber pontificum*), se creează *bilychnis*; analogic verbelor tematice, cu desinența *-o* la persoana I a indicativului, se încearcă regularizarea verbului *sum, esse, fui* (într-o inscripție târzie citim *Iulia Batonis so*, ca în spaniola sud-americană: *yo soy, tu sos*).

b) A n a l o g i e c o r e l a t i v ă , când se dă unui referent un nume legat prin semnificația sa de un alt nume din limbă (sinonimie) sau dintr-o limbă străină (calc semantic): ex. *codex* « buturugă » folosit cu sensul figurat al numelui *truncus* (sinonim) sau folosirea, prin calc semantic, a termenului latin *lar* cu sensul grecescului h{rw" (*lare Aineia* Degr. 1271).

c) A n a l o g i e f o n e t i c ă, implicând schimbarea unui nume datorată asemănării fonetice: contaminare, etimologie populară: ex. din contaminarea termenului *patera* (pop. *patara*) cu *patacinum* rezultă *pataracina* (Petr. *Sat*. 41, 10), iar, prin etimologie populară, *postumus* devine *posthumus*.

SCURTAREA se prezintă sub două forme:

a) S c u r t a r e p r i n t r u n c h i e r e, tip rom. *prof, mate, tragico-comic* > *tragicomic*, fr. *auto, ciné*. Pentru latină nu putem decât presupune, că în limbajul copiilor (ca în gr. ma` = mavmma/h, gr. sicil. pa~") sau în cazul anumitor termeni argotici sau regionali (poate praenestinul *conea* < *ciconea*, *cucurbita* > *curbita* > germ. *Kurbis*), apărea acest tip de scurtare. Altfel, nu cunoaştem decât scurtări datorate unor fenomene fonetice, care au dus la reduceri mai mult sau mai puțin drastice ale corpului fonetic al unor termini sau la accente insolite: ex. *madidus* > **maddus* > *matus* (Petr. Sat. 41, 12), *Arpinátis* > *Arpinás*, *illíce* > *illíc*, *deórum* > *deúm*.

b) S c u r t a r e p r i n e l i p s ă s a u o m i t e r e a unuia din termenii unei expresii compuse, tip fr. *frites* din *pommes de terre frites* sau *capitale* din *ville capitale*: ex. *patres et conscripti* « (senatori) patricieni şi înscrişi » sau *uectigal aes* > *uectigal* « impozit », *uia strata* > **strata* > it. *strada*.

NOMINALIZAREA constă în acordarea unui nume nou unui concept. Aceasta poate fi

a) N o m i n a l i z a r e i n t e n ţ i o n a t ă şi conştientă, când se formează un termen nou prin compunere şi derivare,

cum sunt termenii plautini *uaniloquus* sau *mendaciloquus*, ori petronianul *cornucopiosa*.

b) T r a n s f e r i n t e n ț i o n a t şi non-figurativ în metafore pur noționale precum *upupa* « târnăcop », *unio* « ceapă (cu un bulb, în comparație cu usturoiul, care are mai mulți „căței") ».

c) F i g u r i d e s t i l e x p r e s i v e, litotă (*uecors*, *uesanus* « smintit », *uegrande* « male grande »), hiperbolă (*opulentissimus*, *conucopiosa*) şi, mai ales, metaforă stilistică (*hircus* « desfrânat », (*cana*) *culex* « curtezan (bătrân) plictisitor »), eufemism (*mustella*, (*animam*) *ebullire*) şi ironie (*bellum pomum*).

TRANSFERUL r e g u l a t (în opoziție cu transferul intenționat) se bazează pe identitatea înfățişării (*folium* « frunză » → « foaie de hârtie » Macrob.), de funcție (*ostium* « intrare în casă, uşă » → « gură de vărsare » sau de situație (*pes mensae*, *caput montis*/*papaueris*) între doi referenți.

PERMUTAREA rezultă din schimbarea ideii pe care şi-o face locutorul despre referent, căruia îi observă doar anumite caracteristici, fie că-i vede numai materia (*argentum* « argintărie », « bani »), partea unui întreg (*carina* « corabie »), productorul/regiunea de proveniență în locul produsului (*murex* « scoica din care se extrage purpura » → « culoare purpurie », *crocum* « şofran » → « parfum de şofran », *Falernum* « vin de Falern », *Chorintia* « vase de Corint », *phasiana* (*auis*) « fazan, pasărea din Phasis ») etc., în această categorie intrând sinecdoca şi metonimia din vechea retorică.

ADECVAREA este un soi particular de de permutare, care se produce atunci când se percepe o n o u ă c a r a c t e r i s t i c ă a referentului; astfel, *cornu* denumea (prin sinecdocă) şi un instrument de suflat, făcut dintr-un corn de animal; apoi motivația etimologică se şterge şi caracteristica principal a instrumentului *cornu* apare calitatea sa de a scoate sunete, de unde *cornu* « trompetă militară », care un mai era făcută din corn, ci din metal; *crocum* desemna la început parfumul extras din planta galbenă cu acelaşi nume; apoi a apărut mai importantă culoarea florii, iar *crocum* a ajuns să desemneze culoarea galbenă sau diverse obiecte galbene.

CAUZELE SCHIMBĂRILOR DE SENS

Sensul se schimbă pentru că unui concept i se dă un nume în mod deliberat, în scop cognitiv sau expresiv: lucrurile s u n t n u m i t e .

Sensul se schimbă pentru că una dintre asociații este secundară (sens contextual, valoare expresivă, valoare socială) şi alunecă progresiv peste sensul de bază, înlocuindu-l: sensul e v o l u e a z ă .

În primul caz, avem de-a face cu o schimbare individuală, conştientă şi discontinuă; în cel de-al doilea, cu o schimbare colectivă, inconştientă şi progresivă; în ambele, cu o modificare în structura asocierilor psihice ce formează sensul şi valorile cuvântului.

I. NOMINALIZAREA

Limba îşi asigură dubla funcție, cognitivă şi expresivă, prin nominalizare.

Există o n o m i n a l i z a r e c o g n i t i v ă atunci când lucrul primeşte un nume, fie pentru că nu are unul, fie pentru că acela pe care-l are îi asigură prost funcționarea.

Există o n o m i n a l i z a r e e x p r e s i v ă când se creează un cuvânt destinat să desemneze lucrul cu o anumită înfățişare.

Pe de altă parte, se creează cuvinte pentru a asigura un randament mai bun comunicării: ea devine mai e c o n o m i c ă atunci când se omite o parte din cuvinte sau când comunicarea este trunchiată; mai l i m p e d e când se elimină sau se înlocuiesc cuvinte care riscă să creeze confuzii.

1. *Nominalizarea cognitivă*

Una dintre modalitățile nominalizării cognitive este schimbarea sensului; se dă unui lucru un nume care aparține deja altuia, cu care este asociat: asociere prin asemănarea în cazul metaforei, asociere prin contiguitate în cazul sinecdocei şi al metonimiei.

M e t a f o r a reprezintă una dintre modalitățile constante de nominalizare populară.

Mai ales plantele, animalele, instrumentele îşi schimbă numele: marea este plină de cățeluşe (*canicula* « câine-de-mare »), lupi (*lupus* « costrăş »), vulpi (*uulpes marina* « vulpe-de-mare »), cai (*equus bipes* « hipocamp, cal-de-mare »), boi (*bos*), viței (*uitulus marinus* « focă »), purcei

(*porcus*/*porculus marinus* « marsuin »), berbeci (*aries*); corbi (*coruus*), păianjeni (*aranea*), rândunici (*hirundo* « rândunică-de-mare »), stele (*stella marina* stea-de-mare »); grădina, de stropi de mare (*ros marinum*/*maris* « rozmarin »), lei (*leo* « gura-leului »), țapi (*hirculus* « odoleană »), copite (*ungula* « copita-calului »), limbi de bou (*lingua bubula* « limba-boului ») ori de câine (*lingua canis*/*canina* « limba-câinelui »), ochi (*oculus*), fiere (*fel terrae* « lumânăriță »), gogoloaie (*pila Nursina* « nap »); atelierul, hambarul sau magazia, de ciocuri sau dinți (*rostrum*/*dens aratri* « fierul, brăzdarul plugului »), colți de lup (*hirpex* « grapă »), ciocănitori (*upupa* « târnăcop »), căpriori (*capreolus* « căprior (suport), săpăligă »), lupi (*lupus* « mic fierăstrău de mână »), sandale (*solea* « teasc »).

Trupul omenesc este sursa unui foarte mare număr de metafore cognitive: *caput columnae*, *collum lagenae*, *oculus pauonis* « ochi pe coada păunului », *aures aratri* « cormanele plugului », *dens pectinis*, *frons aedium*, *brachium maris*, *pes ueli*, *ossa olearum* etc.

Pe de altă parte, acestea joacă un rol important în denumirea noțiunilor abstracte care sunt asociate cu obiecte sau procese concrete: *putare* « a curăta » → « a socoti », *pensare* « a cântări » → fr. *penser*, it. *pensare* « a gândi », *spiritus* « suflare » → fr. *esprit* « spirit » (evoluție identică: *animus*), *comprehendo* « a prinde laolaltă » → fr. *comprendre* etc.

În toate aceste cazuri, nominalizarea este motivată; trebuie desemnate o ființă sau un lucru puțin folosite (la origine) şi care sunt asociate cu o alta/un altul mai bine cunoscut(ă) care îi seamănă: *upupa* este târnăcopul de spart piatră care are forma crestei sau a ciocului pupezei; de

asemenea, noțiunile abstracte sunt greu de reprezentat şi de aceea ele sunt asimilate unor operații concrete,

În cazul s i n e c d o c e i şi al m e t o n i m i e i lucrul primeşte numele unui alt lucru cu care se găseşte în contact: întregul şi partea, producătorul şi produsul, instrumentul şi acțiunea etc.; iar transferul îşi are originea într-o elipsă.

2. ***Nominalizarea expresivă***

Nominalizarea cognitivă descrie lucrul actualizându-i c a r a c t e r i s t i c i l e o b i e c t i v e (formă, funcție, relații etc.) care îl definesc; nominalizarea expresivă desemnează lucrul în raport cu cel care vorbeşte şi exprimă v a l o a r e a afectivă, deziderativă, estetică, morală pe care i-o atribuie locutorul.

Nu numai că este identificat obiectul, ci, în acelaşi timp, sunt exprimate valorile extra-noționale care colorează sensul.

„Une « chèvre » (de scieur) – spune P. Guiraud[33] – est un instrument d'une certaine forme; « un bouc » est un individu d'un certain aspect et d'un certain caractère; mais il y a en plus dans le second exemple intention ironique et dépréciative".

Acelaşi lucru l-am putea spune despre termenii latini *capreolus* « căprior (suppport) », pe de o parte, şi *hircus* « om împuțit, desfrânat » (cf. Pl. *Cas*. 550 *hirqui improbi edentuli*) sau *lupus* « mic fierăstrău de mână » şi *canis*, termen injurios, care desemnează un om ticălos şi murdar (cf. Petr. *Sat.* 74, 9 *Fortunata ... maledicere Trimalchioni coepit et purgamentum dedecusque praedicare, qui non contineret libidinem suam. Ultimo etiam adiecit: « canis »*).

[33] *Op. cit*[8], p. 58.

Termeni precum *upupa* « târncop », *stellio* « şopârlă cu pete galbene ca nişte stele », *crotalia* « cercei cu mai multe perle, care în mişcare, izbindu-se una de alta, scot un sunet ca de mic crotal » ţin de nominalizarea cognitivă. *Asinus* « om prost, nătărău », *lupa* « pațachină, cățea », *uacerra* « buştean, tâmpit », *stellio* « om prefăcut, înşelător » sunt de domeniul nominalizării expresive.

Studiul acestor valori expresive ca atare aparține stilisticii; dar semantica nu le-ar putea ignora, deoarece se află la baza schimbărilor de sens ca urmare a evoluției lor şi a ştergerii motivării originare.

Evaluarea estetică sau morală este sursa principală a acestui tip de nominalizare, care se realizează fie prin metaforă (*oculus, ocellus* « ființă sau lucru prețios ca lumina ochilor, comoară », *animula* « sufleţel (despre o persoană iubită) », *melculum* « dulceață, scumpete », *palumbulus* « hulubaş (termen de mângâiere) », *turturilla* « turturică (despre un om moleşit, galeş) », *uappa* « om stricat, depravat » etc.), fie prin formații diminutivale şi augmentative cu valoare afectivă (pe lângă diminutivele metaforelor de mai sus, *uxorcula* « nevestică », *ancillula* « slujnicuță », *casula* « căsuță », *ensiculus aureolus* « săbioară aurie », *homuncio* « omuleț, biet om », *turgidulus* « umflățel », *meliusculus* « bunişor, bunuț », *uetulus* « bătrâior », *peditastellus* « un prăpădit de pedestraş », *libraliolus* « scriba uilis et miser », *Graeculus* « grecotei »; *gulo* « mâncău », *senecio* « bătrânel », *nebulo* « om de nimic, trântor, şarlatan », *ebriosus* « beţivan », *mulierosus* « muieratic », *obnoxiosus* « servil » etc.). Diminutivele pot indica, în egală măsură, afecțiunea, prețuirea, dar şi disprețul; augmentativele au mai ales sens ironic şi

depreciativ. Procesul rămâne psiho-asociativ: diminutivarea evocă ideea de micime, delicatețe, blândețe sau, dimpotrivă, slăbiciune, meschinărie (cf. rom *scriitoraş*, *muieruşcă*; mărimea, idea de forță, răutate, monstruozitate, urâțenie, josnicie (cf. rom. *omoi*, *băboi*, *slugoi*, *zgripțuroi*). Instinctul depreciativ, înclinația spre denigrare şi satiră, specifice spiritului popular, joacă un rol deosebit în aceste tranferuri.

Am văzut locul ocupat de metaforele depreciative de tip *testa* « hârb » în limbajul popular şi argotic.

Împrumuturile din limbile străine sunt adesea contaminate de o xenofobie cvasi-universală (ex. *Graeculus*, *Poenulus* - cf. rom. *venetic*, *grecotei*, *bulgăroi* –, *Opicus* « de neam osc », « necioplit, grosolan, incult », *calo* « rândaş », *scurra* « filfizon » - cuvinte etrusce). Lucrurile păstrează adesea reflexul provenienței lor: *parabolari* > fr. *parler*, *fabulari* > sp. *hablar*, de unde fr. *habler* care nu înseamnă altceva decât « a vorbi în spaniolă ».

3. *Forța emotivă subconştientă*

Formațiile expresive, scoțând în evidență rolul afectivității în schimbările de sens, confirmă analiza funcțională a semnificației; limba are o funcție dublă, în acelaşi timp instrument al comunicării cognitive şi modalitate de expresie.

Orice emoție violentă, mânia, iubirea, entuziasmul etc., face să țâşnească pe neaşteptate cuvinte neprevăzute, imagini originale; pasiunea şi inspirația sunt marile surse ale creației stilistice (a se vedea mulțimea de termeni expresivi, cu încărcătură semantică deosebită, folosiți în capitolele 57-58 ale *Satyriconului*, unde creația lingvistică se dezlănțuie sub impulsul furiei personajelor).

Pe de altă parte, emotivitatea ce transpare în limbaj are un caracter subconştient; cuvintele nu ne exprimă numai emoțiile, ci şi obsesii difuze, nefixate, de cele mai multe ori inconştiente şi chiar refulate prin interdicții individuale sau sociale. Această forță emotivă subconştientă este una dintre sursele schimbărilor de sens.

Există în fiecare colectivitate teme privilegiate, „sfere de gândire" care țin de mediul acesteia, de activitatea ei, de împrejurări şi care prezintă, în plan secund, ecouri ale conştiinței colective, colorându-i gândirea.

4. *Tabu şi eufemism*

Cuvântul este un complex de asocieri. Un termen care desemnează ceva neplăcut sau înspăimântător nu evocă numai acel lucru, ci şi totalitatea împrejurărilor în care apare acesta, judecățile peiorative sau depreciative ori temerile care-l însoțesc; mai mult, în unele cazuri, se crede că numele lucrurilor evocă şi atrag prezența lucrului nominalizat. De aceea, i se caută un substitut.

Moartea stârneşte frică şi jenă, de aceea vorbitorii evită expresia prea crudă sau nu vorbeşte de funie în casa spânzuratului. De aici sumedenia de parafraze, mai mult sau mai puțin expresive, folosite pentru desemnarea acestui act: *animam expirare* (unde *anima* îşi regăseşte sensul originar), *animam agere*; când asemenea formulări îşi pierd expresivitatea, apare sintagma plastică din *animam ebullire* (în care este evocată imaginea sugestivă a apei care fierbe, tranformându-se în mici bule care urcă la suprafață şi, odată ajunse acolo, se sparg); *obire diem supremum*, care înseamnă « a ieşi în calea ultimei zile », ajunge *obire* « a muri », de unde substantivul *obitus* « moarte »; *e*/*de uita*

decedere « a se retrage din viață » « a muri, a deceda ». Acelaşi lucru şi în cazul omorului: *occidere* (*ob* + *cadere*) « a apune », *interire, perire* « a merge până la capăt ».

Boala un este decât *infirmitas* « neputință » (cf. *infirmus, inualidus*), *passio* « suferință », *causa* « situație », iar o maladie aducătoare de spaime, ca epilepsia, vine de la zei şi se numeşte *morbus diuinus*. În general, boala e socotită ca venind din afară, din alt tărâm sau de la alt neam (cf. fr. *mal italien* « variolă »). Aceleaşi spaime le stârneşte şi nebunia, astfel încât, pentru latină, nici un se ştie dacă a existat vreodată un termen propriu care s-o denumească: cel cu mințile duse este *de-mens, in-sanus, ue-sanus*. Sărăcia, evitată de toată lumea, este evitată şi în exprimare, termenul propriu *pauper* fiind înlocuit cu *tenuis* « subțire, fragil », *humilis* « umil, de rând », *mediocris* « cu stare de mijloc » (cf. rom. mişel < lat. *miser* « nenorocit »).

Aceste substitute se numesc e u f e m i s m e şi se bazează pe un proces psiho-asociativ deosebit, deoarece, în acest caz, nu mai trebuie motivată o asociere, ci, dimpotrivă, trebuie ruptă. Se evită cuvinte care pot evoca o imagine obscenă, la fel cum „prețioasele ridicole" evitau cuvântul *inculquer* din pricina grupului de sunele /*cul*/, iar o orhestră americană pudibondă, care era un sextet, îşi spunea cvintet, din aceleaşi motive pentru care, o persoană din mediul monastic germanofon numără *ein, zwei, drei, fier, fünf, pfui, Teuffel!, sieben* …

P. Guiraud constată că unul dintre procedeele cele mai obişnuite este înlocuirea unui cuvânt inconfortabil cu formațiuni savante, despuiate de valoare expresivă: omul nu *asudă*, ci *transpiră*; şi tot aşa: secrețiile trupului său sunt *urină, flegmă* etc. Prin metonimie şi sinecdocă, un lucru

interzis sau ruşinos este asociat cu elemente contigui: *baie*, *toaletă* (locul cu *toales* « ştergare », complet şters pentru un român), încăperea închisă unde curge apa (*water-closet*: complet şters în *WC*), *telefon* sau „locul unde şi împăratul se duce pe jos” (cf. vechiul *umblătoare*). Constatăm că acelaşi lucru se întâmplă şi în latină, unde, pentru aceleşi nevoi, se folosea *matella* « oală » → « oală de noapte, oliță » sau un termen străin (echivalentul WC-ului), *lasanum* (din grecescul lavsanon « scaun de bucătrie, scaun perforat în orificiul căruia se aşezau vasele cu fundul rotund sau ascuțit ».

Aceste figuri se combină cu elipsa, abrevierea sau trunchierea; pentru a se şterge asocierea, apar cuvinte noi, care se refac fără încetare.

Originea t a b u -ului este diferită; un mai avem de-a face cu o simplă asociere, ci cu o identificare a numelui cu lucrul: numele diavolului este diavolul însuşi, iar tabuurile lingvistice interzic numele tuturor lucrurilor blestemate şi primejdioase în limbile primitivilor, care se bazează pe forme prelogice ale gândirii; acestea au lăsat numeroase urme în limbile evoluate şi chiar în cele moderne. Astfel, spune P. Guiraud, „dans bien de campagnes, encore aujourd’hui, on ne prononce jamais le nom du renard ou de l’épervier; c’est « la bête », « il », « Lui », « ça »: « ça a emporté trois poules cette nuie »” (p. 61).

Un alt procedeu constă în îmblânzurea spiritului animalului periculos, numindu-l printr-un pseudonim: un animal de temut pentru poiata oricărui țaran, dar şi pentru puterile lui magine, este *nevăstuica*, referent pentru care oamenii au căutat un nume de alint: lat. *mustella* « şorecica », fr. *belette* « frumuşica », it. *donnola*

(« domnița »), sued. *jungfru* « fata » – formații diminutivale aproape în toate limbile, forme eufemistice cu echivalente în germană, engleză, daneză, spaniolă, portugheză etc.

5. *Economia*

Economia în vorbire, condiționată de principiul minimului efort, este o altă sursă a schimbărilor de sens.

Suprimăm în discurs tot ceea ce nu este indispensabil comunicării.

E l i p s a este forma cea mai obişnuită a acestui proces. « La ville capitale de la France » devine « la capitale de la France », apoi « la capitale »; *caractere italice* devine *italice* etc.

Latina oferă un număr foarte mare de cuvinte în care funcționează elipsa: pe lângă menționatele *aqua fontana*, *iecur ficatum*, *uia strata* şi *phasiana* (*auis*), am mai putea menționa numele diverselor fructe şi arbori exotici: *malum Persicum* → *persicum* « piersică », *Persica malus*/*arbor* → *persicus* « piersic »; *prunum Armeniacum* → *armeniacum* « caisă », *Armeniaca arbor* → *armeniaca* « cais »; *malum cotoneum* « măr de Kydonea » → *cotoneum* « gutuie » (forma *cotoneum* se explică printr-un intermediar etrusc) etc.

Elipsa este legată de context, iar contextul face inutile anumite precizări.

Economia poate ataca şi cuvintele în sine, caz în care se produce t r u n c h i e r e .

Un tip aparte de economie se produce în limbile tehnice, care favorizează abrevierile de tip UNESCO sau NATO. Asemenea abrevieri se practicau încă de pe vremea romanilor: e de ajuns să menționam *SPQR* (abrevierea

formulei constituționale romane *senatus populusque Romanus*).

Elipsa, trunchierea, abrevierea îşi au originea în limbile de grup, care, prin el însuşi, delimitează contextul. Apoi, sensul socio-contextual se dezvoltă şi depăşeşte limitele grupului, antrenând o schimbare a sensului de baza.

6. *Claritatea comunicării; conflictele omonimice*

Am văzut că, în limbă, un concept putea avea mai multe nume (sinonime) şi acelaşi complex sonor putea semnifica mai multe concepte (omonime); comunicarea se acomodează cu polisemia, deoarece în discurs cuvântul se găseşte totdeauna plasat într-un context care-i precizează sensul: un se ajunge să se confunde niciodată *corpul omenesc, corpul de armată* şi *corpul delict,* la fel cum un se confundau *uiridis mons, uiridis aetas* şi *uiridis caseus*.

Se poate ajunge însă la situația în care avatarurile evoluției fonetice şi semantice sfârşesc prin a produce forme al căror sens se poate confunda în acelaşi context; atunci apare c o n f l i c t u l o m o n i m i c. În acest caz, limba tinde să reacționeze renominalizând unul dintre cele două concepte cu forme antagonice.

Un exemplu clasic, oferit de Gilliéron, arată cum, în gasconă, evoluția fonetică a dus la omonimia numelui pisicii (lat. *cattus* > *gat*) şi al cocoşului (lat. *gallus* > *gat*). Cum, într-un context precum *le chien a étranglé le gat*, apărea ambiguitatea, acidul spirit țărănesc a comparat vicarul cu un cocoş în mijlocul găinilor, iar cocoşul a fost numit *bigey* « vicar », unul dintre cele două omonime dispărând.

Cu siguranță asemenea conflicte omonimice au antrenat numeroase schimbări de sens.

Astfel, verbele latine *molere* « a măcina » şi *mulgere* « a mulge » au ajuns în franceză omonime, cu forma *moudre*. Limba a păstrat numai *moudre* cu sensul « a măcina », în locul celuilalt verb specializând, prin restrângere de sens, verbul *trahere* « a trage, a târî », care devine *traire* « a mulge ».

Tot Gilliéron demonstrează rolul u z u r i i f o n e t i c e. Astfel, un cuvânt cu corp fonetic mic riscă, în urma evoluțiilor fonetice, să ajungă aproape lipsit de corp fonetic; în acest caz, limba recurge la un sinonim dintr-un alt palier (termen dialectal sau popular, împrumut, derivat expresiv, metaforă). Este cazul verbului *edo*, care, dacă judecăm, pe de o parte, în conformtate cu textele târzii şi cu vulgarisme, pe de alta, luînd în considerare mărturia limbilor romanice, a fost înlocuit fie prin derivatul mai puternic *comedere* (sp. *comer*), fie prin termenul popular expresiv *manducare* « a mesteca » → « a mânca » (fr. *manger*, it. *mangiare*, rom. (*a*) *mânca*). În aceeşi situație se află şi numele albinei (Ac. *apem*), care, în franceză a fost înlocuit fie cu provensalul *abeille*, fie cu diminutivul *avette*, fie cu metafore de tipul *mouche à miel*, *mouche*, *mouchette*, iar în română a fost înlocuit fie cu metafora de tipul celei din franceză (*muscă*), fie printr-un termen nou, provenit probabil, prin elipsă, din sintagma *musca aluina* « muscă de stup », *albină*.

II. EVOLUȚIA SENSULUI

Nominalizarea prin transfer de sens este un act conştient al locutorilor care înzestrează un concept cu un sens, în mod deliberat şi cu scopuri determinate; sunt cu totul altceva

alunecările de sens care se petrec de la sine în interiorul limbii.

1. ***Evoluția referentului***

Evoluția tehnicii, a instituțiilor, a obiceiurilor a dus la numeroase schimbări de sens sau, în orice caz, la schimbarea raporturilor dintre semnificant şi conținutul său noțional. Aceasta este o consecință a arbitrarului semnului lingvistic care rezultă din estomparea motivării etimologice. Anticii numeau această figură catachreză sau abuz.

Schimbările de sens care rezultă de aici sunt de trei tipuri:

a) S c h i m b ă r i a l e n a t u r i i r e f e r e n t u l u i

Este cazul celor mai multe produse tehnice. Hârtia (fr. *papier* < lat. *papyrus*) nu se mai face din frunze de papirus, *pergamentul* nu mai este un produs din Pergam, bumbacul (*bombacis* ← *bombyx*) nu este făcut de viermii de mătase, orologiul e o maşinărie complicată şi nu mai funcționează cu apă (forma s-a schimbat, funcția s-a păstrat) şi multe altele; chiar şi termenii care se referă la diferite instituții acoperă alte realități, de la guvernare, care nu mai este anticul *gubernare* « a conduce o corabie », la matrimoniu, care ilustrează o cu totul altă realitate.

b) S c h i m b a r e a c u n o ş t i n ț e l o r p e c a r e l e a v e m d e s p r e r e f e r e n t

Ştiința ne dezvăluie noi aspecte ale realității şi, când nu se creează cuvinte noi, conținutul celor vechi se modifică. Atomul nu mai este cel al lui Pytagora, electrictatea nu mai este cea a lui Fraklin, orele nu se mai măsoară ca în Antichitate, dar ne facem siesta (fr. *sieste* < lat. *sexta* (*hora*)) după prânz (engl. *noon* < lat. *nona* (*hora*)) şi continuăm să spunem că soarele *apune* (*adponere*) şi *răsare*

(**resalire*), chiar dacă ştim că acest fenomen se datorează mişcării de rotație a pământului.

c) Schimbarea atitudinii noastre subiective față de referent

Odată cu împrejurările, cu experiența, cu obişnuința, cu diferitele curente de propagandă, ideea pe care ne-o facem despre *democrație*, despre *republică* sau despre *libertate*, aşa cum s-au schimbat ideile oamenilor despre *creştinism* şi despre ce reprezintă un *păgân* (< lat. *paganus* « sătean »). În plus, există cuvinte care țin de o anumită generație, un anumit grup, o anumită țară, cuvinte pe care traducătorii ar trebui să le păstreze în limba de origine, pentru că orice transpunere le-ar trăda conținutul (căci *hetaira* nu e tocmai o curtezană, *aedilis* nu e tocmai primar, (*seruus*) nu e nici şerb, nici iobag, nici mujic, *uilla rustica* nu e nici conac, nici ranch, nici hacienda, *haruspex* nu dă cu bobii etc.).

2. *Estomparea motivării etimologice*

Am văzut cum imaginea inițială *testa* « oală » se şterge, lăsând un nou cuvânt care înlocuieşte termenul *caput*. Această semantizare a valorilor stilistice este cea mai importantă sursă a evoluției semantice, afectează cea mai mare parte a cuvintelor şi le slăbeşte sensul; în acest fel, *gehenna* « tortură » devine, încet-încet, fr. *gêner*, iar *formidabil* nu mai produce nicio spaimă (*formido*), nici încruntatul cel *crunt* (< *cruentus* « însângerat ») nu mai are ochii injectați de vinişoare sângerii.

3. *Stratificarea socială*

Ceea ce numim limbă este, în realitate, formată din diferite stadii de limbă: există limbi ale stilurilor, ale genurilor, ale mediilor etc.

În special limbile grupurilor sociale prezintă, fiecare dintre ele, caracteristici distincte, care țin, în aceleşi timp, de modul de viață şi de activitatea economică şi tehnică a grupului. Există, după expresia lui Meillet[34], s t r a t i f i c ă r i s o c i a l e ale limbii.

Anumite cuvinte care au un sens g e n e r a l sunt un bun comun al colectivității; cele mai multe dintre ele au mai multe sensuri contextuale, fiecare constituind un sens privilegiat pentru diferite grupuri; în sfârşit, unele aparțin în exclusivitate unui grup, au un sens s p e c i a l (cuvintele tehnice).

Trecând de la un grup la altul, sensul cuvântului se modifică; aceste „împrumuturi sociale" constituie – aşa cum spune Meillet – principiul fundamental al schimbărilor de sens. Mişcarea e dublă: un cuvânt special este adoptat de ansamblul colectivității, dimpotrivă, un cuvânt general poate fi părăsit de un grup, ceea ce antrenează cristalizarea sensului contextual special pe care îl are în interiorul grupului. Există g e n e r a l i z a r e sau s p e c i a l i z a r e a cuvântului.

Lat. vulg. **adripare* (*ad* + *ripa*) > fr. *arriver* este la origine un termen de navigație cu semnificația « a atinge malul »; acesta se generalizează cu valoare stilistică, care, estompându-se, dă sensul « a atinge un punct oarecare (nu numai malul) ». Se observă că g e n e r a l i z ă r i i , care este

[34] A. Meillet, *Comment les mots changent de sens*, în *Année sociologique*, 1905-1906.

o lărgire a sferei sociale a cuvântului îi corespunde de cele mai multe ori o l ă r g i r e de sens, o lărgire a ariei sale referențiale, în vreme ce s p e c i a l i z a r e a antrenează o r e s t r â n g e r e . Cuvinte precum *ponere*, *cubare*, *mutare* au suferit o specializare socială, sensul contextual « a depune ouă, a se oua » al fr: *pondre*, respectiv « a cloci » (fr. *couver*) şi « a năpârli » (fr. *muer*) găsindu-se l a ț a r ă într-o situație privilegiată şi eliminând sensul de bază. Unul dintre contexte se întâlneşte în proverbul *Vulpes pilum mutat, non mores*.

4. *Contaminarea*

Când două cuvinte se găsesc în contact, pot acționa unul asupra altuia; aceasta este c o n t a m i n a r e .

Contaminarea poate fi de origine ***s i n t a c t i c ă***, două cuvinte întâlnindu-se în anumite construcții. Bunăoară, fr. *rien*, *pas*, *point*, *personne* nu sunt negative din punct de vedere etimologic. *Personne* este o *persona*, *rien* este un lucru (*rem ne*; în fr. v. se mai spunea încă *la rien* (*la chose*) *que j'aime le plus au monde*), *pas* este un *passus*, *point* este un *punctum*; dar, aceste cuvinte găsindu-se de cele mai multe ori în propoziții negative, iar gramatica începând să interzică folosirea fără *ne*, limba populară a sfârşit prin a zice *j'ai rien fait*, *je sais pas* etc., la fel cum, în româna populară şi dialectală, se zice *nu ştiu neam*.

Contaminarea poate fi ***f o n e t i c ă***; atunci are loc încrucişarea a două forme, ca în „corciturile" populare sau în calambururi. Unele dintre acestea pot intra în limbă, mai ales în colectivitățile bilingve, unde confuziile dintre cele două idiomuri se pot produce cu uşurință: astfel, din încrucişarea dintre lat. *altum* şi germ *hoch*, ambele cu sensul

« înalt » s-a format fr. *haut*, iar *craindre* din lat. *tremere* şi celt. *krem*; după cum rom. *nătărău* este rezultatul încrucişării dintre sl. *netengŭ* « leneş » şi lat. *reus* « vinovat ».

Contaminarea poate fi ***s e m a n t i c ă*** , ca în lat. *directum* şi *derectum*, rom. *considerare* şi *considerație*, fr. *recouvrir* şi *recouvrer*, ale căror sensuri sunt adesea confundate.

Bilingvismul favorizează mai ales contaminarea sub formă de c a l c u r i ; astfel, lat. *mundus* « podoabă, lume, univers celest » pare să fi suferit, în mai multe etape, influența gr. kovsmo". Contaminările semantice pot fi greu de sesizat când nu alterează nici forma, nici sensul de bază al cuvintelor; dar, sub o formă mai discretă, ele joacă un rol important în viața unei limbi. În multe cazuri există o contaminare latentă, subtilă, dar care nu încetează şi, în timp, sfârşeşte prin a apăsa asupra valorii cuvântului şi, uneori, asupra sensului. Probabil că situațiile cele mai rare sunt acelea în care această apăsare latentă provoacă şi modificarea formei. Bunăoară n-am fi avut cum şti că termenul *curculio* « gărgărița grâului » era apropiat în mintea vorbitorilor antici (prin atracție paronimică) de *gurgulio* « gâtlej », dacă n-am fi avut mărturia limbilor romanice (fr. *gourguillon*, it. *gorgoglio*, sp. *gorgojo*) şi o informație culeasă din comentariile lui Servius la *Georgicele* lui Vergilius (1, 186) *curculio per antistoichon dictum, quasi gurgulio, quoniam paene nihil est nisi guttur*; este cunoscută voracitatea acestei insecte.

5. *Etimologia populară*

Etimologia populară sau etimologia falsă (se mai numeşte şi atracție paronimică) este o formă de contaminare, o confuzie în spiritul persoanelor puțin cultivate, care le face să atribuie cuvântului o origine şi o formație fantezistă. Aceasta îi modifică fără tăgadă valoarea şi, uneori, atrage chiar o schimbare de sens. Astfel, fr. *souffreteux* (< lat. *suffractus* « rupt ») este apropiat în mod greşit de *souffrir*, la fel cum rom. *fortuit* (< lat. *fortuitus* « întâmplător ») capătă sensul paronimului său *forțat*, iar *lucrativ* (în sintagma *atelier lucrativ* < lat. *lucratiuus* « care aduce câştig (*lucrum*) ») este apropiat de verbul (*a*) *lucra* şi i se atribuie sensul de « atelier în care se lucrează ».

Şi în acest caz împrumuturile şi bilingvismul interpretările: gr. ojreivcalko" devine *orichalcum*, apoi, prin atracție paronimică, *aurichalcum*, la fel cum germ *Sauerkraut* « varză acră » devine în fr. *choucroûte*, iar engl. *country dance* « dans țărănesc » devine *contredanse*.

III. CLASIFICĂRILE CAUZELOR

Numărul şi complexitatea cauzelor care produc schimbările de sens impun o clasificare a acestora. Cea mai simplă şi cea mai coerentă a fost considerată, de-a lungul anilor, cea propusă de A. Meillet, căreia, în timp, i s-au adus unele corecții, fără însă a-i schimba structura de bază.

a) C a u z e i s t o r i c e sau schimbări petrecute în ştiință, tehnică, instituții, obiceiuri; acestea produc

schimbări ale lucrurilor sau schimbări ale numelor şi nu afectează decât indiect sistemul limbii. Acest grup este acceptat de majoritatea semanticienilor;

b) C a u z e l i n g v i s t i c e sau schimbări datorate unor cauze fonetice, morfologice sau sintactice: contaminare, etimologie populară, conflicte omonimice şi elipsă;

c) C a u z e s o c i a l e : „împrumuturi sociale" şi schimbări ale sferei sociale a cuvântului, specializare sau generalizare care antrenează o schimbare a sferei sale semantice (restrângere sau extindere);

d) C a u z e p s i h o l o g i c e : expresivitate căutată, tabuuri şi eufemisme, forță emotivă (nu există în clasificarea lui Meillet);

Această clasificare nu trebuie să mascheze, în simplitea sa, marea varietate a schimbărilor de sens văzută atât din punctul de vedere al tipurilor formale, cât şi din acela al cauzelor care le produc, pe lângă complexitatea lor funciară. O schimbare de sens este rareori simplă. Astfel, evoluția verbului *trahere* > fr. *traire* este rezultatul specializării sociale a seriei *ponere* > fr. *pondre*, *cubare* > fr. *couver* etc.; dar *traire* este mai înainte un substitut metaforic al verbului *moudre,* implicat într-un conflict omonimic.

Cea mai mare parte a schimbărilor de sens este rezultatul unor procese multiple. Un exemplu concludent îl reprezintă cazul termenului rom. *ficat*. În latină, această noțiune era desemnată prin cuvântul *iecur*, dar exista la Roma un fel de mâncare deosebit de răspândit: ficat cu smochine (dacă nu cumva era ficatul unei gâşte hrănite cu smochine), *iecur ficatum*, devenit, prin elipsă, *ficatum*, în acelaşi mod în care *pommes de terre frites* devine *frites*; apoi, în latina populară, *ficatum* a sfârşit prin a desemna orice fel de ficat şi organul

în general; în cazul fr. *foie* explicația se complică prin faptul că această formă presupune un *fĭcatum*, cu un *ĭ* scurt, în vreme ce în latina clasică termenul are *ī* lung, ceea ce reprezintă o schimbare fonetică neregulată şi neexplicată.

Sunt evidente dificultatea, valoarea ipotetică şi primejdiile unei asemenea analize, în momentul în care lipseşte cea mai mică verigă.

Se pune întrebarea dacă, în aceste condiții, este posibil să se stabilească legi semantice, lucru destul de îndoielnic.

În măsura în care legătura semnificantă este pur convențională n-ar fi cu putință existența unor legi, cel mult legi semiologice. Dar cuvintele sunt totdeauna m o t i v a t e din punct de vedere etimologic, iar evoluția lor ulterioară se datorează unor din c a u z e care pot fi identificate şi definite; deci crearea şi evoluția unui cuvânt sunt d e t e r m i n a t e , ceea ce implică noțiunea de l e g e .

Numai că, aşa cum am văzut, această d e t e r m i n a r e r ă m â n e l i b e r ă , iar naşterea sau destinul unui cuvânt pot fi prevăzute tot atât de puțin ca naşterea şi destinul unui individ.

Cel mult pot fi desprinse, ca în sociologie, t e n d i n ț e : ştergerea motivării, eliminarea conflictelor omonimice, metaforizarea noțiunilor abstracte, expansiunea sau atracția temelor psiho-sociale privilegiate, principiul minimului efort etc. se regăsesc în toate epocile şi în toate limbile, dar nu sunt verificabile decât în ansamblu; o explicație poate fi dată în fiecare caz particular, pentru că există o cauză a oricărui fenomen, dar această cauză nu este niciodată necesară. Astfel de fenomene nu sunt legi, ci t e n d i n ț e s t a t i s t i c e .

CAPITOLUL VI

STRUCTURA LEXICULUI

I. LIMBĂ ŞI STRUCTURĂ

Până aici am privit legăturile dintre concept şi forma semnificantă izolat, aşa cum se face inventarul unui mobilier. Dar limba constituie un tot, un organism în care valoarea fiecărui element depinde nu numai de natura şi de forma sa proprie, ci şi de locul şi relațiile acestuia în ansamblu.

Limba este comparată, în mod obişnuit, cu trupul omenesc, constiuit din celule, care formează țesuturi, din care sunt formate organele (inimă, plămâni etc.), grupate, la rândul lor, în sisteme (circulator, respirator etc.), întregul formând s t r u c t u r i coerente, în care toate elementele şi grupurile de elemente sunt dependente unele de altele.

Datorăm originalității şi revoluției lingvisticii saussuriene faptul de a fi arătat că limba este o structură. Acest punct de vedere a condus la studiul structural al sistemului sunetelor (fonologia); apoi, a pătruns tot mai mult în sintaxă şi, mult mai târziu, a început să deschidă noi perspective în semantică.

Pe de o parte, dicționarele de rădăcini şi de familii gramaticale, pe de alta, dicționarele ideologice stabilesc existența unor structuri formale şi conceptuale în interiorul lexicului. Totodată, analiza semnificației dovedeşte că orice creație, fie ea morfologică (derivate şi compuse) sau semantică (contaminare, etimologie populară, schimbare de sens), se bazează pe a s o c i e r i î n t r e c u v i n t e .

Saussure a arătat că, legate între ele, cuvintele formează un sistem, în care fiecare îşi capătă v a l o a r e a din locul pe care-l are în raport cu celelalte. Din păcate, Saussure nu a avut timpul să dezvolte noțiunea pe care a propus-o, aceea de „rețea asociativă". Dar bazele lingvisticii structurale erau deja puse.

II. CÂMPURILE LINGVISTICE

Jost Trier, în lucrarea sa *Der detsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes* (Heidelberg, 1931) a studiat cuvintele în legătură cu sectorul conceptual al înțelesului şi a arătat că acestea constituie un ansamblu structurat în interiorul căruia fiecare este dependent de celelalte.

Trier consideră că prin conceptele noastre se acoperă întregul câmp al realului asemenea pieselor unui puzzle, fără a se lăsa vreun gol şi fără a se produce suprapuneri. Rezultă de aici faptul că orice schimbare a granițelor unui concept antrenează o schimbare a conceptelor vecine şi, în consecință, a cuvintelor care le exprimă. Astfel, cuvintele formează „câmpuri lingvistice" care acoperă un câmp conceptual şi exprimă o imagine a lumii permițând reconstituirea acesteia.

Noțiunea de câmp lingvistic, definită de Trier, constituie marea revoluție a semanticii moderne. Bineînțeles că, de-a lungul timpului, ea a suferit mai multe critici şi ajustări. Ideea câmpului lingvistic omogen, fără spații goale şi fără suprapuneri, nu rezistă în toate sectoarele lexicului; vocabularul lumii fizice şi materiale are totdeauna granițe confuze. De asemenea, Trier a ignorat schimbările fonetice şi semantice care afectează direct limba. Aceste neajunsuri au dat naştere unor noi definiții ale câmpului lingvistic, numit şi „câmp semantic".

III. CÂMPURILE SEMANTICE

Lingvistica modernă a pus capăt vechii noțiuni a lexicului considerat ca un inventar de cuvinte. Conform acestei concepții, ar exista o legătură biunivocă între lucru şi cuvânt, semnificatul izolat şi semnificantul izolat. În semnul lingvistic legătura dintre imaginea acustică şi concept este cu mult mai complexă. De aceea lingvistica modernă a înlocuit vechea noțiune prin aceea de lexic ca s t r u c t u r ă sau, mai degrabă, a n s a m b l u d e s t r u c t u r i .

Am văzut că, în interiorul lexicului, se pot întâlni cuvinte care au între ele legături de identitate, de opoziție şi de implicare semantică. Totodată, am putut constata că un mare număr de cuvinte oferă mai multe semnificații şi că altele prezintă asemănări la nivel formal. Se conturează astfel, în ansamblul lexicului, sub-ansamble organizate, microsisteme

lexicale ale căror elemente au un numitor comun. Aceste sub-ansamble sunt numite „câmpuri semantice”.

Trebuie subliniat faptul că termenul „câmp” poate acoperi lucruri diferite şi, drept urmare, poate duce la ambiguități. De aceea se impune precizarea diferitelor tipuri de câmpuri. Câmpul semantic poate fi definit ca asociere a unui ansamblu de termeni ai lexicului (câmp lexical) cu o noțiune particulară (câmp noțional). De exemplu, câmpul semantic al obiectelor pe care te aşezi (fr. *sièges*) va face să corespundă câmpului noțional *siège* câmpul lexical ce conține cuvântele *scaun*, *fotoliu*, *canapea*, *taburet*, *puf*, *bancă*[35]. Aceste unități lexicale, aşezate unele lângă altele ca piesele neregulate ale unui mozaic, acoperă exact un întreg domeniu de semnificație bine delimitat, contituit de experiența umană. Am putea crede că totalitatea lexicului unei limbi este formată prin articularea tuturor câmpurilor lexicale restrânse şi inserarea lor în câmpuri lexicale din ce în ce mai largi.

Câmpurile semantice nu conțin decât cuvinte care aparțin aceleiaşi părți de vorbire: de aceea, bunăoară, câmpul semantic al „scaunelor” nu reuneşte decât substantive. Aşadar, câmpul semantic trebuie opus câmpurilor derivaționale şi familiilor de cuvinte. Câmpurile derivaționale sunt cele formate din cuvintele obținute prin adăugarea de prefixe sau sufixe la acelaşi morfem lexical: *cânt*, *a cânta*, *cântăreț*, *cântăreață*, *cântare*, *a încânta*, *a descânta*, *încântător* etc. Aceşti termeni sunt uniți printr-o legătură formală. Se foloseşte expresie „familie de cuvinte” când, în diacronie, ne aflăm în prezența

[35] Câmpul semantic al scaunelor face obiectul unui bine cunoscut studio al lui Bernard Pottier.

unor cuvinte care provin din acelaşi etimon. Astfel, cuvântul latin *schola* (de origine greacă: scolhv « timp liber, tihnă, odihnă ») se află la originea seriei: *şcoală, şcolar, şcolăriță, şcolăresc, scolastic, scolastică* etc. Nu trebuie confundată sincronia cu diacronia: câmpul derivațional este sincronic, familia de cuvinte este diacronică.

Câmpurile semantice se opun şi c â m p u r i l o r a s o c i a t i v e care grupează toate cuvintele care gravitează în jurul unei noțiuni, precum *glorie, vedetă, a reuşi, a* (*se*) *ajunge, a străluci, a răzbate, celebru, legendar, fericire, victorie, triumf, succes, star* etc. Aceste cuvinte, care sunt reunite în jurul temei reuşitei, sunt părți de vorbire diferite (adjective, verbe, substantive).

Definirea generală a câmpurilor semantice este relativ simplă, dar delimitarea concretă a acestora pune adesea probleme. Cum se constituie un câmp lexical? Cum se trasează limitele acestuia?

Când se delimitează un câmp semantic, se pot adopta două căi. Prima este **s e m a s i o l o g i c ă** . Se pleacă de la cuvinte pentru a ajunge la determinarea noțiunii. Cea de-a doua, este **o n o m a s i o l o g i c ă** . De această dată, se alege domeniul (arta, vehiculele, locuințele, sentimentele etc.) şi se cercetează cuvintele care îi corespund. În practică, opoziția dintre aceste două căi nu este niciodată absolută.

De asemenea, cum există sumedenie de idiolecte, mai multe nivele şi registre lingvistice, vocabular curent, dar şi vocabulare specializate etc., structura unui câmp semantic nu este niciodată determinată dintr-un punct de vedere unic şi omogen. Astfel, fiecare câmp semantic este acoperit de o rețea lingvistică mai mult sau mai puțin deasă, conform naturii şi poziției locutorului.

În analizarea unui câmp lexical se iau drept model modalitățile de analiză utilizate în fonologie.

A n a l i z a s e m i c ă sau c o m p o n e n ț i a l ă constă în aplicarea principiilor analizei fonologice la substanța conținutului. Din punctul de vedere al semnificației, fiecare cuvânt poate face obiectul selectării unor trăsături semantice pertinente.

Aşadar, plasarea termenilor dintr-un câmp semantic unul față de altul poate fi descrisă prin t r ă s ă t u r i o p o z i t i v e , asemănătoare trăsăturilor distinctive din fonologie.

Bernard Pottier[36] analizează seria de *sièges* urmărind trăsăturile comune şi trăsăturile distinctive.

Trăsăturile semantice pertinente sunt numite **s e m e** . Printre acestea, există *seme generice* (pentru „scaunele" lui Pottier: /*pour s'asseoir*/), care caracterizează întreaga clasă semantică, şi *seme specifice* (la „scaune": /*matériau rigide*/, /*pour une personne*/, /*sur pied(s)*/, /*avec dossier*/, /*avec bras*/), care permit distingerea diferitelor cuvinte în interiorul unei clase semantice. B. Pottier numeşte ansamblul semelor generice c l a s e m , iar cel al semelor specifice, s e m a n t e m .

Multă vreme s-a considerat că analiza componențială nu funcționează în diacronie, ceea ce o făcea inoperantă pentru o limbă ca latina, care, prin specificul ei de limbă „moartă", limitată la textele care ni s-au transmis şi care aparțin unor epoci diferite, nu poate fi abordată decât în diacronie. Este meritul lui E. Coşeriu de a fi demonstrat cum poate fi aplicat acest tip de analiză în diacronie.

[36] În articolul *Du très général au trop particulier*, în *TraLiLi*, 1963.

Astfel, în timp, structura unui câmp semantic se schimbă; această evoluț ie se poate urmări, bunăoară, în trecerea de la latină la limbile romanice:

LATINĂ

auunculus «unchi după mamă»	*matertera* «mătuș ă după mam ă
patruus « unchi după tată »	*amita* «mătuș ădupă tată »

Câmpuri bidimensionale corelative: 2 opoziț ii polare (o opoziț ie antonimică + o opoziț ie sinonimică

LIMBILE ROMANICE

auunculus > rom. *unchi,* fr. *oncle* *tius* > sp. *tio,* it. *zio*	*amita* > fr. *tante* *tia* > sp. *tia,*it. *zia* *mater*+suf.dim. > *mătuș ă*

LATINĂ

uetus – lucruri	*nouus*
uetulus – animale	*nouellus*
senex – persoane	*uiuuenis*

Opoziț ii privative: bătrân / non-bătrân

LIMBILE ROMANICE

it. *vecchio*	it. *nuovo,* sp. *nuevo*
sp. *viejo*	it. *giovane,* sp. *joven*

În prezent, analiza componențială a fost aplicată cu succes şi *in extenso* lexicului latin. În Spania există o întreagă şcoală de lingvişti care, pe urmele lui B. Garcia Hernández (*El campo semántico de* ***ver*** *en la lengua latina.*

Estúdio estructural. Salamanca, 1976) a supus acestui tip de analiză foarte multe sub-câmpuri lexicale latine. S-a putut astfel demonstra caracterul structurat al lexicului latin.

Pentru punerea în evidență a structurii lexicului unei limbi lexicologia modernă foloseşte criterii şi metode variate, pur descriptive, care constituie calea de acces către sistemul de semnificații ale cuvintelor acelei limbi. Asemenea metode sunt: testele de înțeles prin parafraze, stabilirea opozițiilor prin proba comutării, punerea în evidență a unor ierarhii. Acestea însă aparent nu se pot aplica decât unei limbi vii, în vreme ce într-o limbă moartă, cum este considerată latina, există o seamă de restricții (lexic limitat, texte în majoritate literare) care ar face imposibile aceste metode, impunând numai privirea diacronică.

Numai că, privind dincolo de textele literare, Jurgen Untermann, într-un articol foarte aplicat[37], demonstrează că şi pentru latină se pot folosi metodele folosite pentru cercetarea lexicului unei limbi vii, fiind posibile atât testele de înțeles prin parafraze, cât şi stabilirea opozițiilor prin proba comutării şi punerea în evidență a unor ierarhii.

PARAFRAZA

Astfel, glosarele şi comentariile gramaticienilor la diversele opere literare latine oferă mai multe tipuri de parafraze, care funcționează ca o descriere dintr-o limbă vie. Aceste parafraze pot apărea sub forma unor:

[37] *Zur semantischen Organisation des lateinischen Wortschatzes*, în *Gymnasium*, 84, 1977, pp. 313-339; exemplele îi aparț in lui Untermann.

A. *Sinonime*

(1) P. F. 6: *alternatio· iurgatio*

(2) F. 200: *opaca· umbrosa*

(3) P. F. 389: *sospes· saluus,*

unde prima serie de cuvinte conține termeni arhaici şi poetici, care sunt explicați cu ajutorul unor termeni actuali şi comuni.

(4) P. F. 195 *oriri· nasci uel surgere*

(5) F. 300: „*properam*” *pro celeri ac strenua*

(6) Serv. *Aen*. 10, 30: *demoror· expecto, sustineo*.

În aceste ultime exemple, explicarea termenilor arhaici şi poetici se face prin două sinonime.

Toate aceste exemple pun în evidență o sferă de semnificație împărțită între cuvinte actuale şi cuvinte arhaice şi poetice. Cum sensul diferă în funcție de context, deoarece numai într-un context îşi actualizează sensurile contextuale, un al doilea tip de parafraze sunt reprezentate prin:

B. *Contexte*

(7) Serv. auct. *Aen*. 10, 53: „*aeuum*” *hic uitam alias aetatem*

(8) Serv. *Aen*. 11, 102: „*fusa*” *modo interrempta, alias fugata; sed discernuntur epithetis, ut si dicas* „*ferro fusus*” *uel* „*metu fusus*”.

Un al treilea tip de parafraze îl constituie:

C. C. *Explicația restrânsă*

(9) P. F. 6: *alternatio ·per uices succesio*

(10) P. F. 391: *sucerda· stercus suillum*;

un context mai complex este cel în care se indică şi valoarea contextuală a unui cuvânt:

(11) P. F. 159: *nemora significant siluas amoenas*

(12) Serv. *Aen*. 10, 178: *rapit· raptim ducit*.

Parafraza se bazează totdeauna pe sinonime: de aceea ele trebuie definite drept cuvinte care semnifică aproape acelaşi lucru, la care – după parerea glosatorilor – caracteristicile distinctive ori sunt o cantitate neglijabilă (ca în (1) – (3)), ori trebuie descoperite prin antrenarea unui al doilea sinonim (ca în (4) – (8)), ori trebuie surprinse prin construcții predicative (ca în (9) – (12)).

COMUTAREA

Nu toate cuvintele au un sens delimitat din toate punctele de vedere, cu caracteristici inconfundabile. Când pot fi înlocuite unele cu altele (sinonime), iar distincția se face n u m a i î n a n u m i t e c o n t e x t e, trebuie căutate acele contexte în care trăsăturile distinctive sunt relevante. Acest lucru este posibil şi pentru textele latine, autorii antici preocupându-se, ca orice vorbitor, de folosirea corectă a cuvintelor, ceea ce în retorică şi poetică se numeşte *proprietas* (kuriologiva). Această preocupare apare în lucrările comentatorilor, sub forma *comutării*:

(13(13) Serv. *Aen*. 10, 19: *implorare est auxilium cum miseratione deposcere, qua ratione bene dicimus „imploro*

te ut misero feras auxilium”. *Contra* „*imploro te ad diem festum*” *non procedit*

cu folosirea a două contexte pentru un cuvânt;

(14) Serv. *Aen*. 10, 96 „*orabat*” *loquebatur unde et* „*oratores*” *dicimus*. *Nam* „*roga-bat*” *si dixeris, non procedit, quia magis conuiviabatur*

cu folosirea a două cuvinte în același context.

PUNEREA ÎN EVIDENȚĂ A UNOR IERARHII

Pentru stabilirea exactă a semantismului unui cuvânt trebuie stabilite criteriile de selecție și criteriile ordonatoare ale acestuia în câmpul său semantic; acestea sunt indicate de epitetele pe care le primește cuvântul respectiv, de asocierile acestuia și de restricțiile lui contextuale. Din coroborarea tuturor acestor date se obține funcția unui cuvânt în istoria spirituală a unui popor, în caracterizarea unui autor sau a unui instituții.

Astfel, Untermann urmărește toate aceste tipuri de contexte pe care le capătă în opera lui Vergilius sinonimele *lucus*, *nemus* și *silua*:

În urma examinării epitetelor ce însoțesc cele trei cuvinte (ex. *lucus laetissimus umbrae*, *nemus umbrifer*, *silua opaca*; *lucus frondosus*, *nemus frondeus*; *lucus uiridis*, *silua uirens*; *lucus*/*nemus*/*silua sonans* etc.), Untermann observă ca există cinci sfere de semnificație comune pentru toate cele trei cuvinte, în funcție de care, pe lângă sensul de bază „pădure”, se poate cunoște sfera în care și prin care aceste cuvinte sunt sinonime. Când nu se deosebesc în privința contextului, cele trei cuvinte sunt interșanjabile.

Astfel, *nemus* este mai puț in determinat decât celelalte două, nu are decât determinanț ii comuni; este un cuvânt de care limba se poate lipsi uș or (în dicț ionar apare cu precizarea „termen poetic"). La fel apare ș i în opera lui Cicero, unde se întâlneș te numai în perechi sinonimice:

((15) *div*. 1, 114: *multos nemora silvaeque, multos amnes aut maria commovent*

Lucus este pădurea/dumbrava sfântă. Din contexte rezultă că *lucus* nu apare cu verbe de (ră)sunet (*reboat, resonat, respndet, remugit, consonat*, *uocem remitit*) ca subiect, dar poate avea un agent:

(16) *Ecl*. 6, 11: *te nostrae, Vare, myrice, te nemus omne canet*

(17) *Georg*. 1, 334: *nunc nemora ingenti uento, nunc litora plangunt*;

contextele îl scot din atmosfera religioasă ș i îl plasează într-o terminologie realistă, care descrie evenimentele cotidiene.

Pe linia aceleiaș i idei, Untermann analizează contextele în care apar sinonimele *opera* ș i *labor* în opera lui Cicero. Se observă că ambele apar însoț ite de adjective care indică un loc în care se îndeplineș te ceva (*forensis, publicus, militaris*); sunt diferite numai când sunt însoț ite de adjectivele care înseamnă „mult" ș i „greu". Concluzia care se impune este că, la *labor* lipsesc toate însuș irile pozitive ale termenului *opera* (*fortis fidelisque, oportuna ... fidelis, gratissima, eximia*), iar construcț iile verbale sunt diferite, astfel încât, faț ă de *labor* omul (ca subiect) este pasiv, receptor, suport, în vreme ce, faț ă de *opera*, omul apare ca activ, dând, realizând.

La Cicero, cei doi termeni apar asociaț i:

(18) *de or*. 1, 234: *in arte ... plus operae laborisque consumere*

(19) *div*. Caec. 63: *pro sociis operam studium laborem interponere*

(20) *de republ*. 5, 3 *agri coluntur ... opera et labore*

(21) *Verr*. II, 5, 123: *frumentum ... operis ac laboribus quaerere*.

Se poate constata că prin însumarea celor două sinonime (ale căror deosebiri se observă în opera lui Vergiliu) se acoperă un câmp semantic; cele două cuvinte sunt complementare, reprezentând ceea ce anticii numeau *opposita*. Avem de-a face cu un câmp semantic împărț it, care se adună într-o construcț ie supletivă, similară construcț iilor *terra marique* sau *patres (et) conscripti*.

Pentru a reconstitui structura lexicului latin, se pot urmări:

(I) **l ă r g i r e a s e m a n t i c ă** , mai ales prin transfer de sens (metaforă); pentru aceasta se pleacă de la sensul iniț ial, realizându-se o privire etimologică;

(II) **l ă r g i r e a l e x i c a l ă** , prin primirea de cuvinte noi din alte limbi, care are drept urmări schimbarea proporț iei dintre fondul indo-european ș i împrumuturi ș i îmbogăț irea ș i îmbogăț irea sinonimică, exprimarea mai diferenț iată a nuanț elor;

(III) **l ă r g i r e a m o r f o l o g i c ă** , prin inventarierea regulilor paradigmatice disponibile pentru varierea formei (formarea cuvintelor).

I. ***Lărgirea semantică***:

În lipsa contextului, se poate apela la etimologie. Se va studia c o n s t a n t a existentă în cuvintele lipsite de descriere ș i se va urmări cum se reflectă aceasta în diversele forme pe care le capătă prin derivare. Constanta este rădăcina (în exemplul de mai jos, rădăcina ce exprimă sensul *dicere*). Astfel, în ș irul de cuvinte următoare, se poate urmări dacă ș i în ce fel se potriveș te sensul *dicere* termeni ca:

(22) *abdicare – iudicium – condicio – iudex – dictare – causidicus*.

Etimologia este procedeul cel mai folosit drept cheie pentru organizarea semantică chiar ș i în Antichitate. Prin acest procedeu se pot pune în evidenț ă relaț ii; în continuare, se va cerceta dacă, pentru vorbitorul de latină, asemenea relaț ii sunt legături motivaț ionale conș tiente ș i repetabile, în gând, sau nu. Dacă da, situaț ia etimologică poate pătrunde într-o semantică. Dacă nu, situaț ia etimologică devine parte integrantă a istoriei limbii, fiind *ipso facto*, irelevantă pentru scopul descrierii lingvistice.

Pentru autorii timpurii, răspunsul la o asemenea problemă era dat de *figura etymologica*.

FONDUL INDO-EUROPEAN AL LIMBII LATINE

Limba latină a moș tenit din indo-europeană termeni care denumesc principalele noț iuni privind:

– ***părț ile corpului***: *caput, nasus, auris, dens, os, pes*;

– ***nume de rudenie***: *pater, mater, frater, soror, gener, nepos, neptis, socrus, nurus*;

– ***natura***: *dies, nox, sol, lux, ignis*;

– ***nume de animale***: *ouis, equus, sus, auis, canis, lupus, ursus, uulpis, mus*;

– ***plante***: *nux, fagus, quercus, ulmus, salix*;

– ***vocabular agricol***: *ager, aro, sero, colo*;

– ***terminologie politică***: *ciuis, rex, lex*;

– ***vocabular religios***: *deus, sacer*.

O categorie importantă de termeni indo-europeni este reprezentată de numele radicale: verbe (*sum, eo, ferro, do, facio*) ș i substantive (*sol, lux, mel, frons, bos, mus, sus, glis*).

J. Untermann observă că, în cadrul monosilabicelor indo-europene, există un grup fundamental de nume, care privesc viaț a în comun ș i sunt legate de caracteristici inteligibile:

Trăsături distinctive

fas *nefas* legături religioase *mos* prin vechi obiceiuri *ius* drept	static	Norme de	Non-necesar în procurarea bunurilor

pax conciliere *lex* convenție (*dix*) *dicis causa* hotărâre *prex* cerere *uis* . constrângere	procesual		
**gras*? *gratis, grates* a da / a primi **uix uicis, uice* a interveni unul în locul altuia *grex* a se afla laolaltă	reciproc	Mod de comportare	
lax a ademeni *fraus* a înşela	non-reciproc		

**cred-*? *cred+dare* a presupune *spes* a aştepta *laus* a constata *frux frugī esse* a folosi	Evaluarea partenerului		
dos → soți *stips* → societate	non-reciproc	procesual	în procurarea bunurilor reale
merx bunuri **pres interpres*? contravaloare	schimb recipro		

uas? a garanta *lis* a da în judecată	revendicare reciproc		
res existent *ops opis, ope* .. care poate fi procurat	static		

Cuvintele din acest tabel formează un câmp semantic al elementelor concepte sociale, care, după formă, se încadrează între „numele radical monosilabice”.

Ius, prex şi *cred-* se regăsesc în indo-iraniană; *uis* ș i *dos* au corespondenț i în greacă. Numai că împortanț i membri ai grupului sunt cunoscuț i numai în latină: *fas, fraus, lis, mos, ops* sunt “noț iuni tipic romane”.

Frux, întâlnit numai la plural ș i numai cu înț elesul de « grâne », nu are corespondent nicăieri. *Grat-* ?, *lex, pax* au corespondente în osco-umbriană: *brateis* « gratia », cu

antonimul *cadeis* « ură » (cf. got. *hatis*); osc. *meddix*, umbr. *meřs* au luat locul lat. *ius*.

Acest grup compact de termeni foarte vechi demonstrează existenț a acestui domeniu în osco-umbriană.

Untermann îl numeș te „un sindrom al formelor de gândire « italice », un corelaltiv al formelor specifice ale statului ș i religiei din Italia de mijloc, care s-a dezvoltat în sfera de influenț ă a culturii etrusce, în secolul al VIII-lea a. Ch.”.

II. *Lărgirea lexicală*

De-a lungul timpului, latina a primit multe cuvinte din limbile cu care a venit în contact, cuvinte care i-au îmbogățit vocabularul şi l-au nuanțat, prin crearea unor serii sinonimice variate. Nu de puține ori, un termen împrumutat a substituit cuvântul latin moştenit, dovedindu-se mai potrivit pentru denumirea noțiunii respective. În acelaşi timp, termenii împrumutați ilustrează mentalitățile romane, atât prin selecția acestora, cât şi prin conotația pe care au căpătat-o.

Astfel, disprețul romanilor față de etrusci, născut din resentimentul vremurilor arhaice, când Roma se afla sub stăpânire etruscă, a făcut ca o mare parte dintre termenii etrusci împrumutati de latină să capete o valoare peiorativă: *scurra* « orăşean » → « măscărici », *laniena* « măcelărie » → « tortură », *balatro* « şarlatan », *ganeo* « om care bate cârciumile », *helluo* « mâncău », *pumilio* « pitic », *cilo* « cu capul turtit şi cu fruntea mare » etc., la care se adaugă denumirile multor meserii disprețuite, cum era şi populația

de dincolo de Tibru, de neam etrusc: *leno* « codoş », *caupo* « cârciumar », *cocio* « telal », *fullo* « piuar », *agaso* « grăjdar », *calo* « rândaş », *uespilio* « cioclu » etc.

Cu toate acestea, o seamă de teremeni etrusci au izbutit să prindă rădăcini şi să se moştemească în limbile romanice: *columna* « coloană », *fenestra* « fereastră », *taberna* « dugheană », *puteus* « puț », *catena* « lanț », *lamina* « foiță de metal, lamelă », *populus* « popor », *seruus* « sclav », *miles* « soldat », *balteus* « balț, cingătoare » etc.

Acelaşi lucru se poate spune şi despre împrumuturile – „mediteraneene", din substrat, dintre care multe se regăsesc în limbile romanice: *ferrum* « fier », *plumbum* « plumb », *baca* « bob », *ficus* « smochin », *laurus* « laur », *menta* « mentă », *morus* « mur », *napus* « nap », *racemus* « ciorchine », *pampinus* « viță », *papauer* « mac, », *rosa* « trandafir », *uinum* « vin », *asinus* « asin », *mulus* « catâr », *lepus* « iepure » şi multe altele.

De la celți, latinii au împrumutat o serie de nume de vehicule, precum *carrus* (care a înlocuit originarul *currus*), *carpentus*, *essedum* etc., dar şi nume de veşminte necunoscute romanilor: *camisia* > rom. *cămaşă*, fr. *chemise*; *bracae* > fr. *braie*, regăsit ca derivat în rom. *a îmbrăca*, *brăcinar* etc.

Şi de la vecinii rustici sabini latina a împrumutat mai ales termeni care ilustrau realități rustice; elementul sabin = osc se regăseşte din plin (inclusiv la nivelul morfologiei) în limbile romanice: *lupus* « lup », *bos* « bou », *iuuencus* « juncan », *scrofa* « scroafă », *tafanus* « tăun », *botulus*

« cârnaţ », *caseus* « caş », *uafer* « şiret », *morfere* « a muşca », *iubilare* « a striga » etc.[38].

Desigur, cele mai importante împrumuturi sunt cele din greacă, intrate în latină în diferite epoci şi, mai mult sau mai puţin, acomodate pronunţiei latineşti. Extrem de multe dintre acestea se regăsesc în limbile romanice, de la cele mai vechi, datorate contactului cu marinarii şi negustorii greci (*gubernare* « a conduce o corabie », *concha* « scoică », *delphinus* « delfin », *purpura* « purpură », *thunnus* « ton, », *absinthium* « pelin », *oliua* « măslină », *asparagus* « sparangel » etc., la cele creştine: *abbas* « abate », *angelus* « înger », *baptizo* « a boteza », *clericus* « cleric », *coemeterium* « cimitir », *diabolus* « diavol », *diaconus* « diacon », *ecclesia* « biserică », *episcopus* (*biscopus*) « episcop », *euangelium* « evanghelie », *monachus* « monah », *parabola* « barabolă, vorbă cu tâlc », *pascha* « Paşti » etc. Unele au format dublete sinonimice şi s-au păstrat ca atare: gr. *aer* şi lat. *uentus*, gr. *coma* şi lat. *crines* şi *capillus* etc. Multe cuvinte greceşti au dislocat total termenii latini, care nu mai au nicio urmă în limbile romanice: *petra* « stâncă », ce a înlocuit *saxum*, *cycnus* « lebădă », care a înlocuit *olor*, *colaphus* « lovitură », care a înlocuit *ictus*, *margarita* « perlă », care a înlocuit *unio*, *ronco* « a sforăi », care a înlocuit *sterto*[39]. La acestea s-ar putea adauga nenumăratele calcuri semantice, în urma cărora mulţi termeni latini s-au îmbogăţit cu sensul celor greceşti: *ars* « meşteşug », care a căpătat toate sensurile gr. tevcnh, *locus* « loc », care s-a îmbogăţit cu sensurile gr.

[38] Cf. A. Ernout, *Les éléments dialectaux du vocabulaire latin,* Paris, Klincksiec, 1909, pp. 75 sqq.

[39] Cf. I. Fischer, *Componenţa pe origini a vocabularului latin*, în *Istoria limbii române*, vol. I, Bucureşti, Editura Academieie Republicii Populare Române, 1965, pp. 28-64.

tovpo" (inclusiv pe cel de « loc comun: *locus communis* », *caput* cu toate sensurile gr. kehalhv (inclusiv « capitol de carte »), *natura* cu toate sensurile gr. fuvsi" şi multe altele, pe care le folosim şi astăzi.

Contactul latinei cu alte limbi este parte integrantă a istoriei limbii. Din aceste motive nu dezvoltăm mai mult aceast segment atât de interesant şi care ridică probleme multiple.

III. *Lărgirea morfologică*

Lărgirea morfologică se referă la îmbogățirea vocabularului prin derivare şi compunere, presupunând inventarierea, pe de o parte a mecanismelor de formare a cuvintelor şi a elementelor derivaționale moştenite din indo-europeană, dar şi, într-o mai mică măsură, împrumutate din limbile cu care latina a venit în contact de-a lungul timpului, pe de alta, inventarul sufixelor, prefixelor şi a tipurilor de compunere. Toate acestea trebuie urmărite în diacronie, pentru a desprinde tendințele înregistrate de vocabularul latin în privința formării cuvintelor.

Formarea cuvintelor face obiectul celuilalt tip de lexicologie, ***lexicologia morfologică***, care nu reprezintă scopul prezentului volum.

BIBLIOGRAFIE

ANDRÉ, Jaques, *Les mot à redoublement en latin*, Paris, Klincksieck, 1985.

BECHET, Florica, *3 x **ad symphoniam***, în *RRL*, Numéro spécial publié è l'occasion du XIIIe Congrès International des Linguistes à Tokyo du 29. VIII. Au 4. IX. 1982, XXXVII, 5/1982, pp. 359-364.

– *O altă față a prostiei (Petronius*, Satyricon, *57-58),* în *Studii Clasice* XXVI, 1988, pp, 27-35.

– *Valențe ale opoziției* urbanitas / rusticitas *în limba latină*, în *AUC, Ştiințe Sociale şi Economice*, 1988, pp. 55-62.

– *Termeni latini de apreciere a valorii umane*, Bucureşti, Paideia, 1989.

BENVENISTE, Émile, *Problèmes de linguistique générale*, vol. I-II, Paris, Gallimard, 1974.

BIDU-VRĂNCEANU, Angela – FORĂSCU, Narcisa, *Modele de structurare semantică, cu aplicații la limba română (Polisemie, sinonimie, antonimie, câmpuri)*, Timişoara, Facla, 1984.

BIVILLE, Frédérique, *Collisions synonymiques entre mots hérités et mots empruntés dans me lexique latin*; în *Les*

problèmes de la synonymie en latin (Actes de la Table(Ronde organisée les 3-4 juin 1992 par le Centre Alfred Ernout de Recherches sur la langue latine, Université de Paris IV-Sorbonne), Presses de l'Université de Paris-Sorbonne; série *Lingua latina*; no 3, 1994, Cl. Moussy éd., pp. 47-58.

– *Le statut linguistique des interjections en latin*, în *Aspects of Latin*, Papers from the Seventh International Colloquium on Latin Linguistics, Jerusalem, 19-23 April 1993, Edited by Hannah Rosen, Innsbrucker Beiträge Sprachwissenschaft n° 86, Innsbruck, 1996, p. 209-230.

BLOOMFIELD, Leopold, *Language*, New York, 1933.

BRÉAL, MICHEL, *Essai de sémantique* (*Science des significations*)[3], Paris, Hachette, 1904.

BUCĂ, Marin – EVSEEV, Ivan, *Probleme de semasiologie*, Timişoara, Facla, 1976.

COŞERIU, Eugen, *Pour une sémantique diachronique structurale,* în *TraLiLi* I, 1, 1964, p. 73-119.

– *Vers une typologie des champs lexicaux*, în *Cahiers de lexicologie* XXVII, 11, 1975, pp. 30-51.

– *Sprache als Gegenwort*, în *Schriften des Instituts für deutsche Sprache*, XXXIX, 1975, Düsseldorf, 1976, pp. 24-49.

– *Pour et contre l'analyse sémique*, în *Preprints of the Plenary Session Papers, The XIIIth International Congress of Linguistics, Tokyo (august 29 – september 4, 1982),* Tokyo, March, 1982, p. 117-128.

COŞERIU, Eugen – GECKELER, Hans, *Linguistics and Semantics*, în *Current Trends in Linguistics*, 12, 1974, The Hague – Paris, pp. 103-171.

COTEANU, Ion – WALD, Lucia (coord.), *Semantică şi semiotică*, Bucureţti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981.

ECO, Umberto, *Tratat de semiotică generală*. Traducere de Anca Giurescu şi Cezar Radu, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982.

ELUERD, Roland, *La lexicologie*, Paris, PUF, 2000.

FISCHER, Iancu, *Componenţa pe origini a vocabularului latin*, în *Istoria limbii române*, vol. I, Bucureşti, Editura Academieie Republicii Populare Române, 1965, pp. 28-64.

FLORESCU, Vasile, *Retorica şi meoretorica. Geneză; evoluţie; perspective*, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1973.

FRUYT, Michèle –NICOLAS, Christian (coord.), *La création lexicale en latin. Actes de la Table Ronde du IX*^{ème} *Colloque International de Linguistique Latine: organisée par Michèle Fruyt à Madrid le 16 Avril 1997*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2000, pp. 51-60.

FRUYT, Michèle, *La création lexicale: généralités appliquées au domaine latin*, în FRUYT, Michèle – NICOLAS, Christian (coord.), *La création lexicale en latin. Actes de la Table Ronde du IX*^{ème} *Colloque International de Linguistique Latine: organisée par Michèle Fruyt à Madrid le 16 Avril 1997*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2000, pp. 11-50.

GARDES-TAMINE, Joëlle, *La Grammaire* I, Paris, Armand Colin, 1988.

GRAUR, Alexandru, **Ab**, **ad**, **apud** *et* **cum** *en latin de Gaule*, în *Bulletin de la Société de Linguistique*, XXXIII, Paris, 1932, pp. 43 sqq.

GUIRAUD, Pierre *La sémantique*, Paris, P.U.F., 1959; ed. a 8-a 1986.

– *L'étymologie*[3], Paris, PUF, 1972.

– *Les locutions françauses*[4], Paris, PUF, 1973.

IONESCU, Emil, *Manual de lingvistică generală*[2], Bucureşti, ALL, 1992.

IRIMIA, Dumitru, *Introducere în stilistică*, Iaşi, Polirom, 1999.

KERBRAT-ORECCHIONI, Catheerine, *L'énonciation. De la subjectivité dans le language*[4], Paris, Armand-Colin, 2002.

KIRCHER-DURAND, Chantal (coord.), *Création lexicale: la formation des noms par dérivation suffixale. Textes rassemblée et édités par Chantal Kircher-Durand*, în *Grammaire fondamentale du latin. Tome IX*, Luvin-Paris-Dudley, Peeters, 2002.

KURIŁOWICZ. Jersy, *Le problème du classement des cas*, in *Esquisses linguistiques* I, München, Fink, ed. a 2-a, 1973, pp. 131-135.

LEHMANN, Alise – MARTIN-BERTHET, Françoise, *Introduction à la lexicologie. Sémantique et morphologie*, Paris, Nathan, 2000.

MARTINET, André, *Elemente de lingvistică generală*. Traducere şi adaptare în limba română de Paul Miclău, Bucureşti, Editura Ştiinţifică, 1970.

MEILLET, Antoine *Comment les mots changent de sens*, în *Année sociologique*, 1905-1906.

– *Linguistique historique et linguistique générale*, Champion, 1921

MICLĂU, Paul, *Semiotica lingvistică*, Timişoara, Facla, 1977.

– *Signes poétiques*, Bucureşti, Editura Didactică şi Pedagogică, 1983.

MONTEIL, Pierre, *Beau et laid en latin. Contribution à une étude historique du vocabulaire esthétique en latin,* Paris, Hachette, 1964.

MOUNIN, Georges, *La sémantique*, Paris, Payot, 1997.

MOUSSY, Claude *La création antonymique*, în Michèle Fruyt – Christian Nicolas (coord.), *La création lexicale en latin. Actes de la Table Ronde du IX*^{ème} *Colloque International de Linguistique ,atine: organisée par Michèle Fruyt à Madrid le 16 Avril 1997*, Paris, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2000, pp. 51-60.

NIKLAS-SALMINEN, Aïno, *La lexicologie*, Paris, Armand Colin, 1997.

REINHEIMER RÎPRANU, Sanda, *Lingvistica romanică. Lexic – Morfologie – Sintaxă*, Bucureşti, ALL Universitar, 2001.

REY, Alain, *La lexicologie*, Paris, Klincksieck, 1970.

REY-DEBOVE, Josette, « Lexique et dictionnaire », în *C om-prendre la linguistique*,publicat sub îndrumarea lui Bernard Pottier, Paris, Marabout, 1970.

RICOEUR, Paul, *Metafora vie*, Traduce ș i cuvânt înainte de Irina Mavrodin, Bucureș ti, Univers, 1984.

ROUAYRENG, Caterine, *Les gros mots*, 3ème édition corrigée, Paris, PUF, 1996.

SALA, Marius, *Introducere în etimologia limbii române*, Bucureşti, Univers Enciclopedic, 1999.

SÎRBU, Richard, *Antonimia lexicală în limba română*, Timişoara, Facla, 1977.

SLAVE, Elena, *Formarea cuvintelor. Derivarea cu sufixe*, în *Istoria limbii române, vol. I: Limba latină*,

Bucureşti, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1965, pp. 73-97.

SAUSSURE, Ferdinand (de), *Curs de lingvistică general*. Publicat de Charles Bally şi Albert Sechehaye, în colaborare cu Albert Riedlinger. Ediție critică de Tullio De Mauro. Traducere şi cuvânt înainte de Irina Izverna Tarabac, Iaşi, Polirom, 1998.

STERN, Geroge, *Meaning and Change of Meaning. With Special Reference to the English Language*, Göteborg, 1931.

ŞĂINEANU, Lazăr, *Încercare asupra semasiologia limbii române. Studii istorice despre tranziţiunea sensurilor*, Timişoara, Editura de Vest, 1999.

UNTERMANN, Jurgen, *Zur semantischen Organisation des lateinischen Wortschatzes*, în *Gymnasium*, 84, 1977, pp. 313-339.

VENDRYES, Jules *Le language*, Paris, Klincksieck, 1921.

INDEX DE TERMENI

LATINĂ

a 26,101
a(b).....35, 73
ab- 99, 101, 103
abbas 167
abdicare.....161
abeo.....103
abnormis 100
aborior.....103
absens.....101
absentia 101, 102
absimilis.....99
absinthium 167
abstinax.....118
absum.....103
acca 67
acies
23
actio 81, 85
acutus.....35
ad 28, 35, 41,73
ad-.....102, 103
ad amussim22, 34, 112
ad latera
disponere.....87
ad lineam.....112
ad normam 112
ad
perpendiculum ..112
ad regulam 112
ad solem.....17
ad unguem.....112
ad unguem
factus homo.....112
adductus 29
adeo 103
admoueo ... 102, 103
adnuo 102
adponere 142
adspicio 103
adsum 103
aedilis 143
aer..... 167
aere ruebant..... 117
aeta 157
aeuum 157
afficio 52
agaso..... 166
age!..... 85
ager..... 162
agere 84
agere animam 84
agere cum
populo/causa..... 85
agere fabulam 85
agere festos dies . 85
agere
fundamenta..... 85
agere gemitus 84
agere proelia..... 85
agere uigilias 85
agere uitam..... 85
agnella 116
ago..... 91, 124
agricola..... 33, 72
albus 96
alimosina 78
aliquis..... 18

alter 35
alternatio ... 156, 157
altum 117, 145
altus 86, 99
amator 26, 30
amens 100, 101
amentia 101
amicus 99
amita 154, 155
amma 67
amor 99
ancillula 135
angelus 167
anima 104, 137
animal 104
animam agere 137
animam ebullire 130, 137
animam expirare 137
animatus 100
animula 134
animus 133
annotinus 75
annus 75
apem 141
appellare 93
aqua fontana 124, 139
aratrum 83
arcibus 90
arcubus 90
arcus, arcus 90
argentum 130
aries 60
arma 100
armare naues 33
armatus 100
armeniaca 139
armeniaca arbor 139
armeniacum 139
armo 102
aro 162
Arpinás 129
Arpinátis 129
ars 168
artifex 72
arx, arcis 90
ascendo 102
asinus 134, 166
asparagus 167
ater 96
atta 67
au! 67
aua 32
audacter 35, 38
audi-e-tis 32
audire 35
audi-te 32
auditor 30
aues 104
augēre 79
augur 79
auia 30, 32
auiceps 79
auis 79, 104, 105, 162
aures aratri 133
aurichalcum 77
auris 162
auritus 27
aurum 77
auspicium 79
auunculus . 154, 155
auus 30, 32
auxilium cum miseratione deposcere 158
baca 166
balatro 166
balteus 166
barba 100, 118
barbatus 27, 29, 100, 118
baubāre 70
baubārī 70
bellum pomum 113, 130
bellus 94, 95
bene 99

berbex 76, 109
berbicarius 76
berbicem 76
berbix 76
bilychnis.....128
bimyxis 128
bipalium 128
bisaccium 84, 128
biscopus 167
bombacis.....142
bombyx 142
bonus.....94, 99
bos12, 132, 163, 167
botulus 167
bracae.....166
brachium maris .133
bucca.....90
cacare.....85
caccabus.....83
cacchinnus 70
cadere.....137
caedere.....78
caedo.....89
calcar.....26
calo.....135, 166
camisia.....166
(cana) culex.....129
candida.....40
candor 116
canĕre.....35
canes 29
canicula.....132
canīnus.....72
canis29, 62, 72, 134, 162
cano, canere 29
cant(h)erius116, 119
cantabimus.....40
canta-te.....32
cantau-is-tis.....32
cantor 27, 28, 29
capillus.....167
capreolus...132, 134
caput 120, 121, 122, 143, 162, 168
caput columnae 133
caput montis/papaueris 130
caput uel uas fictile 121
card(u)elis..... 74
cardelis 74
carduelis 104
carduus 74
carina..... 130
car-men..... 29
carniuorus..... 72
carpe..... 24
carpentus 166
carrus..... 166
casa..... 38
caseus 167
casula20, 38, 119, 135
catena 166
cattus 140
caupo 166
causa39, 95, 124, 137
causidicus..... 161
cēdo 89
celer..... 156
cernere..... 86, 124
cerrones 60
cerusa 107
chorda..... 79
Chorintia..... 130
cicada 117
cicaro..... 74
ciccum 74
cicenda 119
cicendula 119
cicer..... 83
cicindela 71
ciconea 129
cicuta 117

cilo 166
cingo 102
ciuis.....35, 162
classicum 66
classis.....66
claudo.....102
clericus.....167
co- 31
coccus 66
cocio.....166
coco coco!...66, 117
codex.....128
coemeterium 167
cogo 32
cohors.....116
coire 31, 85
colaphus.....168
colligo 31
colo 162
collum lagenae..133
columna 166
com- 31
coma.....167
comedere.....90, 141
comedo.....31
commaneo.....31
committo.....31
compello 31
comprehendo 133
comprimo.....31
comprobatio.....81
computatio 81
con- 31, 102, 103
concha.....167
concordia 79, 102
concors.....100
condicio 161
condimenta.....74
condimentārius....74
conduco.....103
conferro.....31
congero 61
congrego..... 103
conicio..... 31
coniungo... 102, 103
consentio 103
consobrina 22
consobrinae 22
consobrini..... 22
consobrinis 22
consobrino..... 22
consobrinum..... 22
consobrinus 22
consonat 160
consonus..... 100
construo.... 102, 103
consumo 31
contendo 31
contra..... 86
conucopiosa..... 129
conuenio 31
coorior 32
coquīnus 72, 83
coquus 72
cor..... 100
cordatus 100
corneolus 73, 114
cornicen..... 72
cornu..... 82, 130
cornū,-ūs..... 73
cornucopiosa 129
cornus,-ī..... 73
corpore effugere 113
corrego 31
coruum 104
coruus..... 64, 104
cotoneum104, 139, 140
cratis 61
cred- 165
cred+dere..... 164
crines 167
crocum..... 130, 131
crotalia..... 134
cruentus 122, 143

cubare.....144, 147
cuculus.....74, 75
cucumis.....83
cucurbita 83, 129
cucurrīre.....66
cucurru!.....66, 117
culpa.....81
cum 31, 35, 128
cunctamentum.....38
cunctatio.....38
cup(p)a.....121
cura 101
curbita 129
curculio 146
curo 101
currus 166
cycnus 167
de 28, 35
de-99, 100, 101, 102, 103
dea.....90
deabus 90
deargento 103
decet.....29, 102
declinatio 113
decollo 103
decolor 100
decus 101
dedecet 29, 101, 102
dedecorus 99
dedecus 101
defamis.....100
deficio 52
deformis100, 101, 127
deformitas 101
deformosus.....99
degener.....100
dedeglupta mena.....118
deguno,-ĕre 57
dehortor.....102, 103
deis.....90
deliberans 101
delphinus 167
demens100, 101, 137
dementia 101
demoror 157
demoueo ... 102, 103
dens 162
dens pectinis 133
deorsum 101
deórum 129
depropitius..... 99
dērectum..... 73, 145
dērigere..... 73
descendo..... 102
desidia 101
desomnis..... 127
despicio 102, 103
destruo 102, 103
detego 102, 103
deus 90, 163
diabolus 167
diaconus 167
dicare..... 33
dicere..... 161
dicis causa 163
dictare..... 161
dida..... 67
dies 35, 162
difficilis 99, 101
difficultas 101
digitale..... 75
directum 73, 145
dirigere 73
dis-99, 100, 101, 102, 103
discedo 101
discessus..... 101
discingo 102
disconcinnus..... 99
discordia ... 101, 102
discors 100, 101
disiunctio..... 101

disiungo101,102,103
dispar 99
disparilis.....99
displacidus 99
displiceo.....102
dissentio.....103
dissimilis.....99, 101
dissimilitudo 101
dissimulamentum.....30, 38
dissimulatio.....38
dissonus 100
dissors 100
distruo 102
diues.....35
dix 163
dix-is-tis.....32
do 163
domi ne stes 87
dominus 21
dominus 20
dos.....164, 165
ductor.....27, 28
dulcis.....35
duo 35
duo de uiginti.....34
e 26
e- 99, 100
e(x).....35
e/de uita decedere.....137
ebriosus.....135
ebrius 92
ecclesia.....167
edax.....118
edebat.....21
edendum.....21
edent.....21
edepol! 67
ĕdere.....21, 74
edissem 21
ediui 21
edo,-ere21, 90, 101, 141
egelidus 99
ego..... 21, 35
egredior 102
e-gregius..... 29
eheu!..... 66
<e>ira.....111
(eis) quibus est equus 82
elemosyna..... 78
eludere..... 114
emere..... 99
enodo..... 102, 103
enormis..... 99, 100
ensiculus aureolus 135
eo 163
episcopus..... 167
equa..... 32, 90
equabus..... 90
equis 90
equo merēre..... 82
equua 64
equus32,64,82,90,162
equus bipes..... 132
equus fluuiatilis33,34, 82
era..... 89
erifuga 33, 119
erus..... 20, 21
esse..... 21, 90
essedum..... 166
est 18
et.25, 35, 127
euangelium..... 167
euripus..... 72
ex-..... 99, 100, 102
exarmo..... 102
excongruus 99
excors 100
exeo 102
eximia..... 160

exire 99
expecto 157
experiri 78
expers 100
exquatere 75
exsomnis 100
exsors 100
exspes 100
extra urbem 17
faba uitrea 22, 38
faber 75
fabrica 75
fabulari 136
facere 84
facio 52, 91, 163
factus ad unguem 34
fagus 162
fāgus 66
Falernum ... 119, 130
fama 81, 99
familia 124
famosus 100
fas 163, 165
fascini 61
fateor 101
fauis(s)ae 108
febris 71, 83
februum 83
fel terrae 132
felices arbores ... 124
feliciter 100
felix 35, 99, 100, 124
fellebris 68
fenestra 166
ferire parietem ... 108
ferire uuas pede . 108
feriri a serpente . 108
ferro 163
ferro fusus 157
ferrum 166
fessus 12
ficatum 148
ficēdula . 33, 74, 104
ficum 104
ficus 74
fieri 84
figura etymologica 162
filia 90
filiabus 90
filii 40
filiis 90
filiolus 38
filius 38, 90
flabellum 83
floreus 16
Florus cum Fructo 128
flos 33, 61, 62
fluere 70
folium 130
folle homo 122
follis 122
follis umflatus .. 122
follus 122
forensis 160
forma 94, 100
formido 143
formosus 94, 95, 100
fortis fidelisque 160
fortuitus 153
fortuna 101
frater 162
fratricida 78
fraus 164, 165
frictor 30
frictrix 30
frons 163
frons aedium 133
frons,-ndis 89
frons,-ntis 89
frugalior 60
frugalissimus 60

frugi 60
frugī 164
frux.....60, 164
fufae!.....66
fugata 157
fullo,-onis..108, 166
funebris 81
funus 81
fur.....72
furax.....118
furinus.....114
furīnus.....72, 83
furor 115
fusa.....157
gallus.....140
ganeo.....166
garum.....125
gausapa 118
gausapatus.....118
gehenna.....143
gemma 123, 124
gemursa.....107, 116
gener 162
generosus 100
genius.....111
gerere 79
gerra 61
gerrae 60, 61
glis 83, 163
gloria.....81
glutglut! 66, 116
Graeculus..119, 135
grande 30
grandis 30
grat-.....165
grate 100
grates.....163
gratia.....39, 95
gratis 163
gratissima.....160
gratus 100
grex 163
gubernare.. 142, 167
gula..... 90
gulo..... 135
gurgulio 117, 146
gusto,-āre..... 57, 90
guttur 146
habe-ba-tis..... 32
habēre 35
habere liberum patrem..... 88
habu-is-se-tis 32
haeret lateri..... 87
hahahae! 70
haruspex 143
helluo..... 166
hercle!..... 67
hetaira..... 143
hic..... 35, 93
hirculus..... 132
hircus..... 129, 134
hirpex 132
hirundīnus..... 72
hirundo 72
homo..... 26, 35, 123
homo bonae frugi..... 60
homo inter homines esse 34
homuncio..... 135
hortor..... 102
hortus..... 38
humilis..... 99, 137
humus..... 78
i 25, 26
iacio, iacere 29
iactus 27
iac-tus..... 29
ictus..... 168
iecur..... 148
iecur ficatum124,139, 148
ignis..... 162

ignominia 101
illa 37
illae 35
ille 35, 93
illíc 129
illíce 129
illunis 100
imberbis 100
immortalis 101
immortalitas 101
imperator 122
impietas 101
impius 99, 101
implorare 158
impune 101
in 18, 19
in- 99, 100, 101, 102
in forum agere 33
in urb-em 17
inamoenus 99
inanimus (-is) 100
incuria 101
indeliberanter 101
inedia 101
ineo 102
ineptiae 61
inermis 100
iners 100
infamia 101
infamis 99, 100, 101
infandus 38
infans 12
infeliciter 100
infelix 99, 100
inferior 39
infidus 99
infirmitas 137
infirmus 137
infitiae 101
informis 127
infortunium 101
ingrate 100
ingratus 99, 100
ingredior 102
inimicitia 101
inimicus 99
inmortalis 99
inops 100
insanus 98
in-sanus 29
in-sanus 137
Insequitur clamo erque uirum stridorque rudentum 118
insipiens 99, 101
insipientia 101
insomnis 127
interire 137
interpres 164
interrempta 157
intonuere poli et crebris micat ignibus aether ... 118
intrare 99
inualidus 137
inuersus 100
inuidia 99
iocundus 78
iocus 78
Ioue 73
ipsima 111
ipsimus 111
ipssimus 63
īra 89
ire 26
is 93
iste 35, 93
iubilare 167
iucundus 78
iudex 33, 72, 161
iudicium 33, 161
iungo 102, 103
iu-n-g-o 29

iurgatio.....156
ius.....88, 163, 165
ius cenae 93
iusiurandum 72
iustus.....33
iuuare 78
iuuencus.....167
iuuenis.....96, 155
labor.....160
laborare 106
lacertus.....72
lacticulosus 119
laete.....99
laetus.....124
lalla lalla lalla! ..116
lallare 70
lamina 166
laniena.....166
laqueus.....17
lar.....128
larifuga.....119
lasanum.....138
later, lateris 89
latex,-icis.....89
latrō,-āre.....89
latrō,-ōnis.....89
latus.....24
latus, lateris.....89
lauacrum 78
lauare 78
laudabilis.....81
laudare 35, 81
laudatio 38, 81
laudatio funebris .81
lauda-tis 32
laudator.....81
laudatur.....18
laudatus est 18
laurus 166
laus.....81, 164
lax 164
lec-tor.....27
lectus,-a,-um..... 89
lectus,-ī..... 89
lectus,-ūs 89
legam..... 26
leg-a-tis..... 32
leg-e-ba-m 26
leg-e-ba-tis 30
leg-e-mus..... 30
leget..... 28
lēg-is-tis..... 32
leg-i-te 32
lego,-āre..... 89
lego,-ere..... 16, 89
leno..... 166
lentior, non
melior 119
lentissime 35
leo..... 132
lepidus 94, 95
lepos 78
lepus 78, 166
lex..... 162, 163, 165
liber 86, 126
liber,-a,-um..... 86
liberi,-orum 86
libraliolus 135
lingua bubula.... 132
lingua
canis/canina..... 132
linguatus..... 100
linguax..... 100
linguosus 100
liquidus..... 77
liquiritia..... 77
lis. 164, 165
locus 77, 168
locus communis 168
lolium 71
longus..... 35
loquebatur..... 158
lorica..... 84
Luca bos 12

lucratiuus 146
lucrum.....146
lucus.....159, 160
lucus frondosus.159
lucus
laetissimus
umbrae 159
lucus uiridis.....159
lucus/nemus/silu
a sonans.....159
luna 100
lupa23, 29,32,83,134
lupatria.....83
lupi.....22, 26
lupinus 83, 108
lupus.22, 29, 32, 34,
35, 72,84, 132,
134, 162, 167
lux 162, 163
madidus.....129
magna.....30
magnitudo 40
magnum 30
magnus30, 52, 96, 99
male 99
malum 104
malum
cotoneum 139
malum Persicum139
malum!.....67
malus.....99
mamma 67
manducare...90, 141
mane-te 32
manstruca.....118
manus.....35
mare 26, 35
margarita.....23, 168
margaritum.....23
maritus 99
mate 155
matella 138
mater..... 162
matertera..... 154
matricida..... 78
matus 92, 129
maxime..... 35
me..... 21
mea 35
medicamentariu
s 74
medicamina 74
medilunius..... 77
mediocris..... 137
mediterraneus 77
medius locus..... 76
mehercules! 67
mei..... 21
mel..... 163
melculum..... 134
meliusculus..... 135
mendaciloquus . 129
mens 79
mensa 38
menta..... 166
mentio..... 79
mentiri 79
meretrix 63
merīdiēs..... 77
merum aurum 77
merus..... 77
merx 164
metu fusus 157
metuo..... 94
metuo insidias 94
meus 35, 37
mihi 21
miles..... 122, 166
militaris 160
millefolium... 33, 77
milua..... 32
miluus..... 32
mingere..... 85
minus..... 35

miser 137
mola 59
molere 89, 141
mollis 123
monachus 167
morbus diuinus .137
morfere.....167
mortalis 99
mortuus 96
morus 166
mos.....163, 165
mox 25
mulgere 89, 141
mulierosus.....135
mulus 166
mundus.....145
murex 130
murmurare 70
mus.....162, 163
musca aluina 141
muscerda.....72
mustella.....129, 139
mutare 144
napus.....166
nasci 156
nasus 162
natura 168
ne ……..112
ne quis.....18
nebulo 135
nec mu nec ma
argutas.....119
necare.....59
nefas.....163
nemus.....159
nemus frondeus.159
nemus umbrifer.159
nenia.....71
nepos.....162
neptis.....162
nesapius 112, 128
nescius 112, 128
niger tamquam
coruus..... 114
nodo..... 102
nomen..... 101
nominare..... 93
nona (hora)..... 142
norma 100
nos 35, 37
noster..... 35
nouellus 155
nouus 155
nox..... 162
nugae 61
nulli 37
nullus..... 35
nurus..... 162
nux..... 162
o! …….35
ob..... 137
obire 137
obire diem
supremum..... 137
obitus..... 137
obliuiscor,-i,
oblitus sum..... 57
obnoxiosus 135
obsistere 113
occidere 137
ocellus 134
oculus 132, 134
oculus pauonis.. 133
olera..... 74
oliua..... 167
olor 168
opaca 156
ope..... 164
opera..... 160
Opicus 135
opido..... 35
opis 164
oportuna ...
fidelis..... 160

oppido 95
ops..... 164, 165
opulentissimus .. 129
opulentus..... 100
ora 90
ora,-ae 90
orabat 158
oratio 24
oratores 158
orichalcum 77
orior 103
oriri 156
os, oris..... 90, 162
os, ossis 90
ossa olearum 133
ostium 130
ouis..... 162
paganus 143
palpebra 71
palpus..... 71
palumbulus..... 135
palumbus..... 76
pampinus..... 166
pa-n-g-o 29
pap(p)a 67
papae!..... 35
papauer..... 166
papyrus..... 142
par 78
parabola 167
parabolari 136
parma 84
parricida 78
partes orationis.... 24
parua 30
paruum 30
paruus 30, 35, 52, 99
pascha 167
passer103,104,105,124
passio 137
passus..... 145
patacinum..... 128
patara..... 128
pataracina 128
patauinitas 92
pater..... 78, 162
pater familias 20, 87
patera..... 128
patres (et) conscripti .. 161, 129
patres conscripti22, 23, 33,34, 38
patruus..... 154
pauimentum..... 60
pauper..... 137
pax..... 163, 165
pecu 76
pecunia 76
peditastellus..... 135
pensare 133
periculum 78
perire 78, 137
Persica malus/arbor..... 139
persicum 139
persicus..... 139
persona 145
pertinacia 91
peruicacia 91
pes 162
pes mensae 130
pes ueli 133
petere..... 113
petitio 113
petra..... 167
phasiana (auis)130,139
pica..... 104
pictor 28, 29
piger 75
pigritari..... 75
pila Nursina..... 132
pipiāre..... 66
pipilāre 66
pĭpiō 66

pipionem 76
pīpīre 66
pirum 104
placenta 77
placeo 102
plangere 71
plenior ulpicique quam Romani remiges 125
plumbum 166
plurimi 35
plus 35
poena 101
Poenulus 135
pomum 104
ponere 144, 147
pontifex 83
ponto nox incubat atra 118
populus 89, 166
pōpulus 89
populusque 18, 22
porcus/porculus marinus 132
post 35, 78
posthumus ... 78, 128
postumus 78, 128
potus 92
praesentemque uiris intentant omnia mortem ... 118
praesentia 102
prex 163, 165
pro 86
pro- 102, 103
procax 118
procedo 102
promulsidare 83, 108
propera 156
proprietas 158
prorsus 101
prospicio 102
prunum 104
prunum Armeniacum 139
publicus 160
pŭella 74
puer 32
pŭer 74
puera 32
pulcher 35, 94, 95, 96
pulchrum 78
pumilio 166
punctum 145
puppa 67
purpura 167
purus putus 38
pŭsillus 74
pūsio 74
pūsiola 74
pūsus 74
putamen 76
putare .. 76, 123, 133
puteus 166
pŭtus 74
qua de causa 34
qualis 73
qualitas 69
quam ob rem 34
quamobrem 18, 22, 34
quamuis 35
quatere 75
-que 18
quercus 162
quid agis? 85
quis 18, 19, 35
quisquiliae 71
quod 35
racemus 166
rapax 118
ratio 81
re- 102, 103
reboat 160
recedo 102

recingo 102
recludo 102, 103
redimere 79
rediuiuus 79
refacio 52
referre 26
refragor 102
rego 16
rem ne 145
remugit 160
renuo 102
reprehensio 81
rerum potiri 85
res 85, 164
res bonae 85
res frumentaria 85
res malae 85
res publica 22
res tenuis 85
resonat 160
respicio 102
respondet 160
respublica 33
retego 103
reus 145
rex 162
riualis 76
riuus 76
robur,-ŏris 82
roga-bat 158
ronco 168
rosa 16, 166
rostrum/dens aratri 132
ruber 63
rumor 81, 114
rumor serpit 114
rursus 101
ruunt et terras turbine perflant . 117
sacer 163
sacrosanctus 72
sal 25
salix 162
saltus 27
saluus 156
sanus 29, 98
sapiens 99
sapio 112
sarta tecta 23, 34
sarturae 23
sartus tectus 33
saxum 167
scando 102
schola 153
sclauus 122
scortum 63
scriptor 27, 28
scrofa 167
scurra 135, 166
se- 78, 101, 103
sec-tio 29
sector 27
sed 35
seduco 103
segrego 103
se-iunctus 78
seiungo 103
semel 30
senatores 23
senatus consultum 38
senatus et populus 18
senatus populusque 18
senatus populusque Romanus 22, 140
senecio 135
senex 96, 155
sepelire 78
sepulchrum 78
sepultura 81

sero.....162
serpere.....70
serra 71
seruus.....166
sexta (hora) 142
si.....25, 35
sibilare 70, 76
sido.....101
sileo.....94
silua.....35, 159
silua opaca 159
silua uirens.....159
similiter.....35, 40
so.....128
so- 101
socordia.....101
socors.....100, 101
socrus.....162
sol.....25, 162, 163
solea.....132
solem.....59
sol-em 17, 24
soli 17
sonus.....100
sorex.....83
soror.....162
sospes.....156
spes 164
spiritus 68, 133
spumas salis 117
st! 70
stellio 71, 134
stercus 157
sterto 168
stips.....164
strangulare 78
strenua.....156
stridor.....70
struo 102
sub.....35, 39
sub- 102, 103
succesio.....157
sucerda 157
sucos[s]i 119
suffractus..... 146
suffragor..... 102
sum..... 163
sum, esse, fui.... 128
sumptus 27
super..... 39
superior..... 39
surgere..... 156
sursus..... 101
suspicio..... 102, 103
susque deque 22
sustineo..... 157
susurrus 70
sutor..... 30
taberna..... 166
taceo 94
tafanus 167
taratantara! 123
tata..... 67
tego..... 102
tenuis 137
terra frugi..... 60
terra marique20, 38, 161
testa120, 121, 135, 143
testa hominis 121
testu..... 116
thunnus..... 167
tia..... 155
timeo..... 94
tintinnabulum 70
titilare 70
titubare 70
tius..... 155
trahax..... 118
trahere..... 90, 141
trans-..... 78
transgulare..... 78
tremere 145
triste..... 99
truncus108,109,110,128

tu 35
turgidulus 135
turturilla 135
tus.....53
Tuscanicus 53
tuxtax!.....116
uacerra 134
uacuus follis.....122
uae! 66
uafer.....167
ualde.....95
uaniloquus.....129
uappa.....135
uas? 164
uastos uoluunt
ad litora fluctus .117
uasus fictilis 119
ue- 99, 100, 101
uecodia.....101
uecors 100, 101, 129
uectigal.....129
uectigal aes 129
uegrande.....129
uegrandis.....99
uela dabant laeti 117
uenatio 81
uendere.....99
uentus.....167
uereor 94
uermis 89
uernacula.....119
uerrit.....87
uersus 89, 100
uertebratus 104
ueruex 76
uesania 101
uesanus 99, 101, 129
ue-sanus 137
uespilio.....166
uetulus.....135, 155
uetus.....155
uia strata....129, 139
uice 163
uicis 163
uilla rustica..... 143
uini plenus 92
uinolentus 92
uinosus 92
uinum 166
uir 85
uirides dei..... 108
uiridia edere..... 108
uiridis . 89, 114, 123
uiridis Aegyptus 108
uiridis aetas108, 140
uiridis caseus108, 140
uiridis mons108, 140
uiridis sonus 108
uirtus..... 85
uis 163, 165
uitare..... 113
uitrum 89
uitulus marinus. 132
uituperatio 81
uiuus 79, 96
ulmus 162
ulula..... 117
umbrosa 156
un de uiginti 34
una Eurusque
Notusque ruunt
creberque
procellis 117
ungula 132
unio..... 23, 129, 168
uocare 93
uocem remitit ... 160
uolticulus 106
uoltuosus 106
uoltus 106
uolucrum 78
uoluere..... 71, 78
uox..... 93
upupa74, 84, 117, 129, 132,

133, 134
urb-em.....17
urbi.....17
ursa.....32
ursus.....32, 162
ut 35
uulpes marina....132
uulpis..... 162
uxor 99
uxorcula..... 135
uae!..... 35, 70
Verres 87
zinzala 117

GREACĂ

a[pfa.....68
a[ppa 68
a[tta 68
bauŸ bau.....67
Gevrra Navxia.....62
gevrra" 61
gevrron.....61
glukuv" 78
glukuvrriza.....78
ejlehmosuvnh.....79
h{rw" 135
kefalhv 169
kivkirro".....67
kivkka 67
kivkko" 67
kovgco".....122
kovsmo".....152
kuriologiva.....159
ma` 130
mai`a 68
mavmma 68
mavmma/h 130
mh`llon.....78
mhlovfullon 78
ojreivcalko".78, 147
pa~".....130
papai`!.....68
pavppa" 68
pavppo".....68
plakou`" (a[rto")..78
poiovth"..... 70
rJevw 65
rJivza 78
scolh 154
semaivnein 51
semantikov"..... 51
straggalavw 78
tevcnh..... 169
titqov"..... 68
tivtqh 68
tovpo"..... 169
fuvllon 82
fuvsi" 176
yuch..... 72

LIMBI ITALICE

osc.-umbr.
brateis..... 170
osc.-umbr.
cadeis 170
osc. *cicirrus*..... 68
osc. meddix 170
umbr. meřs 170

SANSCRITĂ

sthā.....69
sthūnā.....69
trĭ.....69
trĭna.....69

ROMÂNĂ

acăț.....50
acățar.....50
acca 71
adevărat.....101
agrava.....103
ai 29
aijdoi`a 65
ajunge.....160
al 29
alb 104
albastru.....85, 103
albină 148
ale.....29
altoi 112
apă limpede.....12
apă tare.....12
apune.....149
asudă 145
atelier lucrativ 77
atom 133
azot.....88
baboi 51
băboi 142
babuşcă 51
băcan.....79
băcănie 79
băgrin 50
băiat 104
baie.....145
balāre 70
balogene.....50
bancă.....159
bandraburce 50
bang! 70
baraboi 50
barabule..... 50
barba Saftei 82
bărbat 102, 103, 104
bate grâul..... 114
bate grindina..... 114
bate ouăle 114
bătrân,..... 101
bătrâneţe 101
bâz!..... 74
bazalt 20, 21
behăi 70
biban..... 51
biber 51
bogat..... 102, 103
bogăţie 101
bolbotină..... 50
breb..... 51
broasca uşii..... 64
broscalan 50
brusture..... 50
buedea-ciumei 50
buf! 74
bulgăroi 142
bun..... 101
burlac..... 102
ca 26
ca mortu-n
păpuşoi 36
cal de fier..... 82
calcar 20
cald 102, 103
călduţ..... 103
calorifer 82
canapea..... 159
cânt 160

cânta.....160
cântare.....160
cântăreață.....160
cântăreț.....160
capîntortură.....77
caprifoi.....77
căprior.....76
captalan.....50
caractere italice.146
cârd 82
card(u)elis 78
cârdăşie 82
cartofi.....50
căsătorit.....102
cast 102
castor.....51
căsuță 20
cefalee.....98
celebru 160
celibatar 102
cenuşiu.....104
cinste.....112
ciocăni.....75
ciuli urechile 34
clococean 50
cocoş 70
codobatură 77
cofraj 88
colibaş.....50
comparativă 82
condurul-
doamnei 34
considerație.....152
cooperativă.....82
corn 87, 92
corpul de armată147
corpul delict 147
corpul omenesc.147
coşar.....76
credincios.....102
creştinism.....150
cristal-de-stâncă..21
cristal-de-stincă,20, 34
crumpeni..... 50
crunt 128, 150
cucoriță..... 50
cucu!..... 70
cucurigu..... 70
cucuruz 50
cumpără..... 82, 103
cumparativă..... 82
curcan 67
dafin 50
de aci 63
de-a berbeleacul . 36
de-a buşelea..... 34
de-a dura..... 23
de-a v-ați
ascunselea..... 34
deaci 63
decembrie 104
deci 63
democrație..... 150
descânta..... 160
deştept 85
detesta..... 85
dispreți..... 85
drace!..... 71
dralon 73
dreapta..... 101
drum-de-fier 35
duminică..... 104
după..... 101
durere de cap 98
egoism 85
face 88
face o ideee
despre 36
fals..... 101
farmacist..... 79
se fasoli 75
față..... 112
fată..... 104
fâlfâi 75

fântână 131
fâță 51
februarie 104
femeie 102, 131
femelă 102
Fenobarbital 71
fenomenal 73
Fenomental 73
fericire 160
fier de călcat 35
fierar 76
fistichiu 75
fiu 103
flegmă 145
floare 35
floarea-soarelui 34, 35
floare-de-colț 20, 34, 35
floricele 23
floricele-de-porumb 23
fluieraş 77
foale 129
fonem 88
formidabil 150
Fórmidabil! 18
forță 88
forțat 77, 153
fortuit 77, 153
fotoliu 159
freca mâinile 34
fruct 85, 112
frumos 101, 103
frumusețe 85
gâl-gâl! 70
gândac de bălegar 17
Gardenal 73
gârnişor 50
ghigorț 51
glorie 160
grădinări 112, 113
grecotei 142
grumciri 50
gula-de-baltă 50
hadeburce 50
ham-ham! 70
harbuz 50
hidrocortizon 88
himanic 50
ianuarie 104
iarnă 104
inimă-albastră 75
intrare 105
italice 146
îmbătrâni 101
îmbunătăți 103
împărățel 80
împărătuş 80
împrumuta 91
în față 103
în spate 103
înainte 101
înapoi 101
încânta 160
încântător 160
încrunta 128
încruntat 128
îndepărta, ... 17
individualism 85
înota 85
însurat 102
întineri 101
întunecime 101
jos 101
joc 16
juvete 51
kodak 72
lamă 16
lăcaş 82
lăcui 82
lamură 81
lămuri 81
laudă 25
leacuri 79

legendar 160
lemn-alb 50
libertate 150
libertin 102
liliac 50
lipan 50
loc 82
locus 82, 176
lubă 50
lubeniță 50
lucra 17, 77
lucrativ 77, 153
lucrător 17
luminozitate 101
luna 106
lung 101
luni 104
luntraş 77
lup 76
mă 22
mălai 50
mănânc 22
mânca 22, 148
va mânca 22
mâncam 22
mâncând 22
mâncărăți 22
mâncat 22
mort 101, 102
mu! 74
mugi 70
muieruşcă 142
mult 101
munci 113
muscă 148
nas 112
nătărău 152
necăsătorită 102
nevastă 103
nevăstuica 146
nevoie 88
niciun 101
noaten 80
nu ştiu neam 152
nu-mă-uita 34
nylon 73
o sfecli 75
ochi 23
om 88
omoi 142
operație 86
operație aritmetică 86
operație chirurgicală 86
otrăvitor 85
păgân 150
pământ 64
pănar 50
păpuşă 50
păpuşoi 50
pasăre 112, 131
păsuiele 50
pe 26
pe Dumnezeu 71
pepene verde 50
perlă 24
perlon 73
picior 112
piciorcă 50
pisică 17
pitpalac 79
pitula 78, 79
pitulice 78, 79
piui 70
se pleoşti 75
plescăi 74
plici 74
plivi 112
poame de pământ 50
podar 76
podval-mare 51
polițist 67

porumb....23, 50, 81
porumbel.....81
post.....37, 83
poştaş 77
povestaş 77
poveste.....77
pregeta 80
prezent 102
primăvară....77, 104
prof.....135
prost 85
puf.....159
pupăza.....78
puţin.....101
ramă 16
ras.....16
răcoros 103
răsare.....149
răspăr 51
rău 101
răzbate.....160
rece.....102, 103
reuşi 160
rococo 72
roşu 103
rug.....50
salcâm 50
sandvici.....79
sandviş 79
să.....26
sădi.....112
sâmbătă 104
săpa 112
sărac 103
sărăcie 101
şarpe.....76
scândură 17
scândurică 17
scaun 112, 159
şcoală 160
scoate 80
şcolar.....12, 160
şcolăresc 160
şcolăriţă 160
scolastic..... 160
scolastică 160
scriitoraş..... 142
scripcă 76
scripcar..... 76
scurt..... 85, 101
semăna..... 112
slugoi..... 142
smintinică..... 51
soare 63
stagna 103
stânga 101
star..... 160
sticlete 78
străluci..... 160
succes 160
şuiera 81
sunătoare 81
suplu..... 104
taburet..... 159
tare..... 104
tată talmeş
balmeş 23
tânăr..... 101
târâş-grăpiş... 3, 103
telefon..... 145
tenchi..... 50
tic-tac..... 70
tigvă de tină..... 50
tinereţe..... 101
toaletă..... 145
toamnă..... 104
toarce..... 71
tot 101
tragico-comic ... 135
tragicomic..... 135
trăgulă..... 50
transpiră..... 145
trimbulinzi.... 78, 88
triumf..... 160

tronc!.....74
trup.....112
tu.....37
țermer.....50
Ucigă-l toaca.....34
uda.....112
uita.....61, 81
se uita.....81
uita de sine.....81
uitare.....119
umblătoare.....145
unchi.....162
urât.....101, 103
urî.....85
urină.....145
vacație.....50
vâjâi.....74
văr.....22
vară.....22, 104
vărului.....22
vedetă.....160
venetic.....142
veninos.....85
verde.....104
veri.....22
verii.....22
verilor.....22
Veronal.....73
victorie.....160
vie.....93
vierme-de-mătase.....17
vinde.....103
virtute.....112
viță-de-vie.....34, 35
viu.....101, 102
vrabie.....112
xilon.....73
zămos.....50
zarzavagiu.....79
zarzavaturi.....79
zău!.....71
zgripțuroi.....142
zi.....88

FRANCEZĂ

à.....39
à pas de loup.34, 35
abricotier.....75
absence.....41
anthropien.....35
anthropologue.....34
araignée.....74
arbre.....74
79, 113
arc-en-ciel.....40
arriver.....149
au fur et à mesure.....35
aumône.....81
avec.....41
avette
banane.....
.....75
bananier.....75
bar.....74
berger.....79
becquer.....77
becfigue.....77
belette.....143
bêler.....68
besace.....88
bise.....24
bonhomme.....75
brebis.....79
boucher.....25
cafetière.....125
canard.....85
capitale.....133
carotte.....20, 21
cassis.....125
cerisier.....32, 75

chaise 109
chant-â-tes.....33
chardon 77
chardonneret 77
chef 125, 126
chemin de fer 34, 35
choucroûte 152
chou-fleur.....34, 35
citron.....125
citronnier.....32
claquer 73
coquerico 68
cocorico 68
colère noire 74
contredanse 152
coucou.....77
cousin.....22
cousine.....22
cousines 22
cousins 22
couver 149, 153
craindre 150
dans-â-tes 33
dans-er-ez.....33
dans-eri-ez 33
dans-ez 33
dans-i-ez.....33
de 23, 29, 37, 39
dé 78
de guingois.....23
diable 69
elles.....39
épices 77, 78
épicier 77, 78
esprit 137
félibru.....71
fer à repasser.....40
figue 77
fille.....39
fleur.....35
foie 129, 153
fontaine……..129
forge……79
fou1……27
fouet 67
frites 133, 153
fuet 73
gêner..... 148
glas 67
glou-glou!..... 73
gourguillon..... 151
habler..... 140
haut..... 150
huppe..... 77 i
nculquer..... 142
jardin 39
jardiner 110
je..... 22
jour ouvrable 76
légumes 77
les planettes
les plats nets 92
logistique..... 35
oup..... 74
lune..... 77
lunettes 77
ma..... 39, 133
machine à
coudre..... 34, 35, 40
maison 39
maisón 18
maisonette 20
mange..... 22
mangé..... 22
mangeaient 22
mangeant 22
manger..... 22, 146
mangions 22
marchand de
légumes 77
merde! 69
meugler..... 69
mi-bas..... 79

mi-figue mi-raisin 79
mi-janvier..... 79
milieu 79
mi-long..... 79
moi 22
moine 77
moineau 77, See
mordieu!..... 69
mort Dieu 69
mouche..... 146
mouche à miel... 146
mouchette..... 146
moudre 93, 146, 153
muer 149
navet..... 20, 21
ne 116
objet 110
oranger 32
ouaoua..... 68
oublier 59
ouvrir 76
papier 147
parler 140
pas 150
patate..... 125
penser..... 137
pépier 69
perle 24
personne..... 150
peu ou prou 23
peur bleu 74
pharmacien..... 77
piepen..... 69
pigeon 68
point 150
poire 125
pomme 23
pomme de terre20, 21, 34, 35, 40
pommier..... 32, 75
pondre 149, 153
ponere 149, 153
portefeuille 75
porte-mine 35
pouboire 34, 75
pour 39
présence..... 41
prunier 32
qu'en dira-t-on
recouvrer 150
recouvrir 150
remèdes 77
rien 150
rocaille..... 70
ronronner 69
roucouler 177
sans..... 41
service divin 92
service du vin 92
si 26, 37
siège 109
sieste..... 147
souffreteux 151
souffrir..... 151
table 39, 60
tête..... 125
tic-tac! 73
toales 143
tors..... 78
tortue 78
traire ... 93, 146, 153
triste..... 103
une maison roúge..... 18
vaurien..... 75
ver..... 93
verre 93
vers 93
vert 93
ville capitale 133
vinaigre..... 75
visage 110
voix blanche 74

ITALIANĂ

chichirichi 68
fontana 129
gorgoglio.....151
mangiare 146

SPANIOLĂ

bezazas.....88
gorgojo.....151
hablar 140
higado 129
olvidar.....59

GERMANĂ

Almosen……
…….81
drei.....142
ein 142
fünf.....142
hoch 150
Kopf.....126
pfui, Teuffel!.....142
Rabarbersaft.....81
Sauerkraut.....102
sieben.....142
zwei.....142

ENGLEZĂ

engl. by Jingo 72
engl. by Jove 72
engl. country
dance 152
engl. desk 60
jingo 72
kock-a-doodle-
do..... 68
my God..... 72
my Gosh 72
noon..... 147
Sandwich..... 77
water-closet 143

ALTE LIMBI

bulg. stiglic..... 77
celt. krem..... 150
finland.
kukkokiekuu..... 68
gascon. bigey.... 145
gascon gat..... 145
got. hatis 170
japon.
kokekokko..... 68
neogr. kovta..... 68
neogr. kovkora".. 68
oland. gest 70
prov. abeille..... 146
sued. jungfru..... 144
turc. kardaş 80